

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Биба Валентина Анатоліївна

УДК 338.43.02(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**Організаційно-економічні аспекти розвитку
фермерських господарств в Україні**

08.00.04 – економіка та управління підприємствами
(за видами економічної діяльності)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник:
Варченко Ольга Миронівна
доктор економічних наук, професор

АНОТАЦІЯ

Биба В.А. Організаційно-економічні аспекти розвитку фермерських господарств в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.04 – економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності). – Білоцерківський національний аграрний університет, Біла Церква, 2019.

У дослідженні поглиблено теоретичні, методологічні та практичні організаційно-економічні засади розвитку фермерських господарств і систематизовано основні моделі розвитку суб'єктів сільської сімейної економіки. Виявлено необхідність уточнення та визначення чітких економічних критеріїв типологізації фермерських господарств й відповідного узгодження вітчизняного законодавства, що дозволить усунути розбіжності в офіційній статистиці.

Доведено, що для сучасних фермерських господарств характерною є багатофункціональність, що означає реалізацію ними економічної, соціокультурної та селоутворюючої функції у процесі ведення господарської діяльності. Систематизовано принципи створення та функціонування фермерських господарств і виділено дві концепції розвитку селянського господарства: як господарства підприємницького та трудового сімейного господарства.

Запропоновано авторський підхід до трактування дефініції фермерського господарства як сільськогосподарського товаровиробника, який базується на приватній власності на засоби виробництва та землю, на використанні праці членів сільського домогосподарства та частково найманих працівників з метою виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції та продовольства. Обґрунтовано, що на стійкість і специфіку виробничої діяльності фермерських господарств впливають неформальні інститути, включаючи традиції, звичаї та сформовані практики господарювання, неформальні відносини взаємодопомоги і співробітництва.

Систематизовано такі моделі розвитку суб'єктів сільській сімейної економіки: трудового фермерського господарства; фермерського господарства, заснованого на використанні найманої праці; сімейної корпорації. Виявлено характерні ознаки сучасного фермерського господарства та критерії їх поділу за різними методоло-

гічними підходами, що дозволило визначити потребу їх узгодження та включення до чистих активів сільгосппідприємства вартості сільськогосподарських угідь.

Обґрунтовано необхідність упорядкування законодавчих норм щодо віднесення до організаційно-правової форми сільськогосподарських підприємств сімейних фермерських господарств, які зареєстровані в статусі фізичної особи, на основі введення для всіх суб'єктів агробізнесу поняття «сільськогосподарське володіння».

Виділено два етапи за останні 30 років у розвитку фермерських господарств: перший (1995–2007 рр.) – зростання і зміцнення фермерського сектору і другий (2008 р. по нинішній час) характеризується зменшенням їх кількості. Проведено комплексний аналіз розвитку фермерських господарств – малих, середніх і великих. Виявлено, що за період 2008–2017 рр. кількість малих фермерських господарств зменшилася на 21,1 %, а середніх і великих збільшилася лише на 13 суб'єктів господарювання.

Узагальнено соціальний портрет сучасного фермера: за статтю 90% фермерів – чоловіки; середній вік – 48 років; 66% фермерів мають вищу освіту, незначна частина (10%) – середню, 24% – середню спеціальну; стаж роботи у фермерському господарстві до 5 років мають 24% фермерів, 6-10 років – 30%, 11-15 років – 34%, понад 15 років – 12%.

Доведено, що за період 2000–2017 рр. фермерські господарства не стали провідними виробниками сільськогосппродукції, а основним напрямом їхньої діяльності є виробництво рослинницької продукції. Так, у структурі товарної продукції 95 % малих фермерських господарств на частку рослинництва припадає понад 75 %, а група середніх і великих (85 %) також спеціалізується виключно на виробництві продукції рослинництва, яких понад 75 %. Обсяги виробництва тваринницької продукції фермерськими господарствами є незначними, розвиток скотарства та свинарства досяг критичного стану.

За результатами дослідження встановлено підвищення рентабельності діяльності середніх, великих і малих фермерських господарств, однак значення цього показника у групі малих фермерських господарств є заниженим унаслідок тінізації їх виробничої діяльності.

Проаналізовано рівні прибутковості по окремих видах продукції: рівень рентабельності виробництва зернових у 50 % середніх і великих фермерських господарств

коливається в межах 0,1–40 %, у малих – від 0,1 до 20 %; виробництво м'яса свиней у 84 % середніх і великих фермерських господарств і в 71,4 % малих збиткове.

Виявлено, що малі, середні та великі фермерські господарства реалізують переважну кількість виробленої продукції рослинництва торгово-посередницьким структурам – юридичним особам і в безготівковій формі. Проте малі фермерські господарства значні обсяги продукції продають фізичним особам або торговим агентам, а розрахунки здійснюються здебільшого у готівковій формі, що зумовлює заниження закупівельних цін. Основними чинниками, що впливають на рівень закупівельних цін продукції рослинництва, є величина товарної партії та час збуту.

Встановлено, що протягом 2010–2014 рр. зменшились обсяги прямих бюджетних асигнувань у розрахунку на одне господарство. Найбільшими отримувачами державної підтримки були середні і великі фермерські господарства, а майже дві третини малих фермерських господарств працюють не в правому полі. Обґрунтовано, що право на отримання державної підтримки повинні мати ті сільськогосподарські підприємства, які працюють легально, продають вирощену продукцію не за готівкові кошти, що забезпечує прозорість та об'єктивність у декларуванні своїх доходів і витрат на основі ведення елементарної бухгалтерії.

Узагальнено діючі програми бюджетної підтримки розвитку фермерських господарств, систематизовано причини їх низької результативності й обґрунтовано пріоритетні напрями державної підтримки – галузі м'ясного скотарства, вівчарства, овочівництва відкритого ґрунту. Обґрунтовано найбільш доцільні системи оподаткування фермерських господарств та доведено доцільність поширення статусу виробника сільськогосподарської продукції на фізичних осіб-підприємців, які організували фермерське господарство, в тому числі сімейне, та включення їх до четвертої групи платників єдиного податку.

Доведено необхідність запровадження в сільськогосподарських кооперативах, діяльність яких не передбачає одержання прибутку, основного фонду за рахунок поворотних внесків членів, надання компенсації у розмірі до 90 % суми єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Систематизовано причини розвитку неформальної кооперації у середовищі фермерських господарств та запропоновано дієвої форми співпраці фермерських госпо-

дарств із сільгосппідприємствами та особистими селянськими господарствами. Посилення кооперативних зв'язків фермерських господарств доцільно здійснювати починаючи від простих форм і завершити створенням постачальницько-збутового кооперативу, що сприятиме оптимізації витрат на матеріально-технічне забезпечення діяльності.

Запропоновано створення Центру розвитку сільськогосподарської кооперації та дорадництва із філіями в центрах об'єднаних територіальних громадах. Основними функціями центру визначено науково-освітню підтримку, консультаційний та інформаційний супровід, що сприятиме ефективному розвитку фермерських господарств.

Обґрунтовано потребу концентрації коштів державної підтримки на розвиток малих фермерських господарств, у яких доходи формуються від реалізації продукції рослинництва та тваринництва. Запропоновано розробляти регіональні програми підтримки малих фермерських господарств–виробників «нішевих» сільськогосподарських культур на основі відшкодування 50 % від величини нормативів матеріальних витрат. Розроблено порядок надання такої підтримки та визначено джерела її фінансування за принципом співфінансування об'єднаної територіальної громади і державних органів у співвідношенні 50:50.

Доведено доцільність державної підтримки фермерів-початківців на основі надання гранту на створення сімейної тваринницької ферми на основі консолідації коштів місцевих об'єднаних територіальних громад та державного бюджету у співвідношенні 30:70.

Розвиток соціального партнерства фермерських господарств із стейкхолдерами сприятиме запровадження програми шкільного харчування, що потребує виведення із нормативно-правового регулювання порядку державних закупівель агропродовольчої продукції для цих цілей та здійснення представниками виконавчого органу об'єднаної територіальної громади закупівель продуктів харчування за цінами, що не перевищують офіційні середньостатистичні ціни в регіоні.

Розраховано величини оптимального забезпечення малих фермерських господарств у окремих видах виробничих ресурсів, що забезпечить їх алокативну ефективність. Виявлено необхідність створення сприятливих умов щодо переорієнтації

малих фермерських господарств до інтенсивного типу ведення діяльності з метою підвищення їх стійкості.

Обґрунтовано необхідність диверсифікації виробничої діяльності фермерських господарств на основі розвитку несільськогосподарських її видів, що зумовить мінімізацію ризиків і підвищення зайнятості на селі. Доведено, що з метою активізації розвитку несільськогосподарської діяльності фермерськими господарствами доцільно забезпечити удосконалення системи оподаткування на основі запровадження принципів оподаткування сукупного сімейного доходу з використанням прогресивної шкали та проведення відповідних роз'яснювальних заходів у середовищі виробників щодо формування високої податкової культури.

Встановлено, що для забезпечення сталості та конкурентоспроможності агропродовольчих ланцюгів, які створюються малими фермерськими господарствами, доцільною є організація переробки сировини та потужностей з доробки і зберігання зібраного врожаю на кооперативних засадах. Мінімізація витрат на збут і формування високої частки доданої вартості сільськогосподарської продукції, яку реалізують фермерські господарства, можливі за умови створення оптово-розподільчого центру на базі неформального кооперативного об'єднання малих фермерських господарств.

Обґрунтовано доцільність використання малими фермерськими господарствами торговельних автоматів при продажу своєї продукції, зокрема молока, формування прямих поставок сільськогосподарської продукції в заклади громадського харчування й регіональні мережі супермаркетів. Раціональним шляхом розглядається розвиток таких форми фермерської торгівлі: інтернет-продаж; традиційні офлайн-магазини; здійснення продажів як онлайн, так і офлайн. У перспективі доцільно забезпечити виробництво продукції фермерськими господарствами за замовленнями споживачів і міського населення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях

1. Биба В. А. Розвиток кооперативних зв'язків при виробництві продукції м'ясного скотарства в фермерських господарствах Франції. Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і менеджмент». Суми:

СНАУ, 2016. Вип. 8 (69). С. 44–47, (0,35друк. арк.).(включено до: *Index Copernicus*).

2. Биба В. А. Організаційно-економічні аспекти функціонування кооперативів фермерських господарств в країнах світу. Вісник Сумського національного аграрного університету (науковий журнал). Серія «Економіка і менеджмент». Суми: СНАУ, 2016. Вип. 12 (70). С. 80–83,(0,34друк. арк.).(включено до: *Index Copernicus*).

3. Биба В. А. Розвиток кооперативних зв'язків фермерських господарств в Україні. Економіка та управління АПК: зб. наук. пр. Біла Церква, 2017. № 1 (132). С. 117–124,(0,33друк. арк.). (включено до: *РИНЦ*).

4.Биба В. А. Теоретичні основи функціонування фермерських господарств України. Сталий розвиток економіки, 2017. №4. С. 40–45,(0,34друк. арк.).(включено до: *Index Copernicus*).

5.Биба В. А. Організаційно-економічні засади кооперації фермерських господарств України. Інноваційна економіка, 2017. №11–12. С.62–65, (0,34друк. арк.).(включено до: *Index Copernicus, РИНЦ*).

6.Биба В. А., Ткаченко К. В., Свиноус Н. І. Економічні аспекти землекористання фермерськими господарствами. Економіка та управління АПК: зб. наук. пр. Біла Церква, 2018. №1. С.113–123,(0,2 друк. арк., дисертантом здійснено оцінку ефективності використання сільськогосподарських угідь у фермерських господарствах). (включено до: *РИНЦ*).

7.Биба В. А., Корінець Р. Я. Економічні аспекти державної підтримки фермерських господарств України. Агросвіт.2018. №11. С. 27–32, (0,21 друк. арк., дисертантом було здійснено оцінку ефективності використання методів державної підтримки по відношенні до фермерських господарств). (включено до: *Index Copernicus*).

8. Биба В. А., Корінець Р. Я. Організаційно-економічні засади підвищення ефективності виробництва сільськогосподарської продукції в фермерських господарствах України. Держава і регіони.2018. №6. С. 88–92, (0,22 друк. арк., дисертантом здійснено оцінку ефективності виробництва тваринницької продукції в фермерських господарствах). (включено до: *Index Copernicus*).

9. Биба В. А. Організаційно-економічні аспекти трансформації ОСГ у фермерські господарства. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2017 № 3 (32). С. 27-34 (0,33 друк. арк.). (включено до: *Index Copernicus*).

Статті в іноземних виданнях

10. Mykytyuk D., Byba V. Farm households: current state and problems of development // Buletinul Științific al Universității de Stat „Bogdan Petriceicu №1 Hasdeu” din Cahul : Științe Economice. – Științe Economice / Economic Studies (Молдова). 2016. № 2(16). Р. 35–50. (0,8 друк. арк. Дисертантом узагальнено специфіку функціонування особистих селянських господарств та систематизовано чинники, які стримують процеси їх трансформації у малі форми підприємницької діяльності).

В інших виданнях:

11. Биба В. А., Демчак І. М., Свиноус І. В., Микитюк Д. М., Сидорук О. П. Фермерські господарства: сучасний стан та проблеми розвитку. Науково-практичний збірник (економічні науки) «Продуктивність агропромислового виробництва». Київ: НДІ «Украгпромпродуктивність», 2016. №28. С. 43–49, (0,21 друк. арк. Дисертантом проведено аналіз ефективності виробничої діяльності фермерських господарств та визначено вплив основних чинників внутрішнього та зовнішнього середовища їх функціонування).

12. Загальні тенденції розвитку фермерських господарств в Україні / [І. М. Демчак, Д. М. Микитюк, І. В. Свиноус та ін.] Київ: НДІ «Украгпромпродуктивність», 2016. 58 с., (0,19 друк. арк. Дисертантом проведено комплексний аналіз складових виробничого потенціалу фермерських господарств та ефективності їх використання).

13. Аналітичні дослідження показників продуктивності у галузі тваринництва особистих селянських господарств за 2015 рік / [І. М. Демчак, Д. М. Микитюк, І. В. Свиноус та ін.]. Київ: НДІ «Украгпромпродуктивність», 2016. 84 с., (0,8 друк. арк. Дисертантом проведено аналіз обсягів виробництва за видами сільсько-

господарської продукції у ОСГ Київської області та зроблено дослідження каналів реалізації продукції).

14. Сільськогосподарська обслуговуюча кооперація: організаційно-економічні аспекти функціонування та розвитку: монографія / [Варченко О. М., Свиноус І. В., Корінець Р. Я., Биба В. А. та ін.]; за ред. О. М. Варченко. Київ: 2017. 316 с., (0,7 друк. арк. Дисертантом розкрито особливості розвитку кооперативних зв'язків на основі формальних та неформальних відносин у середовищі фермерських господарств).

За матеріалами конференції

15. Биба В. А. Організаційно-економічні засади функціонування фермерських господарств сімейного типу за кордоном. Розвиток і становлення обліку, аудиту та управління фінансово-економічною безпекою за роки незалежності України: матеріали всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Дніпро, 12–13 трав. 2016 р.). – Дніпро: 2016. С. 11–13. (0,12 друк. арк.).

16. Биба В. А. Державна підтримка фермерських господарств: зарубіжний досвід та вітчизняні реалії. Розвиток європейського простору очима молоді: економічні, соціальні та правові аспекти: матеріали всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. докторантів, молодих учених та студентів (Харків, 28 квіт. 2017 р.). – Харків: ФОП Панов А.М., 2017. С. 430–436. (0,11 друк. арк.).

17. Биба В. А. Зарубіжний досвід класифікації фермерських господарств. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. [Аграрна наука та освіта Поділля], (Кам'янець-Подільський, 14–16 берез. 2017 р.). Ч.1. Тернопіль : Крок, 2017. С. 199–211. (0,1 друк. арк.).

21. Биба В. А. Теоретичні засади трактування категорії «селянське господарство». Стратегічні пріоритети економічного розвитку агросфери: державна наук.-практ. конф. (Біла Церква, 23 листоп. 2017 р.). Біла Церква, 2017. С.6–8. (0,1 друк. арк.).

22. Биба В. А. Соціально-економічні засади трансформування ОСГ в підприємницькі структури аграрного сектору економіки. Трансформаційна динаміка розвитку агропромислового виробництва: матеріали всеукр. наук.-практ. конф (Біла Церква, 26 квіт. 2018 р.). Біла Церква, 2018. С.7–9. (0,1 друк. арк.).

23. Byba V., Herasymenko I. The Role and Place of the State in the Development of Ukrainian Farm Households/ V. Byba, I. Herasymenko // International Scientific Days 2018 [Towards Productive, Sustainable and Resilient Global Agriculture and Food Systems» Conference Proceedings (May 16–17, 2018 Nitra, Slovak Republic). – P. 26–37. (0,25 друк. арк. Дисертантом узагальнено роль малих фермерських господарств у сталому розвитку сільських територій та обґрунтовано напрями трансформації високотоварних ОСГ у малі фермерські господарства).

ANNOTATION

Biba V.A. Organizational-economic aspects of the development of farms in Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Economic Sciences in specialty 08.00.04 – Economics and management of enterprises (by types of economic activity). – Bila Tserkva National Agrarian University, Bila Tserkva, 2019.

The research deepens theoretical, methodological and practical, organizational and economic principles of development of farms and systematized the main models of development of subjects of rural family economy. The necessity of clarification and definition of clear economic criteria of typology of farms and corresponding harmonization of domestic legislation, which will eliminate differences in official statistics, is revealed.

It is proved that multifunctionality is characteristic for modern farms, which means a realization of their economic, sociocultural and village-forming functions in a process of conducting economic activity. The principles of establishment and functioning of farms are systematized and two concepts of development of peasant economy are identified: as an economy of entrepreneurial and labor family economy.

The author's approach to interpretation of the definition of a farmer as an agricultural producer based on private ownership of means of production and land, on use of work of members of rural household and partly hired workers for a purpose of production and sale of agricultural products and foodstuffs is proposed. It is substantiated that informal institutions, including traditions, customs and established business practices, informal mutual assistance and cooperation, are influenced by stability and specificity of production activity of farms.

The following models of development of rural households: labor farms are systematized; farm based on use of hired labor; family corporation. Characteristic features of modern farm economy and criteria of their division according to different methodological approaches were revealed, which allowed to determine a need for their coordination and inclusion of agricultural assets in net assets of agricultural enterprises.

The necessity of streamlining legislative norms concerning a classification of agricultural enterprises of family farms registered in the status of an individual on a basis of implementation of the concept of "agricultural ownership" for all subjects of agribusiness is grounded in organizational-legal form of agricultural enterprises.

Two stages have been identified in the last 30 years in the development of farms: first (1995-2007) – growth and strengthening of the farm sector, and second (2008 to present time) is characterized by a decrease in their number. A comprehensive analysis of a development of farms – small, medium and large – has been carried out. It was found that during the period of 2008-2017 a number of small farms decreased by 21.1%, while average and large ones increased by only 13 enterprises.

A social portrait of a modern farmer is generalized: for a sex of 90% of farmers – men; average age – 48 years; 66% of farmers have higher education, a small part (10%) – secondary, 24% – secondary special; an experience of work in farming sector less than 5 years has 24% of farmers, 6-10 years – 30%, 11-15 years – 34%, over 15 years – 12%.

It has been proved that in the period from 2000 to 2017, farms did not become a leading producer of agricultural products, and the main direction of their activity was the production of crops. Thus, in the structure of commodity products, 95% of small farms account for more than 75% of the share of plant growing, and a group of medium and large (85%) also specializes solely in the production of crops. The volumes of livestock production by farms are insignificant, development of cattle breeding and pig breeding has reached a critical state.

According to the results of the study, increase in profitability of activities of medium, large and small farms has been established, however, a value of this indicator in a group of small farms is understated due to a shadowing of their production activity.

Level of profitability of certain types of products is analyzed: a level of profitability of grain production in 50% of medium and large farms varies in range of 0.1-40%, in

small ones – from 0.1 to 20%; production of pig meat in 84% of medium and large farms and 71.4% of small loss-making.

It was found that small, medium and large farms sell the vast majority of crop production to trade and intermediary structures – legal entities and in non-cash form. However, small farms sell large volumes of products to individuals or trading agents, and settlements are mostly carried out in cash, which leads to a reduction in purchasing prices. The main factors influencing the level of purchasing prices of crop production are the size of a product lot and time of sale.

It was established that during 2010-2014 the amount of direct budget allocations per one farm decreased. The largest recipients of state support were medium and large farms, and almost two thirds of small farms are not in a right field. It is substantiated that the right to receive state support should have those agricultural enterprises that work legally, sell cultivated products not in cash, which ensures transparency and objectivity in declaring their income and expenses on a basis of basic accounting.

The current programs of budget support for the development of farms are summarized, the reasons for their low effectiveness are systematized, and the priority directions of state support are justified – meat industry, sheep breeding, vegetable growing of open soil. The most expedient systems of taxation of farms have been substantiated and the expediency of distributing status of agricultural producers to entrepreneurs who have organized a farm, including family, and their inclusion in the fourth group of single tax payers has been proved.

The necessity of introducing in agricultural cooperatives whose activity does not provide for profit, the main fund at the expense of turning contributions of members, is provided, providing compensation up to 90% of amount of single contribution to the mandatory state social insurance. The reasons of the development of informal cooperation in an environment of farms are systematized, and an effective form of cooperation of farms with agricultural enterprises and private peasant farms is proposed. It is advisable to increase a co-operative tie of farms from simple forms and to complete a creation of a supply and sales cooperative, which will help to optimize costs of material and technical support activities.

It is proposed to create a Center for Agricultural Co-operation and Advice with Branches in the centers of the united territorial communities (UTC). The main functions

of the center are scientific and educational support, consulting and information support, which will promote effective development of farms.

The necessity of concentration of state support funds on the development of small farms, in which income is formed from a sale of crop and livestock products, is substantiated. It is proposed to develop regional programs for support of small farms producing "niche" agricultural crops on a basis of reimbursement of 50% of value of material costs. The procedure for providing such support has been developed and a source of its financing has been determined on a principle of co-financing of the united territorial community and state bodies in a ratio of 50:50.

The expediency of state support to start-up farmers has been proved on a basis of a grant for creation of a family livestock farm based on consolidation of funds of local united territorial communities and state budget in a ratio of 30:70.

The development of a social partnership between farmers and stakeholders will be facilitated by introduction of a school meal program requiring a withdrawal from the legal regulation of the state procurement procedure for agri-food products for these purposes and purchase by the representatives of executive body of the united territorial community of food products at prices not exceeding official average prices in the region.

The values of optimal provision of small farms in certain types of productive resources have been calculated, which will provide them with allocation efficiency. The necessity of creation of favorable conditions for a reorientation of small farms to an intensive type of activity in order to increase their sustainability was revealed.

The necessity of diversification of production activity of farms on a basis of development of non-agricultural species, which will minimize risks and increase employment in the countryside, is substantiated. It has been proved that in order to intensify a development of non-agricultural activities by farms, it is expedient to ensure improvement of taxation system based on the introduction of principles of taxation of aggregate family income using a progressive scale and implementation of appropriate explanatory measures among producers in order to form a high tax culture.

It has been established that in order to ensure sustainability and competitiveness of agro-food chains that are created by small farms, it is expedient to organize processing

of raw materials and facilities for processing and storage of harvested crops on a cooperative basis. Minimization of expenses for sale and formation of a high share of value added of agricultural products, which is implemented by farms, is possible provided the establishment of a wholesale distribution center based on an informal cooperative association of small farms.

The expediency of using small vending machines in sale of their products, in particular milk, formation of direct supplies of agricultural products to public catering establishments and regional supermarket chains are substantiated. The development of such forms of farm trade is considered rationally: Internet sales; traditional offline stores; Selling online and offline. In the long term, it is advisable to ensure production of products by farms on orders of consumers and urban population.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ	12
1.1. Соціально-економічна сутність фермерського господарства та його роль у формуванні потенціалу галузі	12
1.2. Теоретико-методичні засади створення та функціонування фермерських господарств	27
1.3. Методичні підходи до типологізації фермерських господарств	45
Висновки до розділу 1.....	60
Розділ 2 СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ.....	64
2.1. Характеристика організаційно-економічних умов розвитку фермерських господарств	64
2.2. Ефективність діяльності фермерських господарств	84
2.3. Аналіз впливу інструментів державної підтримки на розвиток фермерських господарств	101
Висновки до розділу 2.....	113
Розділ 3 ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ЕФЕКТИВНОГО РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ	118
3.1. Поглиблення кооперативних засад у розвитку фермерських господарств... ..	118
3.2. Удосконалення інструментів державної підтримки розвитку фермерських господарств	136
3.3. Стратегічні пріоритети розвитку малих фермерських господарств	151
Висновки до розділу 3.....	174
ВИСНОВКИ.....	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	185
ДОДАТКИ.....	202

ВСТУП

Актуальність теми. Формування багатуукладної економіки зумовило масове створення малих форм господарювання у сільському господарстві та розвиток такої організаційної форми як фермерське господарство, роль якого є значною у питаннях забезпечення працевзайнятості на селі, підвищенні доходів сільського населення та формуванні товарної пропозиції окремих видів сільськогосподарської продукції. Фермерські господарства довели свою високу життєздатність унаслідок властивих їм економічної відособленості та свободи, сімейної основи, високої адаптивності щодо зовнішніх умов функціонування, що створює мотивацію до високоефективної праці. Однак низький рівень розвитку їх матеріально-технічної бази, переважання екстенсивних технологій сільськогосподарського виробництва та великі затрати праці помітно знижують їх конкурентоздатність на висококонкурентних ринках сільськогосподарської продукції, обмежують можливості розвитку й нарощення людського капіталу сільської території. За таких умов постає об'єктивна необхідність створення сприятливого середовища функціонування фермерських господарств, зорієнтованого на підвищення їх конкурентоспроможності в умовах євроінтеграції та забезпечення сталого розвитку сільської території у рамках формування збалансованої аграрної структури економіки.

Фермерські господарства за короткий період пройшли етап свого виникнення, складний період становлення та зміцнення позицій у виробництві окремих видів сільськогосподарської продукції, а нині перейшли у стадію розвитку в нових умовах євроінтеграції, глобалізаційних кліматичних змін, децентралізації влади та об'єднання сільських громад. Окрім цього, залишаються недостатньо вивченими питання наукового обґрунтування теоретико-методичних засад і практичних підходів до створення сприятливих організаційно-економічних умов розвитку фермерських господарств, які передбачають дієві інструменти державної підтримки, упорядкування невизначеності статусу фермерських господарств, налагодження повноцінного інформаційно-консультаційного обслуговування, поглиблення кооперативних та інтеграційних зв'язків у розвитку фермерства, та інші чинники, які стимулюють підвищення ефективності. Саме невирішеність вищеперелічених питань зумовила актуальність теми даного дисертаційного дослідження.

Вивчення проблем діяльності фермерських господарств будується на теоретичній спадщині М. Вавилова, М. Кондратьєва, П. Маслова, М. Макарова, І. Посошкова, П. Столипіна, М. Туган-Барановського, О. Чайнова, А. Челінцева, А. Енгельгардта і багатьох інших.

Практичним аспектам діяльності фермерських господарств присвячені праці таких вітчизняних вчених: О. Варченко, В. Горьового, Л. Гнатишина, В. Збарського, В. Іванченко, Р. Любара, П. Макаренка, М. Маліка, В. Мессель-Веселяка, С. Кальченка, В. Плаксієнка, І. Свиноуса, І. Томича, В. Юрчишина, А. Яркового та зарубіжних: С. Блегборна, М. Бекера, М. Баккетта, Д. Блеккі, Е. Касла, М. Клоусона, А. Нельсона, Г. Хеджеса та ін.

Наукові праці зазначених вище науковців є значним внеском у вивчення питань розвитку фермерських господарств. Водночас щодо сучасного етапу існує необхідність у поглибленні окремих теоретичних аспектів виникнення й розвитку фермерських господарств, активізації їх функціонування та удосконалення діяльності у нинішніх умовах, визначенні дієвих інструментів державної підтримки та розробці пропозицій щодо посилення позицій фермерських господарств на ринку сільськогосподарської продукції, адаптації загальних принципів до середовища функціонування. Отже, актуальність, недостатня опрацьованість й висока практична значущість питань ефективності функціонування фермерських господарств визначили вибір теми дисертаційної роботи, її об'єкта та предмета, формулювання мети та завдань дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до тематики науково-дослідних робіт, виконуваної протягом 2015–2018 років кафедрою фінансів, банківської діяльності та страхування Білоцерківського національного аграрного університету. Зокрема, при виконанні таких науково-дослідних тем: «Особливості функціонування малих форм господарювання в агробізнесі України» (номер державної реєстрації 0118 U003640), у межах якої автором було досліджено та всебічно систематизовано відмінні та спільні риси малих фермерських господарств, визначено показники економічної ефективності виробничої діяльності й обґрунтовано напрями підвищення їх стійкості; «Ефективність формування та використання матеріально-технічної бази сільськогосподарських підпри-

ємств» (номер державної реєстрації 0115U005330), де автором було виділено й досліджено вплив рівня технічного забезпечення великих, середніх і малих фермерських господарств, а також визначено вплив забезпечення матеріальними ресурсами та розраховано оптимальну потребу малих фермерських господарств в окремих їх видах; «Формування інформаційно-облікового забезпечення парадигми розвитку аграрного сектору України» (номер державної реєстрації 0115U005330), автором обґрунтовано доцільність створення Центру розвитку сільськогосподарської кооперації та дорадництва (ЦРСКД) із філіями в центрах об'єднаних територіальних громад (ОТГ) та виділено основні його функції в наданні аутсорсингових послуг з ведення бухгалтерського обліку та інформаційного забезпечення.

Мета та завдання дослідження. Основною метою дисертаційного дослідження є узагальнення теоретико-методичних положень та розроблення обґрунтованих пропозицій щодо формування організаційно-економічних умов розвитку фермерських господарств та визначення механізмів їх адаптації з урахуванням зміни середовища функціонування досліджуваного об'єкта. Для досягнення цієї мети було поставлено і розв'язано такі наукові завдання:

визначити соціально-економічну сутність фермерських господарств, об'єктивну необхідність їх існування та систематизувати закономірності функціонування та розвитку;

поглибити теоретико-методичні засади створення і функціонування фермерських господарств, розкрити їх економічну природу та специфіку;

узагальнити методичні підходи до типологізації фермерських господарств та обґрунтувати напрями імплементації європейського досвіду щодо класифікації сільгосптоваровиробників;

проаналізувати організаційно-економічні умови розвитку фермерських господарств і виявити характерні риси розвитку малих, середніх та великих суб'єктів господарювання;

здійснити оцінку ефективності діяльності фермерських господарств та ідентифікувати фактори, що забезпечують її підвищення;

оцінити вплив інструментів державної підтримки на розвиток фермерських господарств і визначити напрями їх удосконалення;

розробити напрями поглиблення кооперативних зв'язків у розвитку фермерських господарств;

обґрунтувати напрями удосконалення інструментів державної підтримки малих фермерських господарств і розвитку довгострокових партнерських відносин з усіма стейкхолдерами;

визначити стратегічні пріоритети розвитку малих фермерських господарств та їх інтеграції в сучасні агроланцюги постачання агропродукції.

Гіпотеза дисертаційного дослідження ґрунтується на припущенні, що створення сприятливих організаційно-економічних умов адаптації фермерських господарств до зміни середовища їхнього функціонування сприятиме як підвищенню економічної стійкості фермерства, так і реалізації принципів сталого розвитку сільських територій.

Об'єктом дослідження є процес формування та забезпечення ефективності фермерських господарств, організаційно-економічні умови, фактори та явища, які супроводжують їх розвиток у сучасних умовах.

Предметом дослідження є сукупність виробничих і соціально-економічних відносин, що виникають у процесі формування ефективного розвитку фермерських господарств.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження є сукупність методів, прийомів і принципів наукового пізнання, фундаментальні положення економічної теорії, наукові розробки з питань розвитку фермерських господарств, законодавчі та нормативні акти України щодо регулювання діяльності селянських фермерських господарств. У дисертаційній роботі використано загальнонаукові та спеціальні методи економічних досліджень, зокрема: *системний підхід* – при вивченні зв'язків між явищами і процесами в системі забезпечення ефективного розвитку фермерських господарств; *статистичний аналіз* – при визначенні динаміки, структури та результативності розвитку фермерських господарств; *групування* – для визначення впливу різних факторів на рівень ефективності виробництва продукції рослинництва та тваринництва за групами – малі, середні, великі фермерські господарства; *порівняльний* – для зіставлення економічних процесів при виробництві сільгосппродукції у різні часові

періоди з метою виявлення причинно-наслідкового зв'язку; *діалектичний та абстрактно-логічний* – при проведенні теоретичних узагальнень, формуванні висновків; *метод експертних оцінок* – при визначенні основних чинників, які впливають на забезпечення ефективного розвитку фермерства. *Графічні методи* застосовано при дослідженні зв'язків, виявленні тенденцій та визначенні закономірностей забезпечення ефективного розвитку фермерських господарств. *Абстрактно-логічний, розрахунково-конструктивний та оптимізаційний* методи використано при визначенні стратегічних пріоритетів розвитку малих фермерських господарств з урахуванням зміни середовища їхнього функціонування, обґрунтуванні інструментів державної підтримки малих фермерських господарств, поглибленні кооперативних та інтеграційних зв'язків фермерських господарств. Для аналізу чинників ефективності фермерських господарств – малих, середніх і великих, застосовано методи комп'ютерної обробки й аналізу інформації за допомогою програм Microsoft Excel.

Інформаційну базу дисертаційного дослідження становлять економічні огляди, монографії й науково-аналітичні статті вітчизняних та іноземних авторів, інформаційні матеріали, опубліковані в періодичних виданнях та на офіційних сайтах Інтернету, особисті розробки й дослідження автора, закони України, нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, матеріали Державної служби статистики України, Міністерства аграрної політики та продовольства України, звітність окремих фермерських підприємств, нормативна і довідкова література, результати особистих спостережень автора, а також наукова інформація, що має форму недрукованої продукції й розміщена у світовій комп'ютерній мережі Internet.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у наступному:

удосконалено:

науковий підхід до формування інституціонального середовища створення та розвитку сімейних тваринницьких ферм, який, на відміну від існуючого, передбачає запровадження регіональних програм стимулювання малих фермерських господарств-виробників продукції скотарства, вівчарства; державну підтримку розвитку сімейних ферм на основі коштів місцевих об'єднаних територіальних громад і державного бюджету; залучення ОТГ малих фермерських господарств до поставок про-

дукції у межах програми шкільного харчування, що сприятиме задоволенню інтересів усіх стейкхолдерів та активізації розвитку малих форм господарювання;

напрями поглиблення кооперативних зв'язків фермерських господарств, які включають: відмову від поділу сільськогосподарських кооперативів на виробничі та обслуговуючі, а також самостійного вибору форм діяльності – з метою чи без мети одержання прибутку; запровадження у кооперативах, які діють без мети одержання прибутку, спеціального фонду, який формується за рахунок поворотних внесків членів кооперативу; надання сільськогосподарським кооперативам компенсації у розмірі до 90 % суми єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування; створення заготівельно-збутового кооперативу, а також посилення інформаційного та наукового супроводу;

систему стратегічних пріоритетів розвитку малих фермерських господарств, які передбачають оптимізацію складу основних виробничих ресурсів на основі підходу алокативної ефективності, диверсифікації виробничої діяльності через розвиток несільськогосподарських видів діяльності та розширення каналів збуту – через автомати, фермерську торгівлю, поставки закладам громадського харчування та регіональні торгові мережі, за замовленнями споживачів;

набули подальшого розвитку:

інтерпретація поняття «сімейне фермерське господарство», яке, на відміну від існуючих, характеризує форму ведення сільськогосподарської діяльності, що здійснюється особами із родинними зв'язками, або із залученням найманих працівників, а частка трудового внесу не перевищує внесок членів родини;

методичні засади типологізації фермерських господарств, які, на відміну від існуючих, передбачають включення до чистих активів суб'єкта господарювання вартості сільськогосподарських угідь, що забезпечить єдність підходів у визначенні типу сільгоспвиробника та сприятиме дієвості інструментів державної підтримки малих форм сільськогосподарських товаровиробників;

інструменти та форми державної підтримки фермерських господарств, а саме: фінансового забезпечення новостворених фермерських господарств, суб'єктів, що спеціалізуються на виробництві продукції м'ясного скотарства, вівчарства, овочівництва відкритого ґрунту; створення Фонду гарантування кредитів, скасування нор-

ми щодо місцезнаходження виробника технічних засобів, що сприятиме підвищенню її дієвості.

Практичне значення одержаних результатів полягає у впровадженні результатів дисертаційної роботи в практичну діяльність фермерських підприємств, що сприятиме підвищенню ефективності їх виробничої діяльності та посиленню ринкової сили. Окремі положення дисертаційного дослідження знайшли практичне застосування. Пропозиції автора щодо підходів до оцінювання виробничого потенціалу фермерських господарств з урахуванням їхніх розмірів та обґрунтування пропозиції щодо заходів його посилення були використані Департаментом агропромислового розвитку Київської обласної державної адміністрації при розробці комплексної програми «Розвиток сільського господарства та сільських територій Київської області на 2018-2019 рр. (довідка № 02-02.3-1/1357 від 19.07.2018 р.).

Рекомендації автора щодо розвитку партнерських довгострокових відносин органів місцевого самоврядування, зокрема голів ОТГ, та фермерських господарств в організації постачання сільськогосподарської продукції та продовольства дошкільним та шкільним закладам освіти розглянуто та схвалено при розробці програми «Шкільне харчування» Узинською ОТГ (довідка 03-10-105 від 06.02.2019 р.).

Авторські розробки щодо створення сільськогосподарського кооперативу малих фермерських господарств та високотоварних ОСГ були використані при обґрунтуванні економічної доцільності створення міжфермерського кооперативного об'єднання з технічного забезпечення та враховані при розробці Стратегічної програми розвитку сільського господарства Білоцерківського району, що забезпечить своєчасне та якісне виконання агротехнологічних операцій (03-01/21-20 від 6.02.2019 р.).

Результати дисертаційного дослідження рекомендовані до практичного застосування у ФГ «Калина» щодо диверсифікації виробничої програми господарства на основі розвитку програми зеленого туризму, а також організації фірмової торгівлі виробленою продукцією через освоєння прямих каналів збуту, що мінімізує прояв ризику сезонності працевзайнятості у малих господарствах (довідка № 1-12/124 від 24.01.2019 р.).

Отримано позитивну оцінку та прийнято рішення до впровадження рекомендацій автора дисертаційного дослідження щодо оптимізації виробничої програми фермерського господарства на основі запровадження виробництва «нішевих» культур та розвитку органічного землеробства ФГ «Острівське», що сприятиме підвищення економічної стійкості господарства (довідка № 01-12/228 від 12.02.2019 р.).

Теоретичні положення та інформаційно-аналітична база дисертації використовуються у навчальному процесі Білоцерківського національного аграрного університету, зокрема при викладанні дисциплін «Аграрний менеджмент», «Організація виробництва», «Планування діяльності» (довідка № 01-12/83 від 01.02.2019 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є завершеною науковою роботою автора, результати якого, висновки та пропозиції отримані особисто. У наукових працях, опублікованих у співавторстві, використані положення лише власних досліджень.

Апробація результатів дисертації. Наукові положення та основні результати дисертаційного дослідження були апробовані на 3 міжнародних і 4 всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема: Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Розвиток і становлення обліку, аудиту та управління фінансово-економічною безпекою за роки незалежності України» (м. Дніпропетровськ, 12-13 травня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Аграрна наука та освіта Поділля», м. Кам'янець-Подільськ, 14-16 березня 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Розвиток європейського простору очима молоді: економічні, соціальні та правові аспекти» (м. Харків, 28 квітня 2017 р.); Державній науково-практичній конференції «Стратегічні пріоритети економічного розвитку агросфери» (м. Біла Церква, 23 листопада 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Трансформаційна динаміка розвитку агропромислового виробництва» (м. Вінниця, 26 квітня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Роль аграрних навчальних закладів у формуванні механізмів розвитку сільської кооперації сільських територій» (м. Київ, 23-24 жовтня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «На шляху

до продуктивного, сталого та стійкого глобального сільського господарства та систем харчування» («Towards Productive, Sustainable and Resilient Global Agriculture and Food Systems»), (м. Нітра (Словаччина) 16-17 травня, 2018).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи опубліковано в 9 статтях у наукових фахових виданнях (загальним обсягом 3,12 друк. арк., особисто автору належить 2,33 друк. арк.) та 5 матеріалах й тезах конференцій (загальним обсягом 0,96 друк. арк., особисто автору належить 0,78 друк. арк.).

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається з анотацій, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних літературних джерел із 212 найменувань, включає 49 таблиць, 33 рисунки та 13 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 347 сторінок комп'ютерного тексту (у т.ч. таблиці, рисунки, додатки).

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ

1.1. Соціально-економічна сутність фермерського господарства та його роль у формуванні потенціалу галузі

У процесі трансформації аграрного сектора економіки сформувалися різні організаційно-правові форми господарювання, в тому числі фермерські господарства. При дослідженні такої специфічної форми підприємницької діяльності, як фермерське господарство слід з'ясувати його економічну сутність та визначити тенденції й особливості розвитку. Так, поняття фермерського господарства чітко визначено в нормативно-правових актах, але в теоретичному аспекті в науковому середовищі не досягнуто єдності в трактуванні цієї дефініції. Зазначимо, що першим нормативно-правовим актом, який регулював діяльність фермерських господарств до 2003 р. був Закон України «Про селянське (фермерське) господарство», а надалі до нинішнього часу Закон України «Про фермерське господарство». У цьому нормативно-правовому акті зазначено: «Фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства, відповідно до закону» [1].

У цьому контексті особливо показовим є досвід Польщі, де на конституційному рівні закріплено пріоритет сімейного фермерського господарства. Зокрема, статтею 23 Конституції Республіки Польща встановлено, що «основою аграрного устрою держави є сімейне господарство». У цілому в користуванні фермерських господарств знаходилось майже 80% всіх сільськогосподарських угідь країни. Загальна сума виробленої продукції польськими фермерами у 2015 р. досягла 21,8 млрд євро. Польща є виробником великих обсягів картоплі, цукрових буряків, ріпаку, зерна, свинини й свійської птиці в Європі [2].

У середовищі науковців для трактування вищезазначеної категорії сільськогосподарських товаровиробників використовується поняття «селянське господарство» та «фермерське господарство».

У працях класиків, сучасних дослідників та законодавчих актах чітко простежується двоїстість понять «селянин» і «фермер». Так, систематизуючи підходи до розгляду сутності фермерських господарств, не можна залишити поза увагою питання двоїстості у термінології, що постає на заваді визначенню відмінних і спільних рис селянства і фермерства.

Серед іноземних дослідників, які розглядали проблеми розвитку фермерських господарств, необхідно відзначити таких авторів, як М. Бакетт, С. Х. Блегборн, Г. Ф. Уоррен, Т. Р. Хеджес. Вони детально аналізували вплив особистості на системи ведення сільського господарства, переваги спеціалізованого аграрного формування, процес інтенсифікації сільського господарства, організацію ферми, фермерські ресурси, їх оцінювання, раціональне використання робочої сили, техніки і капіталу, особливості господарської діяльності ферми, планування рентабельного ведення рослинництва і тваринництва, поєднання галузей у сімейних фермах.

У когорті вітчизняних авторів, що досліджували проблеми фермерських господарств, слід назвати О. В. Чайнова, М. Д. Кондратьєва, Н. П. Огановського. В їхніх працях були розглянуті та систематизовані оптимальні соціально-економічні умови діяльності трудових селянських господарств як основи прогресивних зрушень сільському господарстві. Ідеї вчених-економістів знайшли своє практичне втілення поки що лише на зарубіжному просторі.

Зазначимо, що О. В. Чайнов розглядав селянські господарства як особливий тип соціально-економічних укладів і зазначав, що в реальному економічному житті рідко зустрічається якийсь один тип устрою і що економісти «довго, якщо не постійно» будуть свідками такого співіснування різних господарських форм. В останні роки у дослідженнях науковців також простежується розгляд й аналіз форм господарювання та економічних укладів [3].

Сучасне фермерське господарство істотно відрізняється від класичної «чайнівської» моделі селянського господарства, оскільки, по-перше, функціонує в зовсім інших історичних та макроекономічних умовах, що відображається у змінах мо-

тивації діяльності та трансформації економічної ментальності й системи цінностей. Емпіричний аналіз авторів у вигляді вибіркового інтерв'ю свідчить, що нині окремі суб'єкти господарювання відповідно до рівня економічної ментальності вважають і відчують себе передусім підприємцями, а не селянами [4].

При цьому, на думку авторів, у сучасних умовах найбільш об'єктивно специфіку сучасних фермерських господарств (ФГ) можна пояснити на основі використання методології інституціонального аналізу. Стосовно ФГ, як і для інституту в цілому теж залишаються актуальними два підходи: з одного боку, можна досліджувати інститут фермерського господарства (інститут ФГ) як організацію, з іншого – логічно вивчати специфіку інституту вітчизняних фермерських господарств з позиції взаємозалежної системи формальних і неформальних відносин, особливо на рівні формування особливостей економічної ментальності в процесі господарської діяльності.

Дослідження особливостей малих форм господарювання в аграрному секторі національної економіки переконує, що двоїстий характер закладений вже у словосполученні – фермерське господарство, оскільки орієнтується, передусім на ринковий характер сучасного фермерства у розвинутих країнах, слід пам'ятати і про історичну специфіку вітчизняних селянських господарств [5].

Вважаємо, що найбільш важливі ознаки систематизації особливостей селянських господарств було запропоновано О. В. Чаяновим, який називав два основні критерії для цієї форми господарювання: її товарність і відсутність найманої (відчуженої) праці. Водночас селянські сімейні господарства він характеризував, як «господарства, побудовані в переважній частині вироблених в них робіт на праці членів домогосподарства, без залучення найманої праці ...; в чистому вигляді – господарства абсолютно не залучають найману працю і не наймаються самі» [6]. З цієї позиції сутнісні характеристики «чаянівської» моделі селянського господарства притаманні не тільки сучасним ФГ, а й таким формам, як індивідуальні підприємці (ІП), сімейні ферми, особисті селянські господарства товарного типу.

Ще однією помітною ознакою «класичної» вітчизняної моделі селянських господарств було і частково залишається те, що максимізація прибутку не є основним критерієм функції корисності. У даному випадку теорія ринкової економіки

не може об'єктивно пояснити, чому такі господарства не позбавляються землі як чинника виробництва, що перебуває у власності, навіть у тих ситуаціях, коли вона не приносить доходу. У сільському співтоваристві склалося історично шанобливе ставлення до землі на мікрорівні сільських територій. В сучасних умовах таке явище можна пояснити з позиції інституціональної теорії, зокрема, характером сформованих традицій на мікрорівні сільських територій ставитися до землі як до «годувальниці». Більше того, ці традиції стали частиною економічної ментальності й системи цінностей суб'єктів господарювання за тривалий історичний період, що позначається в способах господарювання сучасних ФГ [7].

Однією з умов стійкості селянських господарств О. В. Чаянов виділяв їх здатність адаптуватися до економічно неефективної діяльності шляхом скорочення сімейного споживання, а також прийняття самостійного рішення, з яким ступенем інтенсивності використовувати свою сукупну сімейну працю. Цей ефект він назвав само експлуатацією й наголошував, що «міра самоексплуатації в найсильнішому ступені залежить від ступеня тягара працівника споживчими запитами своєї сім'ї» [8]. Коли такі рішення стають складовими економічної ментальності суб'єктів господарювання у межах одного господарства, це також можна розглядати очевидним проявом специфічних неформальних інститутів.

У працях дослідників не прослідковується однастайності щодо спільних і відмінних рис селянських і фермерських господарств. Деякі з них визначають сімейне господарство як групу сільських жителів, зайнятих виробництвом сільськогосподарської продукції [9]. Мета їх діяльності пов'язана не лише із виробництвом продуктів харчування, а й отриманням максимального доходу селянської родини за рахунок використання її трудового потенціалу. Необхідно зазначити, що подібні норми сімейного фермерського господарства відображені в ст.5 Закону України «Про фермерське господарство»

Дослідження Б. Д. Ізаєва та К. В. Панченка свідчать, що в дефініції поняття «фермерське господарство» виділяється ознака родинності та робиться акцент на особистій праці фермера переважно в сільському господарстві. На думку Б. Д. Ізаєва, основною метою фермерського господарства є отримання максимального прибутку для подальшого розширеного відтворення в результаті ефектив-

ного ведення виробництва, а також отримання великого обсягу високоякісної продукції за мінімальних витрат [10].

Ознаку родинності виділяють також А. А. Нікітіна, А. М. Хежев, зазначаючи, що фермерське господарство є формою вільного підприємництва [11, 12]. В його основі лежить, у першу чергу, задоволення потреб у продуктах харчування членів домогосподарства, а в подальшому отримання і максимізація прибутку. На думку Т. А. Потенко, фермерське господарство є сімейно-трудова об'єднання осіб, які здійснюють виробництво, переробку (при потребі) і збут сільськогосподарської продукції [13].

Поділяємо позицію вітчизняного дослідника Н. М. Онищенка стосовно того, що фермерське господарство – це форма товарного виробництва, а діяльність його повинна бути заснована не тільки на особистій трудовій участі фермера, членів його домогосподарства та найманих працівників, а й організована повністю на найманій праці [14].

Водночас, за підходом Л. Гнатишин, навпаки, наголошується на тому, що фермерське господарство – це сільськогосподарське підприємство, яке утворене на індивідуальній, сімейній та колективній основі з правом юридичної особи і здійснює свою діяльність без використання найманої праці [15].

Відомий науковець В. П. Горьовий наголошує на тому, що це суб'єкт господарювання, створений групою осіб, які мають досвід роботи в сільському господарстві, кваліфікацію спеціалістів аграрного профілю або пройшли спеціальну підготовку, функціонують на принципі самостійності, спільно здійснюють за безпосередньої участі кожного члена господарства виробництво, переробку, реалізацію сільськогосподарської продукції, що мають у спільній власності або оренді земельну ділянку площею більше одного гектара, техніку (при здійсненні діяльності в рослинництві), робочу і продуктивну худобу або птицю (при виробництві продукції тваринництва) та інше майно [16]. На противагу вищезазначеному М. Г. Шульський вважає, що це суб'єкт у сфері виробництва сільськогосподарської продукції та продовольства, який повинен втілити в собі головним чином усі моральні, духовні, соціально-культурні традиції [17].

Заслуговує на увагу думка дослідниці О. А. Шляпнікової, яка вважає селянське господарство не лише особливою формою виробничої діяльності, а й особливим

способом життя, що становить фундамент культурних традицій народу, джерело життєвої сили нації. На думку автора, в центрі уваги такої форми господарювання принцип господарської самостійності хлібороба, без якої на селі неможливо забезпечити ефективне виробництво і, що не менш важливо, відродження здорового селянської життя, що базується на міцних моральних підвалинах [18].

Саме тому нині ведеться дискусія щодо того, що Україні не характерне поняття «фермерське господарство», свого часу розвивалися лише селянські господарства, і тому саме це поняття треба використовувати в сучасних реаліях [19]. Вважаємо, що порівняння вітчизняного селянського господарства минулого і початку цього століття із суб'єктами господарювання, що функціонують в даний час, не є коректним. Насамперед вищий потенціал матеріально-технічної бази, інноваційні умови ведення виробництва, правовий статус, мотивація до праці дають підстави вважати, що сучасним умовам більшою мірою відповідає поняття «фермер», але глибинні риси селянина-господаря ми не заперечуємо. З нашого погляду, поняття «селянин» на сьогодні має більш виражене соціальне значення, ніж економічне.

Між ними простежується принципові відмінності, які, на переконання А.О. Яркового, полягають в наступному. По-перше, селянське господарство – трудове сімейне; фермерське – підприємницьке, створене конкретним громадянином. По-друге, трудове селянське господарство, перш за все, трудоспоживче; фермерське – суто товарне. По-третє, мотивація праці у трудовому селянському господарстві полягає, перш за все, в можливості його членам визначати час та інтенсивність своєї праці, а у фермерському – отримання максимального доходу. По-четверте, при виборі напрямків діяльності упершому превалює прагнення отримати максимальну грошову виручку, а у фермерському – максимальний диференційований підприємницький дохід. По-п'яте, трудове селянське господарство практично не використовує найману працю, фермерське ж засновано, насамперед, на використанні найманої праці. По-шосте, визначальним фактором при створенні першого є трудовий потенціал селянського домогосподарства, а другого – величина наявного або залученого капіталу [20]. Поділяємо позицію науковців, які виділили особливі риси селянського і фермерського господарств. Селянське господарство ґрунтується на споживанні

праці [21]. В основі фермерського господарства закладено капітал, який визначає можливість авансування грошових коштів початкового накопичення у продуктивний капітал. При створенні селянського господарства визначальним фактором виступають трудові ресурси домогосподарства, у фермерському – величина фермерського та залученого капіталу; селянське господарство або натуральне, або частково товарне, в той час як фермерське – суто товарне; мотивація праці в селянському господарстві полягає в можливості самим селянином і членами його домогосподарства визначати рівень інтенсивності праці та інтенсифікації виробництва. У фермерському ж господарстві цей рівень визначає власник основного виробничого капіталу; при виборі напрямків діяльності в селянському господарстві домінує прагнення фізичних осіб виробити продукцію для забезпечення членів домогосподарства продуктами харчування або реалізувати її надлишок для придбання інших матеріальних благ, а у фермерському – диференційований підприємницький дохід; у порівнянні з фермерським селянське господарство не використовує найману працю. Таким чином, між селянськими і фермерськими господарствами є істотні, якісні відмінності в рівні товарності продукції та використанні найманої праці [22].

Проведений нами аналіз позицій науковців у питаннях визначення істотних відмінностей між селянським і фермерським господарствами дав можливість виокремити думку А.С. Олійника. Цей дослідник вважає, що «селянське» і «фермерське» господарство – це одне і те саме селянське господарство, але в різних його економічних станах. Відмінність між ними полягає в тому, що селянське на одній із стадій свого розвитку виконує споживчі функції, а фермерське – підприємницькі, значну частину доходу і прибутку воно спрямовує на розширення власного виробництва [23].

Встановлено, що в науковому середовищі не сформувалася єдина думка стосовно основних функцій фермерського господарства. Так, у Законі «Про селянське (фермерське) господарство» (2003 р.) такими функціями названо виробництво, переробка, зберігання і реалізація продукції [24]. Однак слушною є позиція науковців, які зазначають про необґрунтованість і недостатність з економічного погляду такого формулювання [25]. Розвиток аграрної сфери передбачає матеріально-технічне постачання, переробку та реалізацію сільгосппродукції на рин-

ку.Тобто все, що було раніше функціями фермерів, стало об'єктами діяльності трьох послідовних сфер агропромислового комплексу [26].

На основі узагальнення поглядів учених нами систематизовано відмінні та спільні риси селянського і фермерського господарства (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Спільні та відмінні риси селянського і фермерського господарства

Спільність селянського і фермерського господарства	Відмінності	
	Селянське господарство	Фермерське господарство
Економічна і юридична самостійність	Трудове сімейне господарство	Форма вільного підприємництва (прирівнюється у правовому статусі до індивідуальних підприємців)
Вільне ведення індивідуального господарства і самозайнятість	Орієнтація переважно на задоволення продовольчих потреб домогосподарства	Мета – отримання і максимізація прибутку (підприємницького доходу)
Власність на засоби виробництва однієї або кількох (як правило, родинних) домогосподарств	Натуральне або частково товарне господарство	Самостійний суб'єкт господарювання підприємницького типу
Земля у власності, довгочасне володінні або в оренді	Визначальний фактор створення – трудовий потенціал селянського домогосподарства	Визначальний фактор створення – величина наявного капіталу
Самофінансування – розвиток за рахунок власних фінансових ресурсів	Трудоспоживче господарство	Товарне господарство
Праця особиста та сімейна (одне або кілька споріднених домогосподарств)	Практично не використовує найману працю	Чисто комерційне, створене конкретним громадянином – його головою, використовує найману працю
Вільне розпорядження своїм майном та виробленою продукцією	Мотивація праці – отримання єдиного трудового доходу і можливості членам визначати рівень інтенсивності своєї праці та інтенсифікації виробництва	Мотивація праці – рівень інтенсивності праці та інтенсифікації виробництва визначає власник виробничого капіталу

Джерело: узагальнено автором.

За ідентифікацією подібностей та відмінностей між досліджуваними об'єктами можна дійти висновку про те, що селянське господарства за своїми основними ознаками відповідає особистому селянському господарству (ОСГ), діяльність якого регламентується Законом України «Про особисте селянське господарство».

Відповідно до теоретичних засад, обґрунтованих О.В. Чаяновим, ядром селянського господарства повинен бути його організаційний план. Його основними складовими мають бути: баланс праці, грошовий бюджет, баланс засобів виробництва [27].

Необхідно зазначити, що розглядає дослідник сімейно-трудове господарство крізь призму народногосподарських категорій – цін, ренти, відсотка, доходів і т. ін. Відповідно він визначив, що його обґрунтоване існування не дає змоги одержати максимальний ефект, який сімейно-трудове господарство могло б мати від включення його в народне господарство шляхом кооперації [28].

Важливо проаналізувати підхід до сегментації сімейно-трудових господарств цього видатного економіста, який поділяє їх на чотири групи: фермерські, кредитно-лихварські, промислові, допоміжні [27]. Водночас фермерське господарство О.В. Чаянов визначав як сімейно-трудове господарство, що застосовує найману працю з метою отримання додаткової вартості [29].

До складових організаційної діяльності господарюючого суб'єкта він відносить встановлені системи сільського виробництва, підбір галузей виробництва, визначення обсягів виробництва та керівництво усіма процесами, пов'язаними із поточним життям господарства.

Підґрунтям такого твердження можуть бути результати дослідження М.П. Макарова ще в 1917 р., який писав: «У розвиненому культурному селянському господарстві, особливо коли вводиться самооблік, за допомогою хоча б спрощеного рахівництва, коли господар розробляє плани» ... селянин – господар легко приходить до свідомості, що він не тільки «працівник», але і «організатор» всіх робіт в господарстві і організатор самого господарства»[30].

При цьому селянин є не тільки організатором і працівником, але він і власник господарства, знарядь виробництва і всієї або частини землі. Як власник він економніше, дбайливіше використовує свою власність. Як писав В.І. Ленін, селянське господарство продовжує залишатися дрібним товарним виробництвом. Тут бачимо надзвичайно широке розуміння, яке має глибокі, дуже міцні коріння, базу капіталізму [31].

Фермерське господарство без статусу юридичної особи організовується на основі діяльності фізичної особи-підприємця і має статус сімейного фермерського

господарства за умови використання праці членів такого господарства, якими є виключно фізична особа-підприємець та члени його сім'ї відповідно до статті 3 Сімейного кодексу України. Особливості створення й діяльності сімейного фермерського господарства без набуття статусу юридичної особи регулюються положеннями статті 8-1 Закону України «Про фермерське господарство» [1]. Визначено, що головою сімейного фермерського господарства може бути лише член відповідної сім'ї. Залучення сімейним фермерським господарством інших громадян згідно із статтею 27 Закону України «Про фермерське господарство» можливе виключно для виконання сезонних та окремих видів робіт, які безпосередньо пов'язані з діяльністю господарства і потребують спеціальних знань чи навичок [1].

Слід зазначити, що на закладені О.В. Чаяновим методологічні основи вивчення сімейних господарств спираються й сучасні вчені. Так Р.Є. Прауст, стверджує, що сімейне господарство є базовою структурою сільського господарства. У домашньому господарстві трудову діяльність здійснює громадянин (фізична особа) або група громадян, пов'язаних між собою родинними зобов'язаннями і відповідальністю за спільну господарську діяльність на землі без створення юридичної особи [32].

Початкову концепцію сімейної ферми було запропоновано Т. Джефферсоном ще в ХІХ ст. У його розумінні, вона повинна мати такі риси: максимальне самозабезпечення або, інакше кажучи, ведення господарства повинно надавати забезпечувати достатньо фінансових ресурсів для існування домогосподарства; господарська діяльність має забезпечувати повну зайнятість його членам; фермер самостійно приймає виробничо-управлінські рішення і володіє землею.

Обмеженість досить вузькими рамками прийнятих критеріїв визначала в економічній теорії ідеалістичну картину «сімейної ферми», не завжди адекватно віддзеркалювала реалії ринкової економіки, що в свою чергу не могло вплинути на критичне ставлення і необхідність внесення подальших коректив. Сімейними почали вважати ті ферми, де використовувалася наймана праця, проте велика частина трудового внеску все ж мала належати членам сім'ї.

У 1968 р. в Європейському Союзі були встановлені два основних критерії сімейного сільського господарства (функціонуючого в певних розмірах земельної площі для даної країни): розмір площі – від 15 до 75 га, з диференціацією на одно-

го фізичного працівника: 20 га на 1 чоловіка і 16 га на 1 жінку; ліміт найманої робочої сили не нижче 50% фактичних витрат робочого часу [33].

Найбільш стійкою до змін виявилось умова, що зобов'язує сімейну ферму виробляти достатній обсяг продукції з метою забезпечення життєдіяльності та співіснування членів домогосподарства, та повну зайнятість фермера. Так, у 40-х р. Міністерство сільського господарства США визначало сімейну ферму як господарство, в якому фермер (оператор) більшу частину часу зайнятий на фермі, де виконує роботи за допомогою членів родини, не залучаючи значну кількість найманих працівників [34]. При цьому ведення господарства забезпечує достатній обсяг фінансових ресурсів для існування сім'ї та підтримання бізнесу.

Отже, сімейною вважається ферма, яка наймає менше півтора середньорічних працівників. Вищеприйняте визначення отримало поширення й визнання у світі. Проте в деяких країнах простежуються відмінності в концепціях розвитку сімейної ферми, а в дослідженнях учених різних країн – варіації тлумачень, особливо в питанні трудового внеску членів домогосподарств.

Так, у дослідженнях Університету Лінкольна (Нова Зеландія) з питань сімейної форми організації сільськогосподарського бізнесу наявні спільні риси у визначенні сімейної ферми, як це передбачено в нормативно-правових актах США [35]. Критерієм «відповідальність фермера за ризик» ученими цього університету розглядається зобов'язання фермера нести відповідальність перед кредиторами, що суттєво відрізняється від керуючого несімейною корпорацією. Зазначено, що ферма з так званим «відсутнім землевласником», за якого веде господарство найманий керівник, не може вважатися сімейною фермою. До того ж «фермер або його сім'я повинні володіти не менше половини фондів господарства». Слід наголосити, що законодавством США таких обмежень не зазначено [36].

Отже, загальними критеріями сімейної ферми у світі на сьогодні залишаються умови, за якими на членів домогосподарства покладається значна частина функцій з управління, відповідальність за прояв ризиків і основна частка трудового внеску членів сім'ї.

Заслугує на увагу думка науковців, які розрізняють поняття «сімейне господарство» і «сімейна ферма», враховуючи, що в розвинутих країнах основною фор-

мою сільськогосподарського виробництва нині є високотехнологічна сімейна ферма, а в більшості країн – екстенсивне сімейне господарство [37]. Як свідчать результати досліджень, високотехнологічні сімейні ферми переважають серед організаційно-економічних форм господарювання, зокрема у США та Канаді – це 98 % суб'єктів господарської діяльності у сфері агробізнесу. Саме ці господарюючі суб'єкти є основними сільгоспвиробниками. Зазначимо, що лише фермерським господарствам Китаю вдалося забезпечити збільшення виробництва сільськогосподарської продукції за рахунок традиційного трудоінтенсивного сімейного господарства[38].

Під поняттям «сімейне господарство» нами розглядається форма ведення сільськогосподарської діяльності, що здійснюється родиною або її окремими членами, чи із залученням найманих працівників у кількості, що не перевищує чисельності зайнятих у виробництві членів сім'ї.

Сімейне господарство функціонує на основі єдності інтересів та особистої праці членів домогосподарства. Сім'я є основою формування трудових ресурсів господарства. У сімейному господарстві сільськогосподарський майновий комплекс не відокремлений від домашнього господарства, він – складова частина такого господарства. Основною формою управління і контролю за виробничим процесом та якістю робіт у сімейному господарстві виступає самоврядування і самоконтроль членів господарства.

Як свідчать результати дослідження науковців, власники сімейних господарств у США і країнах ЄС стають ефективними фермерами-підприємцями лише тоді, коли вони продають вироблену сільськогосподарську продукцію, а необхідні ресурси для подальшої господарської діяльності та життєзабезпечення сім'я купує [39].

Узагальнення результатів дослідження і практичний досвід дає підстави вважати основними принципами створення та функціонування фермерських господарств такі з них: принцип господарської самостійності – передбачає створення фермерського господарства на добровільних засадах із правом вибору організаційно-правової форми господарювання, виду продукції, що є об'єктом спеціалізації, ринків збуту, постачальників; принцип особистої зацікавленості; принцип раціональності – передбачає такий розподіл наявних ресурсів, щоб досягти найбільшого економічного ефекту при мінімальних витратах; принцип безпосередньої участі – передбачає особисту

працю у виробничому процесі кожного члена фермерського господарства; принцип гнучкості; принцип повної майнової відповідальності – полягає в тому, що у разі надзвичайних ситуацій, неврожаю або інших непередбачуваних обставин фермерське господарство відповідає за своїми зобов'язаннями всім своїм майном; принцип екологічності. Фермерські господарства займаються виробництвом органічної продукції, застосовуючи екологічні технології вирощування сільськогосподарських культур, впроваджують досягнення науки з селекції і генетики, залучають працівників вищої кваліфікації; принцип професіоналізму.

Поділяємо думку дослідника В.В. Липчука, про те, що фермерські господарства поряд з економічною виконують соціальну і геополітичну роль. Особливо це стосуються територій, на яких через агрокліматичні умови діяльність висококонцентрованих сільськогосподарських підприємств ускладнена та економічно не доцільна [40]. До прикладу гірські західні та південні райони країни.

Не менш значуща роль у функціонуванні фермерських господарств належить землі як основному засобу сільськогосподарського виробництва. Тільки володіючи певною площею земельних угідь прийнятної якості та місця розташування, зберігаючи й постійно підвищуючи родючість, фермерське господарство може отримати належну рентабельність, яка б забезпечувала умови простого та розширеного відтворення.

Для більшості фермерів приваблива приватна власність на землю, що найбільшою мірою відповідає підприємницькій природі фермерів та істотно підвищує їх мотивацію до ефективного землекористування, збереження якості ґрунтів, підвищення родючості наявних у фермерських господарствах земель. Важливо й те, що земельні ділянки в приватній власності можна використовувати як забезпечення по кредитних і лізингових договорах.

Таким чином, повне приватне володіння землею є надійною основою економічної самостійності та достатку фермерів. Довічно успадковане володіння землею також забезпечує значну зацікавленість селян у раціональному землекористуванні, але землю не можна продати чи закласти.

Земельним кодексом України від 18 грудня 1990 року № 561-ХІІ передбачалася можливість громадян набувати земельні ділянки у довічне успадковане володіння для ведення селянського (фермерського господарства)[41].

Постановою Верховної Ради Української РСР від 27 березня 1991 р. № 889-ХІІ «Про форми державних актів на право володіння або користування землею і Положення про порядок надання і вилучення земельних ділянок» було затверджено форми державних актів на право довічного успадкованого володіння землею та на право постійного користування землею [42].

Кабінет Міністрів України на засіданні 4 квітня 2018 р. схвалив та направив до Верховної Ради законопроект, яким передбачено передавати власність фермерам та їх нащадкам сільськогосподарські землі, які були виділені у постійне користування.

Одним із найбільш дискусійних питань у вітчизняній аграрній науці залишається питання про шляхи подальшої трансформації фермерських господарств і детермінанти їх розвитку. Тому важливо виділити дві основні групи факторів, які впливають на трансформацію даних господарств.

1. Інституційні чинники, включаючи систему формальних інститутів щодо заходів державної підтримки. Основним програмним документом є Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки, положення якої спрямовані на створення організаційних, правових та фінансових передумов для розвитку фермерських господарств і сільськогосподарських кооперативів, покращення матеріально-фінансового становища сільського населення.

Окрема роль як факторів стійкості ФГ належить неформальним інститутам, адже по суті саме вони забезпечують виживання фермерських господарств в умовах макроекономічної нестабільності та фінансової турбулентності.

2. Соціальні фактори, включаючи вирішення проблеми зайнятості на мікрорівні сільських поселень.

Одночасно ці ж чинники можуть відігравати і негативну роль: наприклад, у питаннях доступності кредитів для ФГ і умов кредитування. Відсутність «системного підходу з підтримки системи кооперативних відносин, також підвищують вразливість ФГ» [43]. Негативний ефект спостерігається і від впливу соціальних факторів: наприклад, загальні тенденції скорочення і старіння сільського населення; втрата кваліфікованих кадрів із досвідом господарювання.

Відтік молоді з села призводить до поступової втрати історичних традицій колективних взаємозв'язків у процесі господарювання на землі. Негативні ефекти доповнює недосконалість неформального інституту довіри на мікрорівні потенційних сільськогосподарських виробників, які часто скептично ставляться до проведених реформ.

Таким чином, за результатами проведеного дослідження можна сформулювати наступні висновки: по-перше, узагальнюючи теоретичні підходи щодо вивчення особливостей досліджуваної форми господарювання можна стверджувати, що сучасним фермерським господарствам притаманні як риси селянських господарств, що доведено О.В. Чаяновим, так і фермерських господарств «західного типу». До перших віднесено використання сімейної праці, товарний характер, самостійне визначення міри «самоексплуатації» й особистого споживання, особливе ставлення до земельних ресурсів як фактору виробництва. Інші представлені товарним характером виробництва, основною мотивацією діяльності (отримання прибутку, можливість використання найманої робочої сили); по-друге, емпіричні дані свідчать про те, що для сучасних вітчизняних фермерських господарств характерна багатофункціональність, зокрема, поєднання у процесі господарської діяльності економічних і соціокультурних функцій. До економічних належать: виробництво сільськогосподарської продукції; задоволення диференційованого попиту споживача у зв'язку зі зміною загальної траєкторії споживчих переваг у бік екологічних товарів; створення конкурентного середовища в аграрній економіці в середовищі сільгоспвиробників. Одночасно ФГ виконують і соціокультурні, і селоутворюючі функції на територіях виробничої діяльності таких господарств: вони виступають в якості точок збереження і розвитку сільських поселень; сприяють вирішенню проблеми зайнятості на селі; є базою для збереження культурних традицій і сільського укладу життя.

Разом з тим, на стійкість і специфіку виробничої діяльності фермерських господарств продовжують впливати неформальні інститути, включаючи: традиції, звичаї і сформовані практики господарювання, особливості неформальних відносин взаємодопомоги і співробітництва [44].

Авторський підхід до дефініції поняття фермерське господарство зводиться до того, що це сільськогосподарський товаровиробник, який базується на приватній власності на засоби виробництва та землю і в своїй діяльності використовує працю членів сільського домогосподарства та частково найманих працівників, а метою його діяльності є виробництво та реалізація сільськогосподарської продукції та продовольства.

Кожний фермер має також повну юридичну самостійність і права юридичної особи. Як відомо, Дж.М. Кейнс характеризував таких людей як новий тип господарника з властивими йому обережністю, розважливістю, що володіє якостями незалежності, підприємливості, ощадливості, оптимізму[45].

Вважаємо, що з метою комплексного дослідження теоретичних засад функціонування фермерських господарств необхідно узагальнити сучасну економічну думку щодо моделей їхньої поведінки, що дозволить визначити чинники, які впливають на їхній розвиток як підприємницької структури, та дасть змогу усвідомлювати перебіг явищ і процесів, що його супроводжують.

1.2. Теоретико-методичні засади створення та функціонування фермерських господарств

Розвиток форм і методів господарювання є невід'ємною частиною історії людства, оскільки на основі накопичених знань і досвіду суспільство протягом багатьох століть намагається знайти адекватні відповіді на життєво важливі проблеми власності на землю і засоби виробництва, вибору найефективніших форм господарювання, здатних забезпечити на практиці узгодженість дій суб'єктів з різними економічними інтересами. Відомо, що уявлення людей про господарство та процеси, пов'язані з його розвитком, стали важливою частиною ще античної філософії, а в подальшому предметом особливої науки про домогосподарство – економіки.

Вивчення наукових праць Аристотеля дозволило дійти до висновку про наявність певних суперечностей, які не ідеалізують приватну власність. У своїх дослідженнях він робить спробу вирішення їх шляхом формування певних поглядів

суспільства на вищезазначену категорію. Аристотель, наголошував: «... власність повинна бути загальною тільки у відносному сенсі, а взагалі приватною і краще, щоб вона була приватною, а користування нею – загальним»[46].

Базовими основами розвитку фермерських господарств, на їхню думку, є: оптимізація основних видів господарської діяльності з метою раціонального використання складових ресурсного потенціалу; задоволення купівельного попиту в сільськогосподарській продукції та продовольстві всіх категорій населення; ефективне використання сільськогосподарських угідь на основі поступового підвищення культури землеробства; забезпечення максимальної зайнятості членів домогосподарств і найманої робочої сили. Їх практична реалізація дає підставу використовувати поняття «підприємець» і «господар». З огляду на це ефективне функціонування суб'єктів господарської діяльності корпоративного сектору аграрної економіки можливе за умови відповідальності так званій абстрактній моделі «ідеального» типу підприємця-селянина в особі голів і членів фермерського господарства (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Модель «ідеального» типу підприємця-селянина

Особистісна характеристика	Індикатори якості
<ol style="list-style-type: none"> 1. Схильність до діяльності у сфері агробізнесу (наявність підприємницьких здібностей). 2. Постійний пошук можливостей збільшення обсягів виробництва. 3. Цілеспрямованість, наполегливість. 4. Прагнення до кооперування та інтеграції. 5. Позитивне сприйняття інновацій у виробництві. 6. Готовність до господарських ризиків, наявність знань і навиків їх мінімізації та нейтралізації. 7. Цільова орієнтація в роботі на ефективність і якість. 8. Схильність до відповідальності за результати виробництва. 9. Цілеспрямованість щодо досягнення мети. 10. Прагнення бути поінформованим з усіх питань господарської діяльності. 11. Самостійність і незалежність 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Наявність економічного інтересу і знань про природу, землю, сільськогосподарських тварин. Здатність до практичної реалізації задумів. 2. Постійний пошук та використання нових можливостей підвищення ефективності виробництва сільськогосподарської продукції. 3. Готовність до витрачання зусиль, подолання перешкод, зміни тактики для досягнення мети діяльності фермерського господарства. 4. Участь у створенні різних типів кооперативів і спілок, що сприяє підвищенню стійкості ринкової позиції. 5. Пошук ефективних рішень, впровадження інноваційних розробок, підвищення професійної кваліфікації, поліпшення якості сільгосппродукції та продовольства. 6. Систематичний збір та оновлення інформації про продукцію, клієнтів, посередників, постачальників, конкурентів

Джерело: узагальнено автором.

Отже, ефективне функціонування фермерського господарства можливе за умови, якщо селянин-підприємець, як керівник, виступає у якості ініціатора, що спрямовує всі види виробничих ресурсів в єдиний процес виробництва сільсько-господарської продукції. При цьому він повинен брати на себе виконання найбільш складних завдань щодо прийняття управлінських рішень стосовно подальшого функціонування свого фермерського господарства.

Розглядаючи категорію «продуктивність праці», А. Сміта наголошував, що «людина, яка має можливість придбати власність, може бути зацікавленою тільки в тому, щоб їсти якомога більше і працювати якомога менше», що відповідає баченню Аристотеля[47]. Форми господарств дослідники також розглядають з урахуванням особливостей сільськогосподарського виробництва, і, перш за все, специфіки поділу праці, вказуючи на те, що в сільському господарстві одне й та сама особа може орати землю, сіяти і збирати хліб, доглядати за худобою. У результаті А. Сміт і Д. Рікардо обґрунтовують висновок, що фермери як підприємці більше зацікавлені у нарощуванні своїх доходів та інвестуванні капіталу в землю, схильні до ощадливості. Також значну економічну вигоду стосовно фермерських господарств вони вбачають у тому, що «фермер працює сам, і як робітник, і як керівник. А якщо фермер – власник землі, то він отримує подвійну вигоду, з огляду на те, що рента залишається у нього»[48].

З розвитком нерегульованого й соціально неорієнтованого господарства, а також внаслідок періодичних криз, відсутності соціально-правової захищеності найманих робітників назріла необхідність в удосконаленні всієї економічної системи як у теоретичному, так і в практичному плані. Вищезазначені обставини спричинили появи нових учень щодо розвитку організаційних форм суб'єктів господарювання у сфері агробізнесу, зокрема: теорія народонаселення і спадної прибутковості Т. Мальтуса, «теорія збуту» Ж.Б. Сея, які розглядають економічні відносини, що склалися на момент їх виникнення; теорії Ж. Сисмонді і П. Прудона, які вбачають у великому машинному виробництві головне зло й ідеалізують дрібнотоварне виробництво; погляди Ш. Фур'є і Р. Оуена, які розглядають майбутній розвиток суспільства на основі усупільнення засобів виробництва, задоволення природної потреби людей до праці, де стимулом буде виступати змагання і найменшою мірою – матеріальний інтерес. Роз-

поділ продукту повинен здійснюватися пропорційно вкладеній праці, капіталу і таланту; теорія кооперації У. Кінга, Ф. Райффайзена, які мають багато спільного з поглядами Р. Оуена, але в основі повинно бути реальне об'єднання зусиль і фінансових ресурсів безпосередніх робітників або селян; марксистська політична економія як «наука про закони управління виробництвом і обміном матеріальних благ».

К. Маркс і Ф. Енгельс виділяють у складі виробничих відносин, з одного боку, відносини людини до природи, з іншого – відносини між людьми в процесі виробництва, а саме економічні відносини, головне місце серед яких належить відносинам власності[49]. Однак вказують на суттєві відмінності у відносинах власності на землю та на засоби виробництва, що створені людиною. У першому випадку економічна сутність відносин полягає у привласненні нею природних благ та обміні їх на продукти природи, у другому – в обміні виробленими продуктами між людьми.

У результаті багаторічного аналізу К. Маркс дійшов до висновку, що цій формі господарювання властиве достатнє раціональне його ведення на основі наукового свідомого застосування агрономії, але водночас цій формі властиві й певні суперечності, що зумовлені не тільки відчуженням робочої сили від засобів виробництва, але і відокремленням земельної власності від капіталу та підприємницької діяльності [50]. У результаті додаткову працю і продукт привласнюють два суб'єкти – власник капіталу у вигляді прибутку і власник землі у вигляді ренти, яка відображає відносини вже трьох осіб, включаючи орендаря земельної ділянки.

К. Маркс доводить, що власник землі крім орендної плати за її використання здебільшого отримує не тільки ренту, а й відсоток на частину капіталу підприємця [51]. Це відбувається внаслідок того, що власник землі додає до земельної ренти відсоток на капітал, вкладений попереднім орендарем у підвищення родючості.

Особливою організаційною формою господарств засновники марксистської політекономії розглядали селянські господарства, в яких земля, засоби і предмети праці, а також робоча сила і кінцевий продукт належали членам домогосподарства на правах власності. Верхньою межею розмірів таких господарств Ф. Енгельс вважав площу земельних угідь, яку може обробляти селянське господарство своїми силами, а нижньою межею – площу, необхідну для мінімального забезпечення членів домогосподарства продуктами харчування[52].

Однак, на думку К. Маркса, із розвитком ринкових відносин дрібна земельна власність за своєю природою виключає розвиток суспільних продуктивних сил, концентрацію капіталів, а також застосування досягнень науки [53].

Отже, на думку, послідовників марксизму, дрібна власність – це лише необхідний перехідний щабель для розвитку землеробства, яка приречена на відмирання, оскільки не вписується у новий спосіб виробництва, де «... землеробство стає тільки однією з галузей промисловості і повністю підпадає під панування капіталу»[54].

Узагальнення еволюційного розвитку економічної теорії стосовно аграрних питань свідчить про те, що погляди її основних представників становлять значний інтерес для сучасних дослідників, зокрема щодо таких основних, як розміри виробництва і ступінь його усупільнення. При відповіді на перше питання представники більшості шкіл визначали переваги великого виробництва. При відповіді на друге питання думки представників різних шкіл істотно різняться. Якщо А. Сміт основною перспективною формою аграрного виробництва розглядав велике фермерське господарство, що базується на приватній власності на землю і засоби та предмети праці, то марксистичні майбутній розвиток сільського господарства пов'язували з великими підприємствами, заснованими на орендованій формі власності на засоби виробництва.

Прихильниками марксистської теорії були В.І. Ленін і К. Каутський, які зосередили увагу у своїх працях на уточненні та роз'ясненні марксистських ідей, які не відповідали поглядам Г. Плеханова та інших його прихильників[55]. Ленін і Каутський доводили відсталість феодальних форм господарства і прогресивність капіталістичного ведення землеробства, вбачаючи подальший його розвиток або прусським шляхом, який полягає у капіталізації поміщицьких господарств, або американським шляхом, який передбачає перетворення селян у капіталістичних фермерів.

Так, К. Каутський наголошував, що перевага великого господарства порівняно з дрібним полягає в заощадженні матеріалів, а також праці в результаті застосування машин і устаткування, що доступно лише висококонцентрованим господарствам. В.І. Ленін зазначав, що перевага великого виробництва неминуха і можлива лише за певних умов до певної межі, проте в деяких галузях дрібне виробництво цілком може конкурувати [56].

Водночас збільшення кількості дрібних селянських господарств К. Каутський і В.І. Ленін пов'язують не із наявністю переваг, а з природними процесами наділення найманих робітників обмеженими за площею земельними ділянками, а також після роздроблення землі в селянських господарствах, в результаті якого підвищується попит на невеликі ділянки землі, ціна на яку перевищить вартість землі великих наділів[57].

Найбільший внесок в еволюцію теоретичних засад про форми аграрних господарств належить О.В. Чаянову та прихильникам його теорії, основним предметом дослідження яких були сімейно-трудова селянські господарства та створені на їх основі кооперативи. Основним напрямом стало обґрунтування різних форм господарств, у першу чергу, з організаційного погляду. Узагальнення наукової спадщини вище перелічених науковців дозволяє виділити дві концепції розвитку селянського господарства: концепція селянського господарства як господарства підприємницького типу, в якому господар наймає самого себе як робітника. За такого підходу мотивацією селянина-підприємця є отримання в результаті вкладення свого капіталу різниці між валовим доходом і витратами виробництва[58]. О.В. Чаянов доводив, що цю концепцію розвитку господарства можливо реалізувати лише в умовах капіталістичного устрою[59]; концепція селянського господарства як трудового сімейного господарства, в якому сім'я у результаті затрат річної праці отримує єдиний трудовий дохід і порівнює свої зусилля з одержаним матеріальним результатом. Ця концепція прийнята для умов некапіталістичного ладу.

При характеристиці вищезазначеної ситуації економісти «організаційно-виробничої школи» вказали на ряд «незрозумілостей», характерних для аграрної економіки, що стримують проведення політики економічного розвитку. Так, М.Д. Кондратьєв у роботі «Ринок хліба до і після війни» увів поняття «інертності» як специфічної риси сільського устрою, яка постає суттєвою перешкодою для реалізації економічних реформ і, зокрема, підвищення товарності хліба[60]. Заслужують на увагу результати дослідження С.М. Булгакова, які викладено у праці «Капіталізм і землеробство», де автор стверджує, що в сільському господарстві не діє закон концентрації виробництва (подібне доводить і Дж. С.Міллер)[61].

На основі розгляду суперечностей між теорією і реальною практикою економісти зробили висновки щодо загальноприйнятих моделей поведінки. Доведено, що різний характер поведінки забезпечує неоднаковий обсяг доходу. Отже, для двох однакових економічних систем можлива ситуація, коли однакову величину капіталу вони використовують по-різному, про що свідчить величина отриманого доходу[62]. Цей висновок був пов'язаний з ідеєю про те, що принципово помилковим є формування економічної політики для держав, що розвиваються, на основі досвіду економічно розвинутих країн.

Безпосередньою відповіддю на вищезазначені проблеми була появою нового напрямку економічної думки – «селянської економічної теорії», одним із елементів якої стала розробка моделей поведінки селянських господарств.

Варто зазначити, що О.В. Чаянов спробував інтерпретувати поведінку селянських господарств, використовуючи постулати теорії маржиналізму. Він спирався на два припущення. По-перше, не розглядав цю поведінку як особливий тип мотивації або раціональності. Водночас він досить докладно пояснив цей важливий у методологічному плані момент своєї теорії, вдаючись до критики марксистської школи. Він писав: «Вільно ж нашим критикам розуміти теорію трудоспоживчого балансу як солоденьке живописання селянства на зразок гречаних пейзажів, де задоволені і живуть, як птаці небесні. Ми самі такого уявлення не маємо і схильні вважати, що кожен селянин не відмовився б ні від хорошого ростбіфу, ні від грамофона, ні навіть від пакета акцій «Ойл Шелл Компанії», якби випала нагода. На жаль, переважній більшості такого випадку не видається, і кожна копійка дістається селянській родині важкою напруженою працею ... Нам вважається, що якби Ротшильд при соціальній революції в Європі втік би в якусь сільськогосподарську країну і змушений був би зайнятися селянською працею, то при всій своїй буржуазній набутій психології він виявився б слухняним до правил поведінки, встановлених організаційно-виробничою школою»[62].

По-друге, О.В. Чаянов відмовляється розглядати це господарство як історичний феномен, що виникає в певних умовах формування суспільних відносин. Він виходить із того, що селянське господарство має власну логіку існування, яке зумовлене внутрішніми факторами.

Деталізований аналіз моделей поведінки селянських господарств свідчить, що вони різняться за трьома основними показниками: переліком складових, які враховуються при побудові моделі поведінки; інформаційною складовою; набором зовнішніх чинників, які впливають на їхню поведінку. Так, Ф. Елліс виділяє п'ять варіантів інтерпретації поведінки селянських господарств. «модель селянина, який максимізує дохід» та «модель орендаря», які базуються на класичній теорії максимізації прибутку. Водночас, Т.У.Шульцтц зазначає, що поведінка селян у країнах, що розвиваються, не характеризується певною специфікою[64]. Причина неефективності цієї поведінки полягає у зовнішніх несприятливих умовах, а саме в бідності, тобто низькому рівні розвитку економіки в цілому. Дослідник зазначає, що «селяни ефективні, але бідні». Варто наголосити, що саме цей варіант поведінки характерний для малих фермерських господарств України, які спеціалізуються на виробництві продукції тваринництва.

Третій варіант поведінки, відповідно до теорій Елліса, одержав назву «селянин, який ухиляється від ризику» і включає в себе розробки Дж.А. Румассета, М. Ліптонома, Г. Бінсвангерома, Т. Вокерома і Н. Джодха. Основним чинником у досліджуваній моделі поведінки селянських господарств є невизначеність, яка впливає на поведінку селян, що спричинена несприятливими природними явищами, коливаннями кон'юнктури ринку, невизначеністю земельних відносин, непередбачуваним втручанням держави і т.д. У цих умовах малі господарства, внаслідок свого невеликого масштабу, є дуже вразливими й обирають найбільш консервативний тип поведінки, який вони розглядають як менш ризиковий [65]. Ризик для селянина допустимий лише в тих межах, які не ведуть до руйнації буття сім'ї через неврожаї та інші негаразди. Як наголошував О.В. Чайнов: «Селянське господарство існує при мінімальному звертанні до ринку, лише в міру утворення надлишкового продукту. Його головна мотивація – виробництво продуктів для родини...» [66]. Оцінюючи, нинішній стан фермерських господарств, можемо констатувати, що даний тип моделі поведінки характерний для більшості малих і середніх фермерських господарств України.

Наступні два типи поведінки селянських господарств – це модель «селянина, що ухиляється від важкої праці», що базується на результатах досліджень Дж. В.

Мейлора, А. Сена і С. Накаїми, і модель «фермерського селянського господарства», що ґрунтується на постулатах теорії «нової домашньої економіки» Г. Беккера, модель Х.Н. Барнума-Л.Сквайра і А. Ло. У них передбачається, що основною причиною нестандартної поведінки селянських господарств є їх орієнтація на максимізацію не прибутку, а корисності[67]. Ці дві моделі спираються на теорію «трудоспоживчого балансу» О.В.Чаянова.

Результати досліджень переконують, що відмінність розглянутих моделей полягає у тому, що їхні розробники аналізують поведінку господарств при різних зовнішніх умовах. Модель «селянина, що ухиляється від тяжкої праці» виходить із того, що поведінка селян визначається вибором між відпочинком і доходом. При цьому передбачається відсутність ринку праці та наявність вільного доступу до землі[68].

Прагнучи пояснити «незрозумілості» в поведінці селянських господарств, О.В. Чаянов звернувся до теорії Джевонса, який розглядав поведінку споживача як вибір між корисністю блага і вагою праці, необхідною для придбання цього блага. Для розкриття сутності цього питання наведемо сучасну інтерпретацію чаянівської теорії, яка використовується його послідовниками. Основна особливість селянських господарств полягає в тому, що вони одночасно є виробничою і споживчою одиницею. Отже, поєднують у своїй діяльності дві мети – виробничу (максимізація доходу) і споживчу (зростання добробуту всіх членів домогосподарства).

На переконання О.В. Чаянова, специфічна мотивація, характерна для селянських господарств, не є вродженою і є властивою для селян. Він виділяє низку зовнішніх факторів, які характеризують формування такої мотивації. У сучасній теорії ці фактори інтерпретуються як обмеження для прояву функції максимізації (концепція обмеженої раціональності).

Одним із таких обмежень є традиційний рівень споживання. Емпіричні дані, зібрані однодумцями дослідника, продемонстрували, що розширення споживчих запитів селян здійснюється вкрай повільно.

Іншим обмежувачем є мінімальний рівень доходу. Коли доходи селянських господарств не досягають навіть такого рівня, вони готові запропонувати свою робочу силу за будь-який, навіть найменший дохід. Саме в цих умовах виникають «голодні оренди», коли селяни платять за використання землі не тільки звичайну

ренту, але також весь прибуток і частину своєї заробітної плати, яку б вони отримали в умовах капіталістичного виробництва.

Наступний обмежувач – відсутність ринку робочої сили. Він безпосередньо впливає на обсяги виробництва, які повторюють у своїй динаміці демографічні зміни селянського домогосподарства, оскільки немає можливості найняти додаткову робочу силу, навіть якщо цього вимагають умови виробництва.

Значну роль аналізованих теорій відіграв розвиток філософії неопозитивізму на кінці XIX – початку XX ст. і його вплив на методологію економічної науки. У цьому, на наш погляд, полягає істотна відмінність у сприйнятті наукових теорій в XIX і XX ст. Якщо в XIX ст. закони, представлені в теоріях, ототожнювалися із реально існуючими закономірностями, то в XX ст. їх почали розглядати як зручний варіант формалізації наявної інформації (ідеї Маха і Пуанкаре, так звана методологія конвенціоналізму) [69].

Виходячи із стратегічних цілей, можна виділити кілька основних моделей розвитку суб'єктів сільської сімейної економіки: модель трудового фермерського господарства – характерна для сімейних господарств, які почали свою діяльність у сфері агробізнесу на основі використання праці лише членів сільського домогосподарства. У сучасній економічній літературі трудові фермерські господарства часто називають селянськими, підкреслюючи їх трудову сутність; модель фермерського господарства, заснованого на використанні найманої праці. Вона реалізується фермерськими господарствами на основі використання найманої праці. За своєю сутністю господарство такого типу подібне до приватного підприємства, а сімейний характер бізнесу виявляється тільки через володіння правом власності й оренди на сільськогосподарські угіддя та необоротні активи, в також сімейне управління виробництвом; модель сімейної корпорації.

Узагальнюючи вищевикладене, можна зробити висновок, що економічна доцільність тієї чи іншої моделі селянського господарства визначається на основі впливу численних чинників як внутрішнього, так зовнішнього середовища. Особливе місце у групі зовнішніх чинників, що впливають на формування моделі селянського господарства, посідають політико-правові.

Відповідно необхідно розглянути прояви теорії стійкості малих селянських господарств. Дрібне виробництво в сільському господарстві має нібито перевагу перед великим і тому більш життєздатне. На думку прихильників, цієї теорії перевага дрібного селянина полягає насамперед у працелюбстві та ощадливості. Як вказує один із послідовників цієї теорії М. І. Буздалов: «Із приводу дрібного виробництва, особливо присадибного сімейного, прихильниками нібито «безперечного» пріоритету й абсолютних переваг великого, у тому числі й особливо колективного виробництва висувається цілий арсенал необґрунтованих оцінок і узагальнень: важка, ледве не рабська праця, примітивна техніка й технологія, незахищеність від зовнішніх факторів і умов, недоспоживання і т. д. При цьому вони забувають, що це праця добровільна, творча, яка базується на високій особистій зацікавленості й соціальної активності, задоволеності цією працею, що не залишає, як у «суспільному виробництві», часу для пияцтва, неробства та інших шкідливих звичок. У першому випадку – пасивне перебування на роботі з постійною думою про своє господарство, у другому – турботливе, ощадливе ведення останнього без яких-небудь публічних скарг на тяжкість праці, її тривалість. »[70].

Як наголошує В.В. Крилов у книзі «Теорія формацій»: «Чисто статистичними методами було розраховано, що докапіталістичні способи праці й натуральна замкнутість господарства міцно втримуються в умовах, коли виробництво на душу населення не перевищує 200–250 дол. США. Тільки позаекономічні, податкові й тому подібні заходи дозволяють у цих умовах збільшувати товарний вихід продукції, часто за рахунок особистого споживання самих виробників». Під «працелюбством» приховано значні обсяги затраченої живої праці, яка пов'язана із низьким рівнем продуктивності і в цей же час свідчить про його «нестійкість»[71].

Так, у трудовому дрібнотоварному селянському господарстві голова органічно поєднує в собі функції виробника, організатора, керівника. Однак його професіоналізм, підприємницькі здібності впливають на ступінь і результативність використання цих функцій. Так, М.П.Макаров у своїй праці «Селянське господарство і його інтереси» (1917) не проповідуючи марксистські економічні догми і погляди, в тому числі на природу сім'ї, її роль і місце в суспільстві та суспільному виробництві, відзначав, що основним предметом наукового аналізу сімейного селянсь-

кого господарства, як активного елемента аграрної структури, є «культурне» господарство. У «некультурному» сімейному господарстві, яке ведеться «по-старому», організаторська діяльність виконується, але виконується «несвідомо». У розвиненому селянському господарстві, особливо коли вводиться система бухгалтерського обліку з використанням спрощеного рахівництва, селянин-господар усвідомлює, що він не тільки «працівник», а й організатор всіх робіт в господарстві й організатор «самого господарства» [72].

Необхідно торкнутися ще однієї досить важливої проблеми, яка виступає стримувальним чинником впровадження нових технологій виробництва сільськогосподарської продукції – це сільський консерватизм, характерним для дрібного товаровиробника. У цьому зв'язку доречно звернутися до К. Маркса: «Дрібна земельна власність, по суті своїй, виключає: розвиток суспільних продуктивних сил праці, суспільні форми праці, суспільну концентрацію капіталів, скотарство у великих розмірах, все більше і більше застосування науки ... ». «Гігантське розкрадання людської сили. Дедалі більше й більше погіршення умов виробництва і подорожчання засобів виробництва є закон парцельної (дрібною) власності»[73].

Отже, з економічного погляду альтернативи великотоварному виробнику сільськогосподарської продукції на даний час не існує. Як зазначав О. В. Чаянов, «...ми безумовно повинні визнати, що при інших умовах велике господарство завжди має перевагу перед господарством дрібним. Це – основний економічний закон і було б безглуздо його відкидати»[74].

Нинішні умови розвитку сільського господарства підтверджують таке припущення. У великотоварному господарстві створено умови для використання високопродуктивної техніки, впровадження новітніх технологій і т. ін. За Г. І. Чупровим: «Основна перевага великого землеробського господарства, яка кидається в очі при порівнянні його з дрібним, полягає в можливості використання у виробництві різного виду машин, які економлять працю і поліпшують продукт» [75].

Необхідно зазначити, що технологія виробництва сільськогосподарської продукції, що передається із покоління в покоління, ґрунтується, насамперед, на екологічній інтуїції селянина, яка вже втрачена у фермера – «підприємця на землі. Як слушно зазначав М. Лоренц, «нездатність відчувати повагу – небезпечна хвороба

нашої цивілізації. Наукове мислення, не засноване на досить широких знаннях свого роду, половинчата наукова підготовка, веде до втрати поваги до спадкоємності традицій. Всезнаючому педанту здається неймовірним, що в перспективі обробіток землі так, як це робив селянин із незапам'ятних часів, краще і раціональніше американських агрономічних систем, технічно досконалих і призначених для інтенсивної експлуатації, які в багатьох випадках викликали опустелювання земель протягом всього двох-трьох поколінь...» [76].

Бажання отримати максимальну величину прибутку від виробництва сільськогосподарської продукції стимулює до впровадження інтенсивних методів його ведення, що негативно позначається на якісних характеристиках земельних ресурсів. Так, ще К. Маркс зазначав: «У сучасному, капіталістичному землеробстві, як і в сучасній промисловості, підвищення продуктивної праці купуються ціною руйнування і виснаження самої робочої сили. Крім того, будь-який прогрес капіталістичного землеробства є не тільки прогрес в мистецтві грабувати робітника, але і в мистецтві грабувати ґрунт... Капіталістичне виробництво, розвиває техніку і комбінацію суспільного процесу виробництва лише таким шляхом, що воно підриває в той самий час джерела всякого багатства: землю і робітника»[77].

Розвиток великотоварного виробництва за рахунок дрібного призводить до знищення селянства як класу чи соціальної групи. У науковій літературі цей процес має назву «розселянювання». Фактично він розпочався з процесу огорожування в Англії[78].

І той факт, що процес «розселянювання» у підсвідомості більшості селян ще не завершився, знайшов відображення у ставленні до своєї земельної ділянки фермерського господарства. Дрібне виробництво сільськогосподарської продукції, яке представлене особистим селянським господарством, не має можливості забезпечити потребу постійно зростаючого населення в продуктах харчування. Таку проблему спроможне вирішити лише високотоварне виробництво і за ним перспектива. «Саме індустрія, – зазначав Каутський, – створила технічні й наукові умови нового, раціонального землеробства, саме вона еволюціонувала землеробство за допомогою машин і штучних добрив, за допомогою мікроскопа і хімічної лабораторії, що зумовило прояв технічної пе-

реваги великого капіталістичного виробництва над дрібним селянським виробництвом»[79].

Стійкість дрібного сімейно-трудоного селянського господарства підтверджує історичний досвід країн Заходу, зокрема Польщі, де завжди сільське господарство базувалося на індивідуальних виробниках. Знання процесів, що відбуваються в селянському господарстві, вивчення масових статистичних даних спонукали О.В. Чаянова до розробки теорії диференційованих оптимумів щодо розміру господарства, його споживчих і виробничих характеристик. В одній із найвідоміших своїх праць – «Нариси з теорії трудового господарства», він виступив як представник математичного напрямку в економіці, послідовник відомих економістів математичної школи В. Я. Железнова та В. К. Дмитрієва[80].

О. В. Чаянов вбачав соціалістичне підґрунтя кооперації, сприймав її як кооперативну форму реалізації загальнолюдської ідеї про взаємодопомогу, справедливою для будь-якого часу і будь-якого суспільства. «Єдино можливий в наших умовах шлях внесення в селянське господарство елементів міцного господарства, індустріалізації і державного плану, – відзначав він, – це шлях кооперативної колективізації, поступового і послідовного відокремлення окремих галузей від індивідуальних господарств і організації їх у зовнішніх формах великих громадських підприємств»[81]. Кооперування селянства передбачало повну добровільність, відсутність тиску на селянина.

Нині сімейні фермерські господарства є однією із форм господарювання корпоративного сектору аграрної економіки України та провідних країн світу. Сімейна ферма розглядається експертами ФАО як визначальна форма господарювання в системі агроіндустріального виробництва. Так, із 570 млн ферм, що налічуються у світовій економіці, понад 90% – малі сімейні ферми, вони займають менше 90% земельних ресурсів (у т. ч. 72% із них мають у користуванні до 1 га земельної площі, 84% – менше 2 га), є найбільшим інвестором в аграрній сфері – понад 80% виробництва продовольства в світі. При цьому 4% сімейних ферм знаходиться у країнах із високим доходом, 47% – із доходом вище середнього, 36% –нижче середнього, 13% – із низьким доходом[82].

В економічній теорії у зв'язку з цим набула поширення теорія сімейної ферми, яка є різновидом теорії стійкості дрібного селянського господарства. О.В.Чаянов стверджував, що «господарство селянське є насамперед господарство сімейне, весь лад якого визначається розміром і складом його споживчих запитів і його робочих рук..., завданням трудового селянського господарства є забезпечення засобів існування господарюючій родині шляхом найбільш повного використання наявної в її розпорядженні робочої сили»[83].

Ефективність сімейної ферми О.В. Чаянов пояснював сімейною організацією праці, де визначальними суб'єктами є члени домогосподарства, які застосовують власну працю. Необхідно відзначити двоїстість їхньої поведінки. З одного боку, поведінка кожного з членів сімейної ферми визначається принципом методологічного індивідуалізму: «... люди розглядаються ... як єдині суб'єкти, які приймають остаточні рішення з приводу як колективних, так й індивідуальних дій». Їх поведінка є раціональною. Вони аналізують можливість настання будь-яких подій і роблять оптимальний вибір рішень на основі порівняння економічних вигід і витрат [84].

Водночас К. Маркс поряд із ремісниками кваліфікував селян як товаровиробників, «виробництво яких не підлягає капіталістичному способу виробництва ... Незалежний селянин або ремісник піддається роздвоюванню. Як власник засобів виробництва він є капіталістом, як працівник – своїм власним найманим робітником». ... «Абсолютною межею для нього як для дрібного капіталіста є лише заробітна плата, що він сплачує сам собі. Поки ціна продукту покриває заробітну плату для нього, він буде обробляти свою землю – часто аж до тих пір, коли покривається лише фізичний мінімум заробітної плати» [85]. Цим Маркс пояснює відносну стабільність парцельних господарств і той факт, що «... у країнах з перевагою парцелярної власності ціна на хліб є нижчою, ніж у країнах з капіталістичним способом виробництва» [86].

Особливістю функціонування сімейної ферми є значний вплив культури на відтворювальний процес. Культура розглядається як динамічний потік «... масових культурних практик: культура це не те, що люди мають, а те, що вони роблять»[87]. Будучи раціональним і діючи в своїх інтересах, він намагається втриматися на землі, що передбачає автономний розвиток сімейної ферми, «закритість

спілкування домашніх» і «свободу зберігати свою індивідуальність всередині будь-яких громадських структур та об'єднань»[88].

Нормою поведінки сімейної ферми в несприятливих ринкових умовах розглядається так звана самоексплуатація, що зумовлює виняткове виживання, стійкість сімейної ферми. За О.В. Чаяновим: «Коливання цін не відіграє для натурального господарства ніякої ролі, для грошового може виявитися згубним ... У випадку ж більш широких, особливо міжнародних ринків ця відповідність зникає і грошовий дохід десятини набуває форму звивистої кривої» [89]. Стійкість сімейної ферми зумовлена синергетичним ефектом, що виникає у результаті поєднання технологічних, економічних і культурних засад сімейної ферми.

У межах сімейної ферми створюється особлива система санкцій, зважаючи на визначальну роль неформальних інститутів. Порушення прийнятих неформальних норм поведінки передбачає зростання економічних витрат і зменшення доходу. Тому члени сімейної ферми відчувають почуття провини і сорому (інформація про вчинок поширюється швидко) від зробленого, інформаційні санкції і т.д.[90]

Таким чином, на основі сімейної організації праці формується мала локальна економіка – «сімейна ферма», особливостями якої є: подвійність цілей розвитку, тобто реалізація підприємницької здатності її членів на землі та максимізація доходу; відтворювальний процес більшою мірою, ніж в інших галузях, залежить від сформованої системи неформальних інститутів; до визначальних норм поведінки її членів відносять: вірність традиціям і культурній спадщині, соціальна спрямованість, інноваційність, стійкість, довіра і передбачуваність дій членів домогосподарства; поєднання різновекторних, суперечливих процесів; поєднання технологічних, економічних (сімейна організація праці) і культурних умов функціонування сімейної ферми, що визначили синергетичний ефект; основними функціями сімейної ферми є: відтворювальна, забезпечення продовольчої безпеки, соціальна.

Сімейне господарство функціонує як основна одиниця сільського спів товариства. В його межах особа підпорядковується формалізованій сімейно-рольовій поведінці та патріархальній владі. «Сім'я і господарство сприймаються майже як синоніми», – стверджувала Т. Нефедова у своїй роботі про порядок спадкоємства селян [91].

Розглянуті характерні риси сімейної ферми зумовлюють особливості її бізнес-моделі. До основних факторів, що визначають виробничо-господарську діяльність у сфері агробізнесу, можна віднести: розмір сімейної ферми і якість людського капіталу домогосподарства, сформоване інституційне зовнішнє середовище; екологічну ситуацію.

Узагальнюючи дослідження науковців щодо формування теоретичної основи функціонування фермерських господарств, зокрема сімейних, необхідно зазначити, що їхня діяльність базується на концепції трудових селянських господарств підприємницького типу. Багатоваріантність їх економічної поведінки є відповідною реакцією на прояв впливу чинників зовнішнього середовища.

Положення теорії О. В. Чаянова набувають надзвичайної актуальності для сучасного розвитку селянського, або, зановітньою термінологією – «фермерського» господарства. Розглядаючи його теорію, слід враховувати той факт, що він розумів, як зробити її реальною силою. Становлення фермерства вимагає фінансової підтримки, розвитку кредитної політики, кредитних центрів, подібних Московському народному (кооперативному) банку, організації безлічі кредитних товариств. У свою чергу це передбачає відповідальність за взятими зобов'язаннями, розвиток цивілізованих економічних відносин на певній правовій основі[28].

Необхідно зазначити, що у стратегічних програмах розвитку аграрного сектору економіки стійке сімейно-трудове селянське, фермерське господарство розглядається як основа сільськогосподарського виробництва та аграрного устрою України.

Вважаємо, що основними ознаками сімейно-трудового селянського, фермерського господарства є задоволення його потреб – як мета, і використання власної праці у виробництві – як засіб досягнення цієї мети. Стійкість і виживання трудових селянських господарств підприємницького типу в нинішніх умовах, на нашу думку, пояснюється властивими лише їм особливостям і перевагами, відсутність найманої праці та відповідно, категорії «заробітна плата»; значний впливом чисельності членів домогосподарств на потенціал і трудову активність робочої сили сімейного, малого фермерського господарства; не фіксовані межі трудового дня, селянське домогосподарство самостійно визначає свою організацію, складає організаційний план, а отже, визначає ступінь само-

експлуатації; відсутній зовнішній контроль за виробничим процесом, оскільки основні працівники – члени одного домогосподарства; для обігу капіталу характерним є різке скорочення меж «капіталізації» у фермерському господарстві, зокрема сімейному, що пов'язано з його особливою мотивацією діяльності, яка полягає, на відміну від інших організаційно-правових форм господарювання корпоративного сектору аграрної економіки, не в отриманні доходу, а в споживанні й відтворенні ресурсного потенціалу фермерського господарства, що здебільшого базується на сімейній основі.

Очевидно, що забезпечення багатогалузевості фермерських господарств за рахунок здійснення несільськогосподарської діяльності дозволяє нівелювати вплив сезонності на зайнятість членів фермерського господарства, що в кінцевому результаті веде до підвищення його конкурентоспроможності на ринку. Навіть у країні «суцільної фермеризації» – США, велика кількість фермерів і членів їхніх родин живуть в основному на доходи від позафермерської діяльності. І хоча вони, як зазначають науковців, знаходяться на периферії американського сільського господарства й за своєю суттю є підсобними господарствами їхніх власників, проте все ж є поширеними й одержали в літературних джерелах назву «фермери-дачі» або «хобі-ферми»[92]. Це явище іноді називають «фермерством неповного часу», на яке, за словами М.Г. Ведрова, «довго дивилися як на якийсь перехідний стан або як на відхід з фермерства, або як на прихід у фермерство. Пора, нарешті, зрозуміти, що ми маємо справу зі стійким, життєздатним і постійним феноменом» [93]. Особливістю відтворення фермерських господарств є наявність тісного взаємозв'язку з товарним ринком як продавця і покупця.

Зарубіжний досвід та вітчизняна практика доводять, що незалежно від форм власності та господарювання економічно стійкими є ті суб'єкти господарювання, які організують замкнутий виробничий цикл виробництво-переробка-реалізація продукції. Отже, стратегічними пріоритетами подальшого становлення фермерства повинні стати заходи, які передбачають стимулювання розвитку кооперації та інтеграційних процесів у сфері виробництва, переробки й реалізації сільськогосподарської продукції, включення до агропродовольчих ланцюгів дрібних товаровиробників, посилення ролі фермерства в розвитку сільських територій та ін.

1.3. Методичні підходи до типологізації фермерських господарств

Однією з умов створення сприятливого середовища для розвитку фермерських господарств на перспективу є обґрунтування методичного інструментарію до проведення їх типологізації на основі системи критеріїв об'єктивного і суб'єктивного характеру. Критеріями типологізації доцільно обрати параметри, що характеризують суттєві ознаки розвитку фермерських господарств, виробничий потенціал, особливості менеджменту та маркетингу, індикатори ефективності виробництва, а також інші важливі показники при розробці стратегії і тактики дій.

Вважаємо, що необхідність типологізації зумовлена й тією обставиною, що у вітчизняному законодавстві відсутні чіткі економічні критерії віднесення суб'єктів агробізнесу господарювання до групи фермерських господарств. По суті, відсутня економічна межа переходу від особистих селянських господарств до фермерських. В Україні юридичні, а не економічні критерії дозволяють віднести господарство до певної форми господарювання на основі державного класифікатора «Класифікація організаційно-правових форм господарювання» (КОПФГ), який розроблено на виконання постанови Кабінету Міністрів України від 4 травня 1993 р. № 326 «Про Концепцію побудови національної статистики України та Державну програму переходу на міжнародну систему обліку і статистики»[94]. Водночас, за чинним законодавством фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян і підлягає державній реєстрації як юридична особа або фізична особа–підприємець[1].

Як переконують результати досліджень вітчизняних науковців, для більшості малоземельних фермерів вигідніше працювати у формі особистого селянського господарства, ніж мати статус фермерського. Оскільки ведення товарного особистого господарювання не передбачає формування фінансової і статистичної звітності, звільняє від сплати податків та державних зборів тощо [95]. В основному фермерські господарства реєструються у разі об'єднання кількох громадян, один із яких і стає головою фермерського господарства.[1.ст.4.] Вважаємо, що такий підхід до визначення організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі не дає змоги об'єктивно враховувати обсяги товарного виробництва в особи-

стих селянських господарствах, відповідно обсяги внутрішнього національного продукту (ВВП) відчутно зменшені.

Усунення інституційних неузгодженостей шляхом удосконалення вітчизняного законодавства дозволило б одержати вигоди для всіх стейкхолдерів, зокрема фермерам, органам державного місцевого самоврядування, адже не будуть створюватися статистичні дані. З метою вирішення вищезазначених проблем доцільно звернутися до досвіду Німеччини, де прийнято Закон «Про сільськогосподарську статистику», який регулює питання класифікації селянських господарств на сімейні та фермерські залежно від площі сільськогосподарських угідь і утримуваного поголів'я сільськогосподарських тварин.

За цим законом фермерським у Німеччині, вважається господарство, що має не менше 1 га сільськогосподарських угідь 8 голів великої рогатої худоби на відгодівлі, чи 8 свиней, або 50 голів овець, чи 200 курей-несучок, або 0,3 га садів чи виноградників, або 0,1 га теплиць чи веде інший вид діяльності, що забезпечує отримання певної кількості товарної продукції у вартісному вираженні не менше нормативного значення в розрахунку з 1 га сільськогосподарських угідь[96].

У США критерієм віднесення сільськогосподарського товаровиробника до фермерського господарства є показник обсягу продажу виробленої продукції, який застосовується із 1975 р. Так, фермерське господарство – це суб'єкт господарювання, який реалізував сільськогосподарську продукцію на суму 1000 дол. США та більше. [97].

Основними ознаки фермерського господарства в Україні визначено такі: базується на індивідуальній, дрібногруповій, переважно сімейній формі організації праці; засоби виробництва, включаючи землю, знаходяться у приватній власності селян, хоча певна їх частина може перебувати і в іншій формі володіння або користування; господарство може мати чи не мати статусу юридичної особи; повністю самостійне прийнятті господарських рішень, розпорядженні створеним продуктом і доходом; виробництво має товарний характер; фермерське господарство несе повну відповідальність за результати господарювання[1].

Ініціатива, ризик і вміння підприємців дають можливість їм із максимальною ефективністю використовувати всі інші економічні ресурси, стимулюють до дося-

гнення позитивних фінансових результатів і економічне зростання. Отже, підприємницькі здібності поряд із наявністю таких ресурсів, як земля, робоча сила і капітал становлять основу потенціалу розвитку фермерських господарств[98].

Одним із критеріїв віднесення агровиробника до фермерського господарства є мета сільськогосподарської діяльності. Відомо, що мета будь-якого підприємництва полягає в отриманні прибутку. Щодо суб'єкта у сфері аграрного бізнесу, то можливі дві цілі: для дрібнотоварної – задоволення особистих, сімейних і внутрішньогосподарських потреб; для висококонцентрованих –орієнтація виключно на задоволення потреб ринку[99].

Класичним зразком фермерського господарства є американський тип, де основним критерієм їх типологізації розглядається рівень прибутковості. Американські економісти відзначають, що істотні відмінності в доходах надто ускладнюють державну політику підтримки вищезазначеної категорії сільськогосподарських товаровиробників[100].

При цьому, зважаючи на результати діяльності фермерських господарств у США із рівнем доходів, які перевищують 100 тис. дол. США, вони не потребують субсидування в довгостроковому періоді, однак у них виникають ризики через неритмічність отримання доходів на короткому проміжку часу внаслідок коливання кон'юнктури ринку сільськогосподарської продукції та продовольства[101].

Узагальнення наукових публікацій вітчизняних науковців дало підстави для висновку, що розмежування фермерських господарств із низькими рівнями доходів від ведення сільськогосподарської діяльності та особистих селянських господарств утруднено навіть для Державної служби статистики України, оскільки сільські домогосподарства з площею землекористування понад 2 га вона відносить до підприємців у сфері агробізнесу, тобто до ФГ [102].

Важливим критерієм характеристики фермерського господарства, як перекоонує практика провідних країн, є наявність сільськогосподарських угідь у користуванні. За даними розподілу господарств країн ЄС за земельними розмірами станом на 2016 р., які здійснюють сільськогосподарську діяльність, у переважній більшості вони мають площу землекористування до 50 га, що відповідає критерію малих вітчизняних фермерських господарств (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Розподіл господарств країн ЄС, які здійснюють сільськогосподарську діяльність, за земельними розмірами у 2015 р., %

Країна	Усього господарств, тис. од.	Частка господарств залежно від розмірів				
		до 5 га	5–10 га	10–50 га	50–100 га	більше 100 га
Бельгія	42,9	22,6	12,1	44,2	15,8	5,3
Болгарія	371,1	91,4	2,9	3,5	0,8	1,4
Кіпр	38,8	89,7	5,1	4,4	0,5	0,3
Чехія	22,9	15,3	18,3	36,2	10,5	19,7
Румунія	3856,3	93,1	4,7	1,6	0,2	0,4
Словенія	74,7	61,2	23,4	14,9	0,5	-
Швеція	70,9	12,8	21,9	41,3	12,8	11,2
Угорщина	577	87	4,6	6	1,1	1,3
Велика Британія	202,4	15,6	13,3	35,1	16,3	19,7
Італія	1630	73,2	11,3	12,7	1,8	1,0

Джерело: складено за даними Євростату.

Зазначимо, що у більшості розвинених країнах переважною формою сільськогосподарського підприємства є сімейна ферма, що базується здебільшого на праці членів домогосподарства та використовує лише власні засоби виробництва. Проте у країнах із переважанням висококонцентрованих ферм досить поширеним явищем є застосування найманої праці. Так, у Великобританії наймані працівники становлять понад 1/3 усіх зайнятих в аграрному секторі, у США – трохи більше 30%, в Австралії – 26%, в Данії, Нідерландах і Франції – від 10 до 15% [35].

Отже, нами узагальнено найбільш важливі критерії, за якими слід визначати належність суб'єкта господарювання у сфері агробізнесу до фермерського господарства. Їх застосування дозволяє обґрунтовано виділити велику групу підприємців у сільському господарстві – фермерів, а також запропонувати систему критеріїв класифікації фермерських господарств в Україні.

Так, за кількістю засновників, фермерські господарства доцільно поділити на дві великі групи: односкладові і багатоскладові. Односкладові фермерські господарства представлені єдиним засновником та учасником, який виконує одночасно функції голови фермерського господарства.

Під багатоскладовими фермерськими господарствами слід розуміти колективні форми господарювання, які створюються групою осіб. Такі господарства мож-

на поділити на кілька видів за наступними параметрами: за ознакою обраного членами фермерського господарства режиму спільної власності – а) фермерські господарства, майно яких належить їхнім членам на праві спільної сумісної власності; б) господарства, майно яких належить їхнім членам на праві спільної часткової власності; за ознакою сімейно-родинної належності – а) сімейні, що складаються тільки із членів одного домогосподарства; б) несімейні, учасники яких не перебувають із головою фермерського господарства у родинних стосунках; в) змішані, членами яких можуть бути громадяни, які перебувають і не перебувають у родинних стосунках із головою фермерського господарства (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Класифікація фермерських господарств

Джерело: розробка автора.

Дослідження показали, що при закріпленні правового статусу багатоскладових і односкладових фермерських господарств виникає ряд проблем. Згідно із Законом України «Про фермерське господарство» із змінами, прийнятими в 2018

р., фермерське господарство може мати статус підприємця без утворення юридичної особи.

За сукупністю критеріїв фермерські господарства, як організаційно-правова форма сільськогосподарських підприємств, поділяються на малі, середні та великі – за методологією Державної служби статистики України, мікро, малі, середні та великі підприємства за – Господарським кодексом України, Законом України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність» (додаток А). Дана обставина зумовлює відсутність чіткого методичного забезпечення щодо обґрунтування інструментів державної підтримки малих форм сільськогосподарських товаровиробників. Подібні колізії виникнуть і за умови скасування 4 групи платників податків по відношенню до господарств корпоративного сектору аграрної економіки.

Відповідно до чинного законодавства України, 94% суб'єктів у сфері агробізнесу відносяться до категорії малих сільськогосподарських товаровиробників. На основі Господарського кодексу передбачається підвищення для сільськогосподарських підприємств критеріїв оцінки, зокрема, мікропідприємства з річним доходом – 350 тис. євро, малі – 8 млн євро, великі підприємства – 40 млн євро. На нашу думку, вищезазначені норми спричинять ситуацію, за якої майже всі господарства корпоративного сектору аграрної економіки будуть відноситися до категорії мікро- та малих підприємств.

Державною службою статистики України протягом тривалого часу також були вироблені критерії реєстрації сільськогосподарських підприємств, напрацьовані наукові підходи і власна класифікація, яка базується на оцінюванні економічної спроможності суб'єктів господарювання. Однак у нинішніх умовах вони стали також об'єктом дискусій, зокрема, критеріями оцінки малого сільськогосподарського підприємства є поголів'я великої рогатої худоби та свиней – до 50 голів – це мале підприємство, птиці кози, – 50 голів, птиця – 500 голів, сільськогосподарські угіддя – 200 га, працюючі – 20 осіб і обсяг доходів – 150 тис. грн. Очевидно, що на сьогодні фіксація доходів малих господарств корпоративного сектору аграрної економіки в розмірі 150 тис. грн, на нашу думку, є некоректною, що вимагає перегляду зазначеного параметра.

Необхідно зазначити, що за прийнятою у США методологією усі ферми залежно від обсягу виробництва продукції поділяють на три групи: великі, середні та малі (рис. 1.2). За даними Американського агентства економічних досліджень, у США прийнята така класифікація ферм з урахуванням мети, стратегій досягнення цієї мети, використання і контролю за ресурсами, показників економічних результатів.

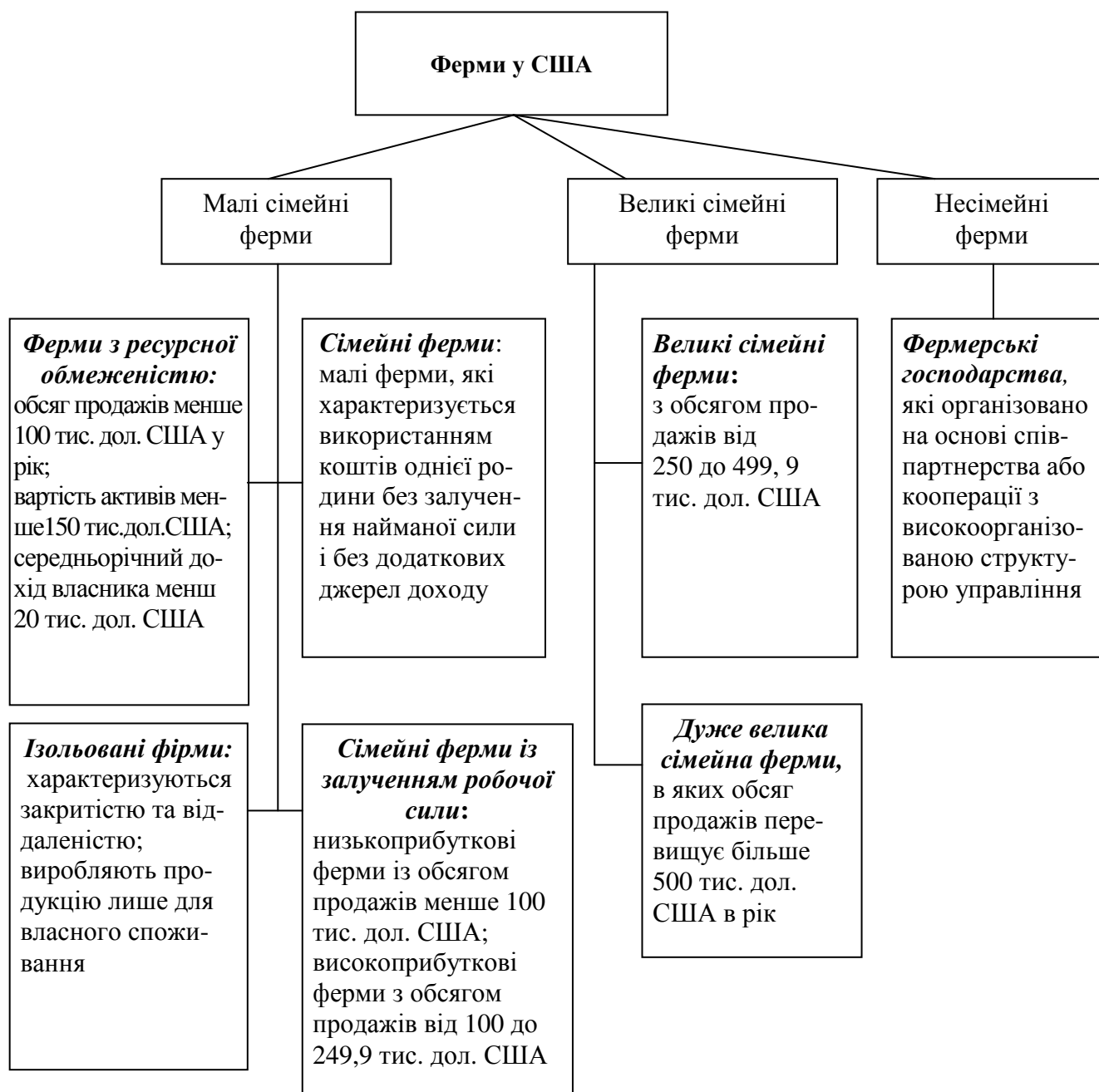

Рис. 1.2. Класифікація ферм у США.

Джерело: складено на основі узагальнення джерел[104–106].

В основу такої класифікації покладено належність тієї чи іншої ферми до сімейного бізнесу або до партнерства та прав власності (табл. 1.2).

Класифікаційні ознаки ферм у США

Малі сімейні ферми	Великі сімейні ферми	Несімейні ферми
Ферми з ресурсною обмеженістю. Обсяг реалізації менше 100 тис. дол. США в рік, вартість активів менше 150 тис. дол. США, середньо-річний дохід власника менше 20 тис. дол. США	Великі сімейні ферми з обсягом продажів від 250 тис. до 499,9 тис. дол. США	Фермерське господарство, яке організовано на основі спів-партнерства або кооперації з високоорганізованою структурою управління
Ізольовані ферми. Ферми характеризуються закритістю і віддаленістю. Виробляють продукцію тільки для власного споживання	Дуже великі сімейні ферми, в яких обсяг продажів перевищує 500 тис. дол. США в рік.	
Сімейні ферми. Малі ферми, які орієнтуються на використання ресурсів одного домогосподарства без залучення найманої сили і без додаткових джерел доходу		
Сімейні ферми із залученням робочої сили. Поділяються на низькодохідні з обсягом продажів менше 100 тис. дол. США та високоприбуткові ферми з обсягом продажів від 100 тис. до 249,9 тис. дол. США		

Джерело: складено на основі узагальнення джерел[104–107].

Згідно з даними аналітичного агентства, в США близько 90% всіх ферм США були сімейними, що виключали організацію фермерського господарства на основі кооперації, або корпорацію з впровадженням високоорганізованої системи управління[104]. Сімейні ферми є досить закритими організаційно-правовими формами, контрольованими головою (власником) фермерського господарства.

Однією із робіт, в якій було розглянуто класифікацію селянських господарств на основі збору й обробки даних індивідуального обстеження, можна назвати книгу В. Є. Постнікова «Південно-російське селянське господарство»[108]. Хоча автор не ставив за мету дати характеристику різних груп селянських господарств, тим не менш, це було ним зроблено в процесі виконання завдання – обґрунтування практичних заходів, що сприятимуть розв'язанню аграрного питання.

Практичний інтерес у цій роботі становить спроба автора розглянути зміни в господарському устрої шляхом формування і порівняння статистичних даних по

групах селянських дворів. Пояснюючи це, В.Є. Постніков зазначає: «... різноманітність в селянському достатку за групами існує у нас повсюдно та існувала здавна, але в останні десятиліття ця диференціація селянського населення стала проявлятися дуже різко і, навіть, прогресивно зростає». [108, стор. 123].

Вперше як групувальну ознаку він використовує економічну характеристику селянського двору. «Ми могли б розчленувати населення на економічні групи за двома ознаками: за розмірами посіву в співвідношенні зі складом робочої сили двору, як ознакою найбільш корінною, і за кількістю продуктивної худоби на душу населення, або двір, маючи на увазі певний склад двору, як ознака, що доповнює першу» [108, стор. 156].

Розподіливши досліджувану статистичну сукупність на шість груп селянських господарств (без посіву, засів до 5 десятин, від 5 до 10, від 10 до 25, від 25 до 50, понад 50 десятин на двір), автор проводить аналіз шляхом порівняння отриманих міжгрупових даних. Ці порівняння стали основою для характеристики різних груп селянських дворів.

Перша група – бідні домогосподарства. Автор зазначає, що несіючі домогосподарства і малосіючі, які обробляють свою землю наймом чужої худоби. Тому обидві категорії селян – несіючі та малосіючі, можна розглядати разом; ці категорії належать до домогосподарств, які втрачають своє господарство [108, стор. 201].

Друга група – господарства з посівом до 5 десятин на двір не мають площі для посіву ринкових культур; існування таких господарств можливо лише за умови сторонніх заробітків. [108, стор. 203].

Третя група – господарства, що мають посіви менше 10 десятин на двір, і якщо вони все-таки займаються землеробством, то лише тому, що частину свого доходу отримують від сторонніх заробітків і надання у найм власної землі. Господарське становище цієї частини населення – хитке, тому що в більшості випадків вона не може мати у себе запасів... » [108, стор. 204].

Четверта та п'ята група – середні господарства. Господарська самостійність залежить від кількості робочої худоби і чисельності працівників у домогосподарстві. Шоста група – комерційні підприємства, в яких велика частина посівної площі формує продукт, що спрямовується на ринок [108, стор. 206].

Таким чином, наявність шість виділених груп свідчить про процес розшарування в сільській громаді, а метод класифікації стає не тільки способом відображення інформації, але й можливістю здійснення комплексного аналізу.

Проведена класифікація селянських господарств стала предметом критики у праці В.І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» [109, стор. 791]. Основна частина критики стосується того, що В.Є. Постніков у своїй роботі не врахував становлення нових виробничих відносин, які формуються в нових умовах. «Старе селянство не тільки «диференціюється», воно абсолютно руйнується, перестає існувати, витісняється абсолютно новими типами сільського населення, – типами, які є базисом суспільства з панівним товарним господарством і капіталістичним виробництвом. Це типи – сільська буржуазія (переважно дрібна) і сільський пролетаріат, клас товаровиробників у землеробстві та клас сільськогосподарських найманих робітників» [109, стор. 673]. Пояснення такого бачення процесу В.І. Ленін дає, посилаючись на теорію додаткової вартості К. Маркса, згідно з якою основою економіки є капіталістичний спосіб виробництва матеріальних благ, а головною його ознакою – відділення засобів виробництва від робочої сили. «Розпад селянства, розвиваючи за рахунок середнього селянства його крайні групи, створює два нових типи сільського населення. Перший новий тип – сільська буржуазія або заможне селянство. Сюди відносяться самостійні господарства, торгове землеробство у всіх його різноманітних формах. З цього заможного селянства виробляється клас фермерів, бо оренда землі для продажу хліба відіграє величезну роль в їх господарстві, нерідко більшу, ніж наділ. Селянська буржуазія є, безумовно переважаючою» [109, стор. 701]. Інший новий тип – сільський пролетаріат, клас найманих робітників з наділом. Сюди входить «незаможне селянство, в тому числі й абсолютно безземельне, але типовим представником російського сільського пролетаріату є наймит, поденник, чорнороб, будівельний або інший робочий з наділом» [109, стор. 751]. За класифікацією, запропонованою В.І. Леніним, у сільському господарстві існує не п'ять, а тільки три групи селянських господарств: «бідняки (батраки), середняки і заможні», причому середняки є явищем тимчасовим, і розшарування їх неминуче з розвитком ринкових відносин.

Класифікації на основі порівняння розмірів залучених ресурсів дозволяє виділити принципово різні не тільки виробничі, а й соціальні групи. Однак питання

господарської діяльності – це не стільки витрати, а й дохід, що не був врахований у наведеній класифікації через відмінність принципів їх формування у різних категоріях господарств [109, стор. 682]. Введення категорії доходу, а також балансу наявності та використання трудових ресурсів домогосподарства в класифікаційні ознаки дало підстави О.В. Чайнову навести дещо іншу характеристику груп господарств у роботі «Основні ідеї і форми сільськогосподарської кооперації» [8], виділивши при цьому 6 типів селянських господарств.

Дещо розширений підхід у методології класифікації селянських господарств був розглянутий в роботі О.М. Челінцева, який аналізував селянське господарство не тільки як об'єкт виробництва, але і як «місце, де з'єднуються відносини» зовнішніх і внутрішніх факторів, що становлять «1) виробництво необхідних для життя предметів, 2) споживання їх, 3) обмін і 4) то чи інший розподіл доходу, що виражається в кінцевому заробітку господарства» [110].

На думку вченого, виділяючи ознаки класифікації, необхідно враховувати зайнятість у сільському господарстві та промисловому виробництві та торгівлею. У кожному виді виробництва селянське господарство має різне відношення до засобів виробництва (праці, капіталу і землі).

При цьому науковці, котрі поділяють положення теорії Маркса про шляхи розвитку сільського господарства, висунули інші критерії класифікації. Так, вони зазначають, що «в ознаках для групувань за величиною господарства немає ніякого соціального змісту. Соціально-економічний тип господарства визначається сукупністю виробничих відносин, у яке дане господарство вступає в процесі своєї господарської діяльності» [111, стор. 45]. Дійсно господарство у процесі своєї господарської діяльності, як зазначено в роботі О.М. Челінцева, вступає у різні виробничі відносини, проте марксистичну всю сукупність відносин звели до одного – «відношенню власних коштів виробництва до своєї робочої сили, що використовується при посередництві цих коштів у виробництві». Звідси класифіковані наступним чином: «Лише власні засоби виробництва без власної робочої сили – капітал. Тільки власні засоби виробництва і тільки власна робоча сила – дрібна буржуазія. Без власних засобів виробництва і тільки власна робоча сила – пролетаріат» [111, стор. 67]. Навіть прийнявши такий вибір ознак класифікації, можна погодитися із головним – методикою виміру цих показників.

Водночас Л.М. Крицман у своїй праці [112]обґрунтовує триланкову схему соціальної диференціації селянства: «бідняк-середняк-кулак», що надалі була використана як одна з головних у політиці колективізації сільського господарства.

Слід наголосити на доцільності узагальнити підхід до класифікації сільськогосподарських підприємств країн ЄС, де основним критерієм при типологізації аграрних господарств є стандартний випуск продукції, який за своєю сутністю є грошовим вираженням загального обсягу продукції сільського господарства певного виду в цінах виробника (без урахування витрат на збут), яка отримана за нормальних умов господарювання у середньому в певному регіону (рис. 1.2).

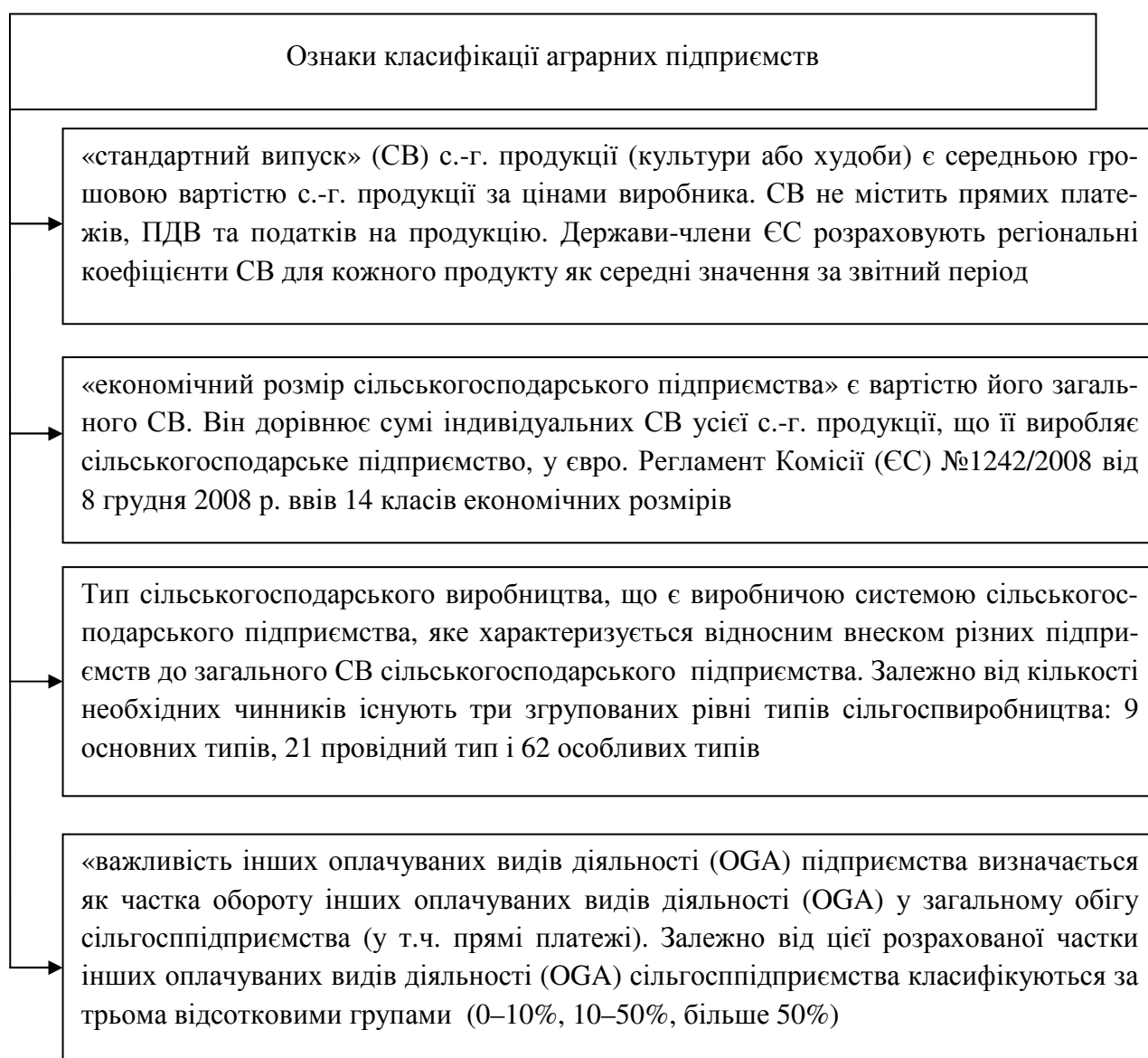

Рис. 1.3. Систематизація ознак класифікації сільськогосподарських підприємств у країнах ЄС

Джерело: складено на основі узагальнення джерел[113–116]

При обчисленні стандартного випуску продукції враховується вартість основної та побічної продукції сільського господарства, яка була реалізована за межі господарства або використана сільськогосподарським підприємством для внутрішньогосподарського споживання, а також вартість зміни її запасів. При цьому у вартості продукції не враховуються отримані господарством прямі дотації та субсидії, страхові відшкодування, а також сплачені податки на продукцію, зокрема податок на додану вартість[113].

Для узагальнених груп сільськогосподарських культур або тварин стандартний випуск продукції розраховується як середньозважена величина стандартних випусків продукції, яка входить до їхнього складу та виробляється у конкретному регіоні, на обсяг її виробництва.

У разі відсутності достатньої інформації для визначення стандартного випуску кожного виду продукції, що входить до певної групи, або якщо наявні окремі дані не є значущими та репрезентативними, розрахунок за укрупненими групами проводиться без деталізації. При цьому отримане узагальнююче значення стандартного випуску продукції основної групи сільськогосподарських культур або тварин використовується для кожного виду включеної до цієї групи продукції.

Інформаційною базою для отримання необхідних даних для розрахунку стандартного випуску продукції є: структурні обстеження у галузі сільського господарства – суцільний сільськогосподарський перепис або інші структурні обстеження, які проводяться між переписами на вибірковій основі; дані державних статистичних спостережень із ведення сільського господарства.

Для розрахунку стандартного випуску продукції використовують такі основні показники державних статистичних спостережень: посівна площа сільськогосподарських культур, за видами; площа багаторічних насаджень, у тому числі площа багаторічних насаджень у плодоносному віці, за видами; валовий збір сільськогосподарських культур, за видами; урожайність сільськогосподарських культур, за видами; кількість сільськогосподарських тварин, за видами; обсяг виробництва продукції тваринництва, за видами; показники продуктивності сільськогосподарських тварин; середня вартість одиниці продукції сільського господарства, за видами; техніко-технологічні показники виробництва.

Основний виробничий тип являє собою найбільш узагальнений напрям. Виділяється 8 основних типів і група некласифікованих сільськогосподарських господарств, економічний розмір яких на момент проведення типологізації дорівнює нулю (наприклад, присадибні нетоварні ділянки). У коді основного типу аграрного господарства перший рівень відображається одним знаком.

Другий рівень – провідні виробничі типи. Тут виділяється 21 тип і група не-класифікованих господарств. У коді аграрного господарства цей рівень позначається двома знаками: перший означає основний тип, другий – провідний тип.

Як свідчить вітчизняний досвід та провідних країн світу із практичних причин класифікацію сільськогосподарських підприємств не можна будувати на основі фінансової інформації, облікованої окремо для кожного підприємства. Тому класифікацію у країнах ЄС побудовано на основі набору економічних коефіцієнтів, розрахованих як середні значення для регіонів, коефіцієнтів СВ та структурної інформації, отриманої в результаті обстеження структури господарств корпоративного сектору аграрної економіки (FSS) та з інформаційної системи звітності (FADN).

Класифікація сільськогосподарських підприємств побудована за типом їх виробничої діяльності та з урахуванням економічного розміру. Визначення цих двох елементів побудовано на СВ різних видів сільськогосподарського виробництва. Крім того, підприємства можна також класифікувати за важливістю інших оплачуваних видів діяльності (OGA) підприємства. Типологія побудована таким чином, що однорідні групи підприємств можуть бути агреговані більшою або меншою мірою.

Класифікація сільгосптоваровиробників за кордоном, як і в Україні, виходить із завдання обліку ресурсів, що використовуються в сільському господарстві й удосконалення управління ними з позиції розвитку галузі. Але основним ресурсом сільського господарства є земля, яка якісно неоднорідна і кількісно різномасштабна, її використання має значну диференціацію, то це здійснює певний вплив на формування методичних підходів обліку та класифікації її користувачів. Так, О.О.Красноруцький при висвітленні заходів щодо вирішення проблеми класифікації за кордоном звертає увагу на те, кого і за якими параметрами відносять у цих країнах до сільськогосподарських товаровиробників

[117]. В Україні у нормативно-правових актах наявне кілька визначень категорії «сільськогосподарський товаровиробник». Так, у Податковому кодексі України зазначено, що: «Сільськогосподарський товаровиробник для цілей глави 1 та 2 розділу XIV цього Кодексу – юридична особа незалежно від організаційно-правової форми, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції та/або розведенням, вирощуванням та виловом риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках та водосховищах) та її переробкою на власних чи орендованих потужностях, у тому числі власновиробленої сировини на давальницьких умовах, та здійснює операції з її постачання» [118] Проте в Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію зазначено, що: «Сільськогосподарський товаровиробник – фізична або юридична особа незалежно від форми власності та господарювання, в якій валовий дохід, отриманий від операцій з реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки, за наявності сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень тощо) та/або поголів'я сільськогосподарських тварин у власності, користуванні, в тому числі й на умовах оренди, за попередній звітний (податковий) рік перевищує 75 % загальної суми валового доходу. Це обмеження не поширюється на осіб, які ведуть особисте селянське господарство» [119]. Отже, на основі норм Податкового кодексу сімейне фермерське господарство в статусі підприємця – фізичної особи не мають статусу «сільськогосподарського товаровиробника».

Ця обставина ставить під сумнів віднесення до організаційно-правової форми сільськогосподарських підприємств сімейних фермерських господарств, які зареєстровані в статусі фізичної особи. У зв'язку з цим пропонується запровадити для всіх суб'єктів в сфері агробізнесу поняття «сільськогосподарське володіння» або «володіння», що означає єдину одиницю, з технічної та економічної точки зору, що має єдине керівництво та здійснює сільськогосподарську діяльність як основну або другорядну діяльність.

Дослідженням встановлено, що у більшості країн визначено перелік показників та їх мінімальні порогові значення, яким повинні відповідати об'єкти, щоб вважатися сільгосптоваровиробниками – «сільськогосподарське володіння».

За методикою FADN (Мережа даних бухгалтерського обліку ферми), щоб бути сільгосптоваровиробником у ЄС необхідно «мати 1 га землі, або якщо землі менше, необхідно продавати або виробляти продукції не менше певного рівня (встановлюється додатково по країнах)» [120]. Однак, щоб вважатися «комерційним сільгосптоваровиробником», який буде включено в щорічне спостереження FADN, необхідно, щоб господарство «мало розмір, достатній для забезпечення повної зайнятості фермера, і забезпечувало б дохід, достатній для існування фермера і його домогосподарства». На практиці це означає, що господарство має перевищити мінімальний пороговий розмір стандартизованого валового доходу, що встановлюється на різному рівні для різних країн ЄС.

При віднесенні господарства до певної категорії враховуються тільки юридичні особливості його реєстрації, але не розмір ресурсів господарства. Як свідчить досвід функціонування суб'єктів у сфері аграрного бізнесу, багато господарств по суті є сімейними і мають відносно невеликі розміри доходу, площі земельної ділянки і поголів'я. Дуже часто фермерські господарства, віднесені до малого бізнесу, виробляють набагато більше продукції, ніж сільськогосподарські підприємства.

У нинішніх умовах використання методичних підходів до типологізації сільськогосподарських підприємств дає можливість запровадити ефективну державну і регіональну підтримку виробництва аграрної продукції не залежно від організаційно-правової форми господарювання.

Висновки до розділу 1

1. Обґрунтовано, що сучасним фермерським господарствам притаманні як риси селянських господарств, так і властивості фермерських господарств «західного типу». До перших відносять використання сімейної праці, товарний характер, самостійне визначення міри «самоексплуатації» й особистого споживання, особливе ставлення до земельних ресурсів як фактору виробництва. Другі характеризують-

ся товарним характером виробництва, основною мотивацією діяльності (отримання прибутку, можливість використання найманої робочої сили).

2. Доведено, що для сучасних фермерських господарств характерна багатофункціональність, зокрема, поєднання в процесі господарської діяльності економічних і соціокультурних функцій. До економічних віднесено: виробництво сільськогосподарської продукції; задоволення споживчого попиту на якісну продукцію; створення конкурентного середовища; внесок у вирішення продовольчої безпеки в країні; отримання та розподіл прибутку; підвищення рівня ділової активності в регіоні; збільшення надходжень до бюджетів різних рівнів.

3. Авторський підхід до трактування дефініції «фермерське господарство» зводиться до того, щоним можна вважати сільськогосподарського товаровиробника, у приватній власності якого знаходяться засоби виробництва та земля, його діяльність базується на використанні праці членів сільського домогосподарства та частково найманих працівників, яку він здійснює з метою виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції та продовольства. Встановлено, що на стійкість і специфіку господарювання фермерських господарств впливають неформальні інститути, включаючи: традиції, звичаї і сформовані практики господарювання, особливості неформальних відносин взаємодопомоги і співробітництва.

4. Узагальнення еволюційного розвитку економічної науки свідчить про наявність двох концепцій розвитку селянського господарства: концепція селянського господарства як господарства підприємницького, в якому господар наймає самого себе в якості робітника; концепція селянського господарства як трудового сімейного господарства, в якому сім'я у результаті затрат праці отримує єдиний трудовий дохід і порівнює свої зусилля з одержаним матеріальним результатом.

5. Виявлено, що особливість функціонування селянських господарств полягає в тому, що вони одночасно є виробничою та споживчою одиницею, а, отже, поєднують дві мети – виробничу (максимізація доходу) і споживчу (зростання добробуту всіх членів домогосподарства). Систематизовано наступні моделі розвитку суб'єктів сільської сімейної економіки: модель трудового фермерського господарства; модель фермерського господарства, заснованого на використанні найманої праці; модель сімейної корпорації.

6. Встановлено, що на основі сімейної організації праці формується мала локальна економіка «сімейна ферма», особливостями якої є: подвійність цілей розвитку, тобто реалізація підприємницької здатності її членів господарювати на землі і максимізація доходу; відтворювальний процес залежить від сформованої системи неформальних інститутів; до визначальних норм поведінки її членів належать: вірність традиціям і культурній спадщині, соціальна спрямованість, інноваційність, стійкість, довіру і передбачуваність дій членів домогосподарства; поєднання різновекторних, суперечливих процесів; поєднання технологічних, економічних і культурних умов функціонування сімейної ферми, що визначають синергетичний ефект.

7. Доведено, що необхідність здійснення типологізації зумовлена тим, що вітчизняним законодавством чітко не визначено економічні критерії віднесення суб'єктів агро бізнесу до групи фермерських господарств. Отже, фермерське господарство за своєю природою має підприємницький напрям, тобто орієнтоване на товарне виробництво, крім того господарська діяльність здійснюється силами домогосподарства та орієнтується на виробництво сільськогосподарської продукції. Водночас особисті висококонцентровані селянські господарства, що зорієнтовані на товарне виробництво, відповідно теж мають підприємницьку спрямованість.

8. Основні ознаки фермерського господарства в Україні: базується на індивідуальній, дрібногруповій, переважно сімейній формі організації праці; засоби виробництва, включаючи землю, знаходяться у приватній власності селян, хоча певна частина з них може перебувати і в іншій формі володіння чи користування; господарство може мати статус юридичної особи або ж ні; повністю самостійне в прийнятті господарських рішень, розпорядженні створеним продуктом і доходом; виробництво в ньому має товарний характер; несе повну відповідальність за результати господарювання.

9. За сукупністю критеріїв вітчизняні фермерські господарства, як організаційно-правова форма сільськогосподарських підприємств, поділяються на малі, середні та великі відповідно до методології Державної служби статистики України; мікро, малі, середні та великі підприємства – за Господарським кодексом

України, Законом України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність. Дана обставина зумовлює відсутність чіткого методичного забезпечення щодо обґрунтування інструментів державної підтримки малих форм сільськогосподарських товаровиробників.

10. На основі аналізу нормативно-правових норм регулювання діяльності встановлено, що існує кілька визначень категорії «сільськогосподарський товаровиробник». Доведено необхідність упорядкування норм щодо віднесення до організаційно-правової форми сільськогосподарських підприємств сімейних фермерських господарств, які зареєстровані в статусі фізичної особи. Обґрунтовано необхідність введення для всіх суб'єктів у сфері агробізнесу поняття «сільськогосподарське володіння» або «володіння», що означає єдину одиницю, з технічного та економічного погляду, що має єдине керівництво та здійснює сільськогосподарську діяльність як основну або другорядну.

Розділ 2

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ

2.1. Характеристика організаційно-економічних умов розвитку фермерських господарств

Трансформація аграрного сектору економіки зумовила становлення й розвиток нових форм господарювання, зокрема фермерських господарств, діяльність яких у сучасних ринкових відносинах набуває важливого значення. Фермерські господарства розглядаються як одна із високоефективних організаційних форм виробництва сільськогосподарської продукції, заснованої на приватній власності на землю, особистій зацікавленості в результатах праці [107]. Сучасному періоду, з одного боку, притаманний тренд зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, а з іншого – наявність істотних причин не дає підстав стверджувати про стійкий і стабільний розвиток аграрної сфери.

Фермерство як форма професійної діяльності визначає міру відповідальності працівника за ефективне виконання трудових обов'язків, стиль його життя впливає на соціалізацію особистості, включення її в систему суспільних зв'язків [121].

Слід зазначити, що через недосконале чинне законодавство, недостатню увагу з боку держави до потреб фермерства та слабку їх соціальну захищеність в Україні за останні роки простежується тенденція до зменшення кількості фермерських господарств (рис. 2.1). Проте ця категорія сільськогосподарських товаровиробників займає найбільшу частку серед суб'єктів господарювання корпоративного сектору аграрної економіки.

За даними рис. 2.1, у 2017 р. порівняно з 2016 р. простежується незначне зростання кількості фермерських господарств. Ця обставина зумовлена передусім формуванням сприятливих умов для ведення виробничої діяльності новостворених фермерських господарств, головним чином сімейного типу.

Встановлено, що в динаміці чітко простежуються два етапи зміни кількості фермерських господарств: перший (1995–2007 рр.) – зростання фермерського сектору

аграрної економіки, що викликано в першу чергу значними фінансовими інвестиціями, які надходили як державна підтримка; другий – (2008 р. й дотепер) – зменшення кількості фермерських господарств через низку об'єктивних і суб'єктивних причин, які будуть розглянуті в цьому підрозділі дисертаційної роботи.

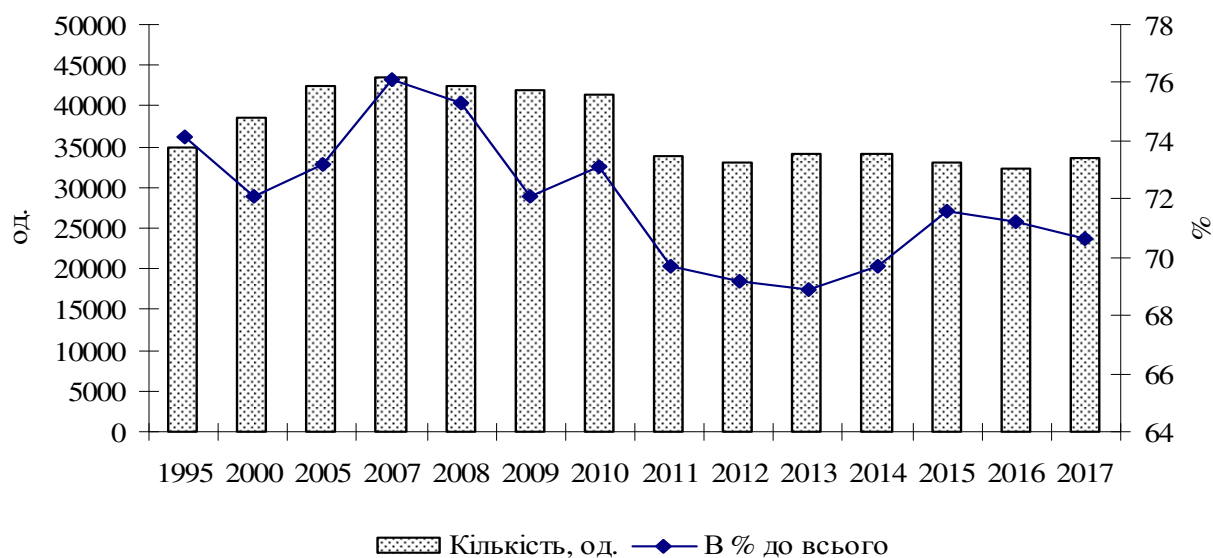

Рис. 2.1. Динаміка чисельності фермерських господарств та їх частка в загальній структурі сільськогосподарських товаровиробників

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Необхідно відзначити, що в цілому негативна тенденція щодо зменшення кількості фермерських господарств викликана низкою обставин. По-перше, це відсутність дієвих фінансово-кредитних механізмів і механізмів страхування ризиків [122]. Надто часто агровиробники не бажали ризикувати беручи кредити, аргументуючи своє рішення нестабільною економічною ситуацією в країні, тому мали намір заощаджувати на добривах, засобах захисту рослин, ремонті або оновленні техніки [123].

По-друге, недосконалість системи оподаткування. Для фермерських господарств податковий тиск за фактичної низької прибутковості надто надмірний. Причому податкове законодавство в цілому все ще є суперечливим і складним.

По-третє, труднощі в здійсненні інноваційних проектів і програм фермерських господарств. Підвищений ризик інноваційних проектів, нерозвиненість системи страхування та гарантування в реалізації подібних проектів в умовах непередбачуваного коливання цін на сільськогосподарську продукцію та вхідні матеріальні ресурси гальмують розвиток фермерських господарств, зокрема малих.

По-четверте, нерозвиненість системи інформаційної підтримки фермерських господарств, зокрема малих. Відсутня повна й об'єктивна статистична інформація про діяльність цих формувань [124].

По-п'яте, недостатня професійна підготовка власників фермерських господарств для здійснення виробничої діяльності в умовах конкуренції.

По-шосте, високий рівень монополізації ринків. У наслідок монополізації висококонцентрованими сільськогосподарськими підприємствами деяких сегментів аграрного ринку фермерські господарства не мають достатніх можливостей для збуту своєї продукції.

Протягом досліджуваного періоду в структурі фермерських господарств переважають малі суб'єкти вищезазначеної категорії сільськогосподарських товаровиробників корпоративного сектору аграрної економіки (рис. 2.2).

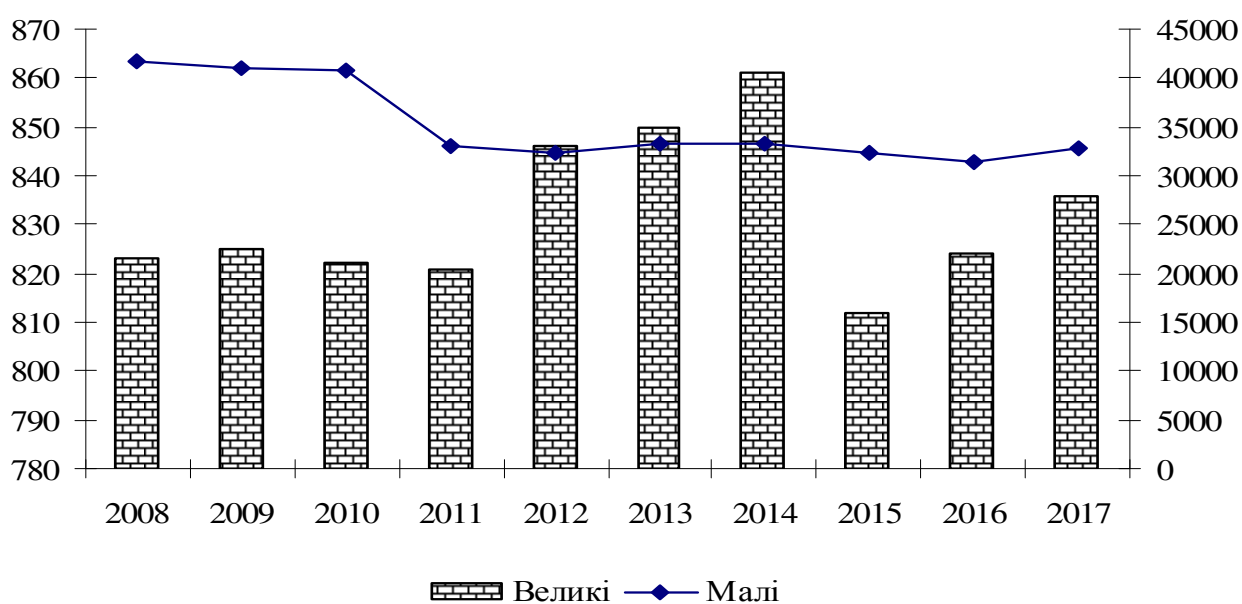

Рис. 2.2. Динаміка чисельності середніх і великих та малих фермерських господарств, од.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Необхідно зазначити, що протягом 2008–2017 рр. кількість малих фермерських господарств зменшилася на 21,1 %. Основними причинами такого становища за результатами опитування (123 опитаних Київської, Черкаської та Хмельницької областей в 2017 р.) голів вищезазначеної категорії фермерських господарств є: похилий вік керівника і відсутність спадкоємця (41 %), висока ймовірність рей-

дерського захоплення (23 %), збитковість виробничої діяльності протягом тривалого періоду часу (32 %), 4 % – інші чинники.

За досліджуваний період спостерігається незначне збільшення кількості великих і середніх фермерських господарств, головним чином за рахунок об'єднання збанкрутілих малих фермерських господарств та власників земельних паїв, які об'єднані родинними зв'язками. Вищеназвана категорія сільськогосподарських товаровиробників корпоративного сектору аграрної економіки в 2015 р. проти 2014 р. скоротилася на 49 суб'єктів господарювання.

Варто взяти до уваги, що площа землекористування фермерського господарства залежить від впливу певних чинників: спеціалізації суб'єкта господарювання, якості сільськогосподарських угідь, забезпеченості трудовими та матеріальними ресурсами, місцерозташування фермерського господарства, можливості отримання земель у приватну власність та оренду.

За Земельним кодексом України 1990 року фермер міг отримати від держави у власність та довічне володіння до 50 га [125]. Фактично, протягом 1990–1992 рр. фермерським господарствам було передано 0,54 млн га землі. За останні п'ять років площа землекористування збільшилася на 12,1 % і в 2017 р. становила 4,4 млн га (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Динаміка сільськогосподарських угідь за формами власності
у фермерських господарствах, тис. га**

Показник	Рік					2017 р., %, до	
	2013	2014	2015	2016	2017	2013 р.	2016 р.
Усього	4392,2	4367,7	4707,4	4343,7	4437,9	101,0	102,2
З них великі та середні	1682,3	1683	2094	1677,4	1684,4	100,1	100,4
малі	2709,9	2684,7	2613,4	2666,3	2753,5	101,6	103,3
У т.ч. орендовані	3635,8	3628,4	4009,1	3663,8	3770,7	103,7	102,9
З них великі та середні	1655,9	1656,1	2063,3	1648,7	1647	99,5	99,9
малі	1979,9	1972,3	1945,8	2015,1	2123,7	107,3	105,4

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Основними землекористувачами є малі фермерські господарства, в яких сконцентровано 62,1 % сільськогосподарських угідь, що належить до даної категорії сільськогосподарських товаровиробників в цілому.

Для здійснення виробничої діяльності вони використовують орендовані земельні масиви. У структурі землекористування на частку орендованих сільськогосподарських угідь у 2017 р. припадало: великі та середні фермерські господарства – 98 %, малі – 74,4 %.

В обробітку фермерських господарств країни перебуває близько 4308,6 тис. га, або 12 % від загальної площі сільськогосподарських земель, тоді як сільгоспприємства використовують 44,6 % загального аграрного земельного фонду, а особисті селянські господарства – 43,5 %. Отже, фермерський сектор немає підстав вважати лідером сільського господарства України.

За даними табл. 2.1, упродовж 2012–2016 рр. підвищувався рівень концентрації сільськогосподарських угідь та ріллі зокрема. Так, у 2016 р. проти 2012 р. площа сільськогосподарських угідь із розрахунку на одне фермерське господарство збільшилася на 27,6 % (рис. 2.3).

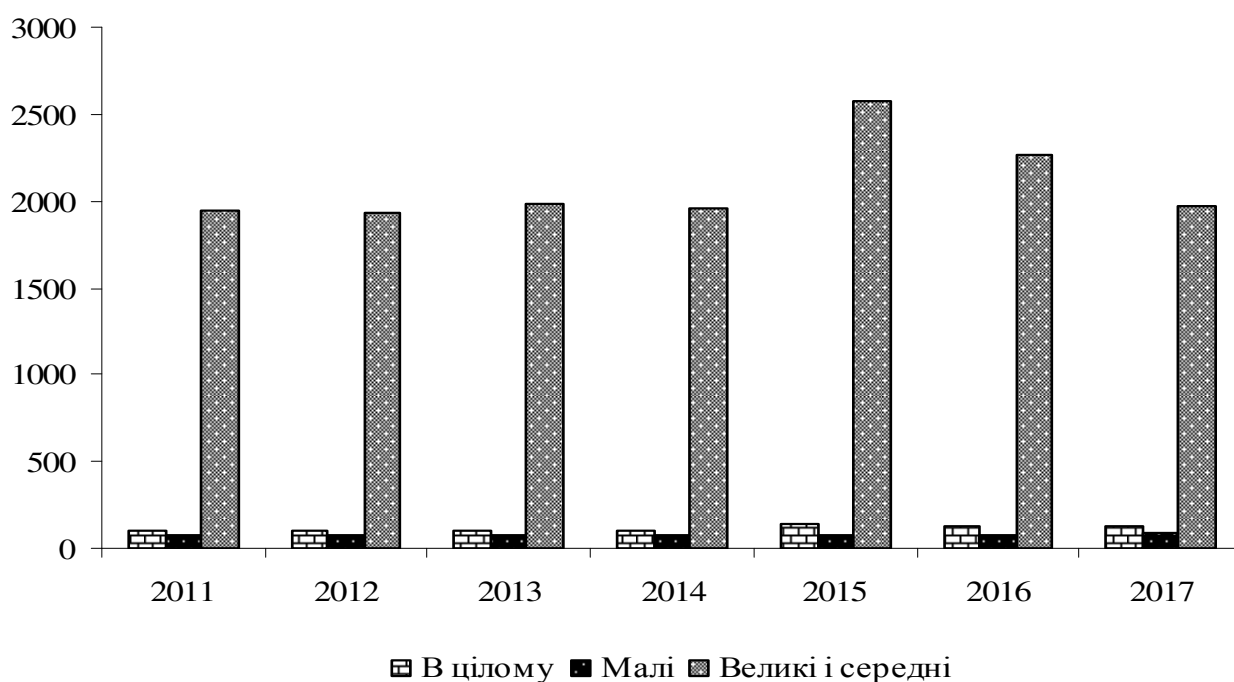

Рис. 2.3. Динаміка площі землекористування залежно від розміру фермерських господарств у розрахунку на одне господарство, га

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Необхідно зазначити, що у групі середніх і великих фермерських господарств поступово зменшуються площі землекористування в розрахунку на одного суб'єкта господарювання (на 23,6 %). Ця обставина зумовлена тим, що нині власники земельних паїв масово відмовляються від укладення офіційних договорів оренди із сільгоспвиробниками [126].

Зазначимо, що у 2017 р. 75 % фермерських господарств мали площу сільськогосподарських угідь до 100 га, що є свідченням невисокого рівня концентрації сільськогосподарських угідь і формує передумови для розвитку сімейних фермерських господарств, орієнтованих на локальні ринки сільськогосподарської продукції та продовольства.

Встановлено, що упродовж 2005–2017 рр. кількість фермерських господарств із площею землекористування понад 4000 га збільшилися на 42,5 %, при цьому площа землекористування зросла на 58,8 % (додаток Б).

Необхідно зазначити, що у 2017 р. найбільшу частку – 33,3 % (11 207 од.) у загальній кількості фермерських господарств займала група із площею земельних угідь від 20,1 га до 50 га. Можна припустити, що цю групу потенційно формують підприємці, які здебільшого зорієнтовані на сімейний тип ведення господарства, або ж у них відсутній потенціал до розширення.

Привертає увагу той факт, що за період дослідження спостерігається зменшення кількості фермерських господарств, що не мали сільськогосподарських угідь. У 2017 р. їх налічувалося 1650 од., з часткою у структурі 4,9 %, тобто за період аналізу скорочення на 43,2 % порівняно із 2005 р. та на 61,7 % порівняно із 2010 р.

У зв'язку із цим постає необхідність у більш поглибленому вивченні малих фермерських господарств за рівнем концентрації сільськогосподарських угідь (табл. 2.2). Дослідженням встановлено, що залежно від площі землекористування найбільшу частку займають фермерські господарства, які мають в користуванні понад 100 га сільськогосподарських угідь.

Результати групування доводять, що із зростанням рівня концентрації земельних ресурсів у фермерських господарствах підвищується рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції.

Таблиця 2.2

Групування малих фермерських господарств за рівнем концентрації сільськогосподарських угідь, 2017 р.

Групи за площею с.-г. угідь, га	Частка ФГ, %	Питома вага у землекористуванні, %	Рентабельність, рослинництва, %	Рентабельність, тваринництва, %	Частка продукції тваринництва, %	Продукція сільського господарства	
						% до усього	рентабельність, %
до 5	12,1	0,5	14,6	-0,7	67,6	1,3	3,8
5,1-10	9,1	0,9	26,9	15,1	12,4	0,5	25,3
10,1-25	17,6	3,8	38,7	6,5	18,8	2,6	31,3
25,1-50	30,5	14,7	33,8	11,2	3,2	7,1	32,9
50,1-100	12,3	10,5	41,2	9,6	8,0	8,4	38,0
100,1-500	15,0	40,7	47,7	12,7	1,8	44,6	46,9
більше 500	3,5	28,9	48,9	27,0	2,7	35,6	48,3
Усього	100,0	100,0	46,0	11,0	4,1	100,0	44,2

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Площа сільськогосподарських угідь, яка знаходиться у користуванні малих фермерських господарств, є визначальним чинником, що впливає на вибір напряму виробничої діяльності. Так, суб'єкти підприємницької діяльності з площею землекористування до 5 га спеціалізуються переважно на виробництві продукції тваринництва. При збільшенні площі сільськогосподарських угідь у землекористуванні малих фермерських господарств вони переорієнтовуються на виробництво продукції рослинництва, що адекватно позначається у збільшенні частки продукції сільського господарства в структурі доходів суб'єкта господарювання [127].

Серед середніх і великих фермерських господарств найбільшу частку займають суб'єкти господарювання, що мають у володінні 1001–2000 га та в структурі землекористування займають 45,8 % (табл. 2.3).

Відповідно до табличних даних середні та великі фермерські господарства 1 і 7 груп майже не займаються виробництвом продукції тваринництва, маючи в обробітку відповідно до 1000 га та більше 100 000 га. На нашу думку, дана обставина зумовлена низкою чинників – як економічним результатом ведення підприєм-

ницької діяльності, ризиками та трудомісткістю процесів у тваринництві, так і низькою дієвістю підтримки галузей тваринництва.

Порівняльний аналіз ефективності використання сільськогосподарських угідь двох типів фермерських господарств свідчить, що рівень рентабельності виробництва продукції рослинництва в малих суб'єктах господарювання нижчий порівняно із середніми та великими.

Таблиця 2.3

Групування середніх і великих фермерських господарств за рівнем концентрації сільськогосподарських угідь в 2017 р.

Групи за площею с.-г. угідь, га	Питома вага ФГ, %	Питома вага у землекористуванні, %	Частка продукції тваринництва, %	Продукція с.-г. рентабельність, %	Рентабельність рослинництва, %	Рентабельність тваринництва, %
до 1000	3,7	0,8	3,5	59,8	61,1	25,6
1001-1500	42,4	25,6	12,6	51,0	53,7	11,6
1501-2000	23,5	20,2	13,2	53,8	56,5	11,6
2001-3000	17,4	21,2	11,4	54,4	57,6	9,2
3001-5000	8,8	16,5	12,3	61,1	67,2	-0,1
5001-10000	3,7	13,1	11,5	52,2	53,7	17,5
більше 10000	0,4	2,6	3,1	80,9	80,9	-
Усього	100,0	100,0	11,9	54,7	57,8	9,1

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Важливим чинником розвитку фермерських господарств України є рівень їх технічного забезпечення. Упродовж 2010–2017 рр. простежується поступове нарощення технічного потенціалу фермерських господарств як для виробництва продукції рослинництва, так і тваринництва (додаток В).

Специфічні особливості використання сільськогосподарської техніки в умовах фермерських господарств дають підставу визнати про необхідність особливого підходу до формування машинно-тракторного парку в цій категорії сільськогосподарських товаровиробників. Найважливішим обмеженням є дефіцит фінансових ресурсів, що не дає можливість сформувати оптимальний парк машин і механізмів. Однак спроби вирішити цю проблему за допомогою використання малоп-

продуктивної техніки, перш за все малогабаритної, на нашу думку, будуть безперспективними внаслідок зазначених особливостей використання техніки у фермерських господарствах [128-129].

Ефективний і сталий розвиток фермерських господарств передбачає зміцнення їхнього кваліфікованого кадрового складу, що володіє достатнім досвідом, знаннями і навичками ведення сільськогосподарського виробництва та аграрного бізнесу.

Водночас, непрестижність праці в сільському господарстві зумовлює прояв негативної тенденції до зниження чисельності працівників у фермерських господарствах починаючи з 2005 р. (табл. 2.4). Необхідно відзначити, що чисельність членів фермерських господарств за період дослідження скоротилася майже на 40 %. Така тенденція у розвитку фермерських господарств свідчить про посилення процесів інтенсифікації виробничого процесу у виробництві сільськогосподарської продукції, що в кінцевому результаті призводить до зниження трудомісткості.

Таблиця 2.4

Динаміка кількості працівників у фермерських господарствах, осіб

Показники	Рік					2017 р. у % до	
	2005	2010	2015	2016	2017	2005 р.	2016 р.
Усього	133534	98400	94780	93704	96702	72,4	103,2
члени фермерського господарства	58303	40738	37595	34498	35341	60,6	102,4
у % до всього	43,7	41,4	39,7	36,8	36,5	-	-
наймані працівники	75231	57662	57185	59206	61361	81,6	103,6
у % до всього	56,3	58,6	60,3	63,2	63,5	-	-
із них постійні	39762	46575	43700	45577	46966	118,1	103,0
у % до найманих працівників	52,9	80,8	76,4	77,0	76,5	-	-

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Встановлено, що упродовж 2011–2017 рр. чисельність працівників у розрахунку на 1 господарство зросла на 20,8 %, проте із розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь суттєво не змінилася (рис. 2.4).

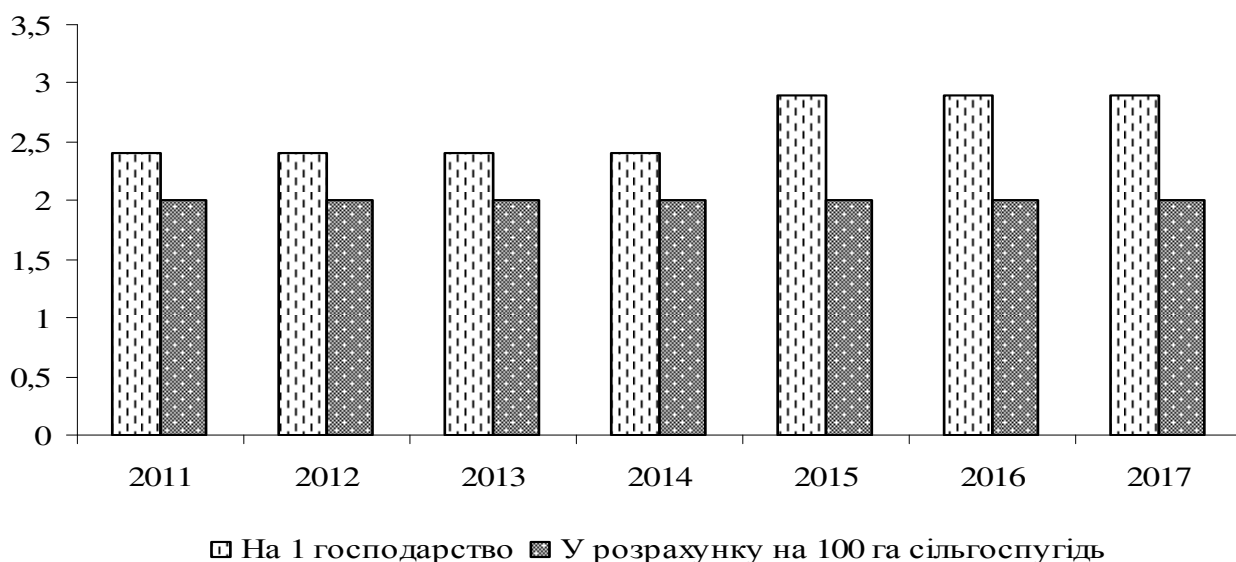

Рис. 2.4. Динаміка чисельності працівників фермерських господарств у розрахунку на 1 господарство та 100 га сільськогосподарських угідь, осіб

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Розглянемо більш детально особливості працевзайнятості у середовищі малих фермерських господарств, де в майже 70 % із них чисельність працівників до 1 особи, які є членами вищезазначеного суб'єкта аграрного бізнесу (табл. 2.5). Це дає підстави для припущення про те, що дану групу сільськогосподарських товаровиробників можна розглядати як фермерські господарства сімейного типу.

Таблиця 2.5

Групування малих фермерських господарств за чисельністю працівників за 2017 р., осіб

Групи за чисельністю працівників, осіб	Частка підприємств, %	Кількість працівників, осіб	у т.ч. члени фермерського господарства	наймані працівники	із них постійні	Кількість працівників на одне підприємство, осіб
до 1	68,1	22212	19878	2109	1516	1
2	11,9	7801	4092	3702	2520	2
3	6,0	5917	2616	3308	2507	3
4	4,1	5398	2141	3270	2494	4
5	2,5	4085	1312	2790	2172	5
10	5,2	12464	3094	9445	7403	7
більше 10	2,1	12081	1142	11059	8700	18
усього	100,0	69957	34275	35682	27311	2

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Відповідно до Закону України «Про стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» можливо створити сімейне фермерське господарство без статусу юридичної особи на підставі договору/декларації про створення такого господарства [130].

Сімейні фермерські господарства можуть створювати родини, які обробляють до 20 га земель, не залучаючи найманих працівників. При цьому займаються лише вирощуванням сільськогосподарської продукції, відгодовуванням тварин, готують такий товар до продажу.

Необхідно зазначити, що в середніх і великих фермерських господарствах понад 85 % працівників задіяно при виробництві продукції рослинництва за винятком 5–6 груп вищезазначеної організаційно-правової форми господарювання корпоративного сектору аграрної економіки (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

**Групування середніх і великих фермерських господарств
за чисельністю працівників, осіб**

Групи за чисельністю працівників, осіб	Частка підприємств, %	Кількість працівників, осіб	у т.ч. зайняті у рослинництві	у т.ч. зайняті у тваринництві	Кількість працівників на одне підприємство, осіб
до 5	4,9	131	129	3	3
6-10	13,3	971	960	16	9
10-15	18,9	2077	2022	63	13
16-25	22,9	3889	3702	199	20
26-50	26,0	7573	6825	760	35
51-100	10,5	6255	4893	1346	71
більше 100	3,5	4782	3443	1318	164
усього	100,0	25679	21974	3705	31

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Ефективне ведення сільськогосподарської діяльності неможливе без достатнього забезпечення технічними засобами для виконання повного циклу робіт з виробництва, зберігання і переробки продукції. У країнах Євросоюзу 95% фермерських господарств не мають постійних найманих працівників. Усі роботи на фермах виконують в основному фермери та члени їхніх сімей. Сторонні працівники залучаються лише для виконання сезонних робіт на порівняно менш тривалі періоди [131].

Із вищезазначеного випливає, що фермерські господарства нині здійснюють підприємницьку діяльність у невизначених умовах, відповідно це посилює прояв різних ризиків господарської діяльності.

Необхідно зазначити, що протягом 2000–2017 рр. фермерські господарства не стали провідними виробниками основних видів сільськогосподарської продукції з об'єктивних і суб'єктивних причин (додаток Д).

Протягом досліджуваного періоду спостерігається суттєве збільшення обсягу валової продукції (ВП) – майже в 7 разів, при цьому зростає частка фермерських господарств у структурі ВП сільського господарства. Стрімке її підвищення пояснюється зростанням обсягів виробництва продукції рослинництва, яка займає в структурі виробництва валової продукції фермерських господарств понад 90 %.

Розрахунки науковців підтверджують, що суб'єкту господарювання корпоративного сектору аграрної економіки, що спеціалізується на виробництві продукції рослинництва, для його розвитку потрібно в 3,0–3,5 рази менше основних засобів, ніж сільськогосподарському підприємству, що виробляє продукцію тваринництва[132].

За досліджуваного періоду простежуються позитивні тенденції у виробництві як продукції рослинництва, так і тваринництва. Так, у 2017 р. проти 2000 р. обсяги виробництва продукції рослинництва збільшилися в 7 разів, тваринництва – майже у 6 разів, що призвело до незначних змін у структурі виробництва сільськогосподарської продукції залежно від організаційно-правових форм сільськогосподарських товаровиробників. Необхідно зазначити, що в 95 % малих фермерських господарств у структурі товарної продукції на частку рослинництва припадає понад 75 %, що забезпечує високий рівень рентабельності (табл. 2.7).

Наведені розрахунки в табл. 2.7 доводять, що у структурі товарної продукції домінуючі позиції займають зернові та соняшник, які є високорентабельними та експортоорієнтованими сільськогосподарськими культурами. Така ситуація в умовах послаблення національної валюти позитивно позначилася на рівні рентабельності продукції рослинництва, який коливався в межах 24,5–52,8 %. Щодо рентабельності виробництва продукції тваринництва, то у високоспеціалізованих тваринницьких господарствах рівень рентабельності досягає 33,8 %. Зі збільшенням частки у структурі товарної продукції рослинництва знижується

ся економічна результативність виробничої діяльності та зростає збитковість тваринництва.

Таблиця 2.7

Групування малих фермерських господарств за часткою продукції рослинництва, 2017 р.

Групи за часткою продукції рослинництва у структурі товарної продукції	Частка підприємств, %	Зернові	у т.ч. із них		Соно-шник	Рентабельність продукції рослинництва, %	Рентабельність продукції тваринництва, %
			пшениця	кукурудза			
0	0,6	0,0	0,0	0,0	0,0		33,8
0,1-50	1,0	13,1	4,5	6,4	3,4	24,5	19,5
50,1-75	3,5	39,5	19,3	12,0	14,2	47,2	18,8
75,1-95	10,9	47,9	22,7	15,6	25,6	52,6	1,9
95,1-99	6,3	51,3	23,1	16,9	33,0	47,8	-6,3
99,1-100	77,8	45,0	25,0	11,2	39,9	52,8	-24,1
Усього	100,0	45,3	24,1	12,3	35,9	52,1	9,7

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

На відміну від малих фермерських господарств, у 2017 р. 14,7 % середніх і великих сільськогосподарських підприємств вищезазначеної організаційно-правової форми господарювання не виробляли продукцію рослинництва, орієнтуючись лише на тваринництво (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Групування середніх і великих фермерських господарств за часткою продукції рослинництва у структурі товарної продукції у 2017 р., %

Групи за часткою продукції рослинництва у структурі товарної продукції	Частка підприємств, %	Середній розмір господарства, га с.-г. угідь	у т.ч.			Соно-шник	Рентабельність зерна, %	Рентабельність соняшнику, %
			зернові	із них				
				пшениця	кукурудза			
0	14,7	25	0,0	0,0	0,0			
від 0 до 50	0,6	111	11,7	4,1	2,3	2,7	34,5	
від 50 до 75	0,3	258	31,1	13,0	4,7	20,4	29,8	
від 75 до 95	0,5	358	38,8	13,5	10,4	25,4	32,0	
від 95 до 99	0,3	455	42,2	13,3	16,9	32,0	29,3	
від 99 до 100	83,6	92	44,4	14,7	14,1	33,6	37,0	
Усього	100,0	85	42,8	14,2	13,5	32,2	36,7	

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

За результатами групування встановлено, що майже 85 % середніх і великих фермерських господарств спеціалізуються тільки на продукції рослинництва, орієнтуючись головним чином на вирощування зернових культур і соняшнику. При цьому забезпечується висока віддача виробничих витрат, про що свідчить рівень рентабельності виробництва.

За результатами групування нами виділено фермерські господарства, зорієнтовані переважно на виробництво продукції рослинництва, а саме із площею землекористування в середньому 92 га та більші із середнім значення площі сільгоспугідь – 358 та 455 га. У групі середніх і великих фермерських господарствах виділено ті, що не займаються виробництвом рослинницької продукції, частка яких досягає 14,7 %, середній розмір землекористування становить 25 га.

Варто наголосити, що протягом 2010–2016 рр. суттєво збільшились обсяги виробництва зернових культур всіма категоріями фермерських господарств (табл. 2.9). Проте темпи приросту обсягів виробництва дещо вищі у великих і середніх фермерських господарствах.

Таблиця 2.9

Валовий збір основних сільськогосподарських культур у фермерських господарствах України, тис. т

Показник	Рік					2017 р., %, до	
	2010	2014	2015	2016	2017	2010 р.	2016 р.
Зернові всього	4702,5	7522,4	7693,3	7650,2	8880,9	188,9	116,1
Середні та великі господарства	2078,7	3333,55	3711,3	3416,7	3885,9	186,9	113,7
малі господарства	2623,8	4188,85	3982	4233,5	4995,0	190,4	118,0
пшениця всього	2276,4	3160,2	3446,3	3910,6	4063,6	178,5	81,4
Середні та великі господарства	1059,9	1522,6	1808,5	1841,6	1897,8	179,1	103,1
малі господарства	1216,5	1637,6	1637,8	2069,0	2165,8	178,0	104,7
кукурудза всього	933,6	2913,6	2464,8	2162,4	2852,9	305,6	131,7
Середні та великі господарства	441,1	1243,5	1116,3	929,7	1183,5	268,3	127,3
малі господарства	492,5	1670,1	1348,5	1232,7	1669,4	339,0	135,4
соняшник всього	1208,5	2154,4	1956,1	2167,0	2644,3	218,8	158,4
Середні та великі господарства	564,8	956,1	1001,4	1074,9	1168,1	206,8	108,7
малі господарства	643,7	1198,3	954,7	1092,1	1476,2	229,3	135,2

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

На підвищення рівня валового збору зернових культур значного мірою впливає збільшення врожаю кукурудзи на зерно в усіх категоріях фермерських господарств. Ця обставина зумовлена насамперед вищим рівнем рентабельності кукурудзи порівняно з пшеницею.

Більш складна ситуація щодо організації логістичного забезпечення виникла в середовищі малих фермерських господарств, більшість яких реалізують до 100 т зерна (табл. 2.10). Ця обставина змушує їх реалізовувати вироблену продукцію переважно торгово-посередницьким структурам за заниженими цінами.

Таблиця 2.10

**Групування середніх і великих фермерських господарств
за обсягами реалізованої пшениці, 2017 р.**

Групи за обсягом реалізованої пшениці, ц	Кількість господарств	Частка підприємств, %	Урожайність ц/га	% до усього	Рентабельність, %	Частка пшениці у прибутку від реалізації, %
до 10000	320	40,1	36,0	12,2	26,5	10,3
1001-20000	237	29,6	40,7	22,5	31,3	21,7
20001-35000	117	14,7	41,4	19,6	40,0	27,7
35001-45000	49	6,2	46,4	11,3	34,9	22,1
45001-60000	28	3,5	46,3	8,7	45,0	30,9
60001-100000	40	5,0	50,1	18,7	50,9	28,9
більше 100000	7	0,9	49,8	7,2	83,7	45,9
Усього	798	100,0	42,3	100,0	40,7	22,4

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Результати групування переконують, що фермерські господарства по мірі збільшення обсягів реалізації пшениці забезпечуються урожайності та рівня рентабельності виробництва. Найвищий рівень рентабельності виробництва зернових склався у групі фермерських господарств з обсягом реалізації пшениці понад 100 000 т – 83,7 %.

Результати групування малих фермерських господарств за обсягами реалізації пшениці наведено в табл. 2.11.

Наведені дані табл. 2.11 підтверджують подібну тенденцію як у попередньому варіанті, що по мірі збільшення обсягів продажу пшениці підвищується рівень ре-

нтабельності виробництва. Очевидно, що у довгостроковій перспективі дрібні фермери не можуть конкурувати з великими агрохолдингами у вирощуванні традиційних сировинних культур, проте будуть ефективні у виробництві нішевої продукції. Так, стартова ціна батата, який в Україні вирощують лише на декількох десятках гектарів, що до Великобританії становить 0,5 фунта за 1 кг. Спаржу в Україні вирощують тільки два підприємства, а імпорт до ЄС цієї культури зростає на 12–15 % щороку, 1 г шафрану коштує до 15 дол. США [133].

Таблиця 2.11

Групування малих фермерських господарств за обсягами реалізованої пшениці у 2017 р., ц

Групи за обсягом реалізованої пшениці, ц	Кількість господарств	Частка підприємств, %	Реалізовано пшениці, тис. ц	% до усього	Рентабельність, %	Частка пшениці у прибутку від реалізації, %
до 100	2644	19,5	162	0,9	16,3	13,4
101-500	5014	37,1	1579	8,3	22,4	18,9
501-1000	2133	15,8	1818	9,6	22,4	22,3
1001-2000	1723	12,7	2878	15,2	30,6	22,3
2001-5000	1258	9,3	4642	24,5	34,2	21,5
5001-10000	573	4,2	4681	24,7	40,6	31,2
більше 10000	183	1,3	3197	16,9	51,7	35,7
Усього	13527	100,0	18956	100,0	35,5	25,0

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Внесок фермерського сектору на розвиток тваринництва не суттєвий. Насамперед це пов'язано: з високою трудомісткістю виробництва; відсутністю і завищеною вартістю необхідних приміщень та обладнання для утримання тварин; низькою рентабельністю галузі.

За даними табл. 2.12, виробництво продукції тваринництва в діяльності фермерських господарств посідає незначне місце. Оцінюючи кількість поголів'я великої рогатої худоби та свиней у фермерських господарствах, можна констатувати, що ситуація із веденням скотарства і свинарства набула ознак критичного стану.

Зауважимо, що із 33 тис малих фермерських господарств лише приблизно 1 тис. (близько 3 % від їх загальної кількості) реалізовували продукцію тваринництва. Від-

повідно, частка малих фермерських господарств, що утримують поголів'я тварин, є значно (на порядок) меншою, ніж великих і середніх сільгосп підприємств.

Таблиця 2.12

**Динаміка поголів'я великої рогатої худоби і свиней
в фермерських господарствах України, тис. голів**

Показник	Рік					2017 р.у % до	
	2010	2011	2012	2016	2017	2010 р.	2016 р.
Поголів'я ВРХ – всього	95,3	103,0	109,9	106,3	105,7	110,9	99,4
Середні та великі господарства	38,3	39	38,9	39,2	38,1	99,5	97,2
Малі господарства	57	64	71	67,1	67,6	118,6	100,7
Корови – всього	37,4	39,7	41,3	41,7	39,9	106,7	59,0
Великі, середні господарства	19,8	20,2	22,9	20,1	20,4	103,0	101,5
Малі господарства	17,6	19,5	18,4	21,6	19,5	110,8	90,3
Свині – всього	294,8	260,4	265,2	276,1	273,0	92,6	98,9
Великі, середні господарства	115,2	114,7	94,8	118,2	136,1	118,1	115,1
Малі господарства	179,6	145,7	170,4	157,9	136,9	76,2	86,7

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Протягом 2010–2017 рр. спостерігався приріст реалізації великої рогатої худоби у всіх категоріях фермерських господарств (табл. 2.13). Ця позитивна тенденція спостерігається на тлі зниження поголів'я великої рогатої худоби. Найбільшу частку в структурі реалізації продукції великої рогатої худоби становлять малі фермерські господарства.

Необхідно відзначити, що майже 50 % малих фермерських господарств реалізують у рік понад 50 т молока в розрахунку на 1 господарство (табл. 2.14). На нашу думку, ця обставина не задовольняє потреб переробників у обсягах виробництва якісної продукції, які б позитивно вплинули на підвищення рівня використання їхніх виробничих потужностей. Водночас виявлено недостатній рівень рентабельності виробництва молока фермерськими господарствами для забезпечення умов розширеного відтворення внаслідок низьких закупівельних цін. Саме така ситуація спричиняє те, що дана категорія фермерських господарств не приділяє належної уваги розвитку молочного скотарства.

Таблиця 2.13

**Обсяги реалізації тваринницької продукції
фермерськими господарствами, т**

Показник	Рік					2017 р. у % до	
	2010	2014	2015	2016	2017	2010 р.	2016 р.
М'ясо великої рогатої худоби – всього	10239,4	18436,7	14239,2	12138	15321	149,6	126,2
Великі та середні господарства	4181	6508	6035	5247	5953	142,4	113,5
малі господарства	6058,4	11928,7	8204,2	6891,0	9368,0	154,6	135,9
М'ясо свиней – всього	19942,2	23912,7	24114,4	30126	30891	154,9	329,8
Великі та середні господарства	10783	11025	13862	11157	14137	131,1	126,7
малі господарства	9159,2	12887,7	10252,4	18969,0	16754,0	182,9	88,3
Молоко – всього	88972,2	124321,2	139379,5	177421,8	183621	206,4	103,5
Великі та середні господарства	63254	84864	89252	95151	100346	158,6	105,5
малі господарства	25718,2	39457,2	50127,5	82270,8	83275,0	323,8	101,2

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Таблиця 2.14

**Групування малих фермерських господарств за обсягами реалізації
молока у 2017 р.,ц**

Групи за обсягом реалізованого молока, ц	Частка підприємств, %	Реалізовано молока, ц	У % до усього	Рівень рентабельності, %
12,3	672	0,1	8,1	1,8
5,0	926	0,2	6,3	54,3
7,3	2858	0,5	12,7	12,3
14,5	13761	2,3	8,5	13,2
12,5	23255	3,9	9,9	20,7
23,1	76357	13,0	8,3	14,6
25,2	471009	80,0	17,0	33,0
100,0	588839	100,0	15,4	26,4

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

За результатами групування середніх і великих фермерських господарств нами встановлено, що понад 54 % суб'єктів господарської діяльності реалізують незначні обсяги молока – до 500 т молока у рік (табл. 2.15).

Наведені дані розраховано в табл. 2.15 свідчать, що із збільшенням обсягів реалізації молока фермерськими господарствами підвищується рівень рентабельності за рахунок зростання рівня закупівельних цін. Аналіз такої тенденції дає підстави для висновку, що господарства, в яких посилюються процеси концентрації у молочному скотарстві, забезпечують інтенсивний тип виробництва та пропонують ринку високоякісну продукцію.

Таблиця 2.15

**Групування середніх і великих фермерських господарств
за обсягами реалізації молока у 2017 р., ц**

Групи за обсягом реалізованого молока, ц	Частка підприємств, %	Надій від 1 корови, кг	Реалізовано молока, ц	% до усього	Рівень рентабельності, %	Частка молока у виручці, %
до 1000	16,7	2604	8087	0,8	4,6	0,1
1001-5000	37,7	3863	124308	12,4	10,2	0,7
5001-10000	14,9	4805	125747	12,5	22,0	2,1
10001-15000	14,9	5315	219939	21,9	23,4	3,1
15001-20000	5,3	5041	110626	11,0	27,8	4,1
20001-30000	6,1	7440	172557	17,2	29,8	3,8
більше 30000	4,4	7856	242194	24,1	46,7	3,9
Усього	100,0	5559	1003458	100,0	28,3	2,0

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

З метою забезпечення прибутковості молочного скотарства в малих фермерських господарствах розвивається переробка молока і виробництво молочної продукції, яка продається на локальних ринках під регіональними брендами.

Дослідженням встановлено приклади успішної діяльності фермерських господарств. Зокрема, на фермі «Дообра ферма» Богуславського району Київської області, дестворено закритий цикл виробництва молокопродуктів. Перевагою у виготовленні сиру цим ФГ є його витримання (дозрівання) від 3 до 6 міс. [134].

У процесі дослідження виявлено, що на сьогодні зменшується частка фермерських господарств, які займаються додатковими видами діяльності (табл. 2.16).

Таблиця 2.16

Частка фермерських господарств, які займаються додатковими видами діяльності, % до загальної кількості діючих фермерських господарств

Показники	Рік					2017 р. у в.п. до	
	2005	2010	2015	2016	2017	2005 р.	2016 р.
Надання сільськогосподарських послуг, включаючи ремонт с.-г. техніки	6,5	5,1	0,1	0,1	-	-	-
Переробка с.-г. продукції, включаючи виробництво комбі-кормів	1,2	0,2	0,2	0,2	0,2	-1	0
Рибне господарство	0,3	0,9	0,7	0,3	0,3	0	0
Лісове господарство	0,1	0,0	0,0	0,1	-	-	-
Торгівля	2,5	1,1	0,6	0,5	0,4	-2,1	-0,1
Інші види діяльності	1,6	1,0	0,6	0,4	0,1	-1,5	-0,3
Всього	12,2	8,3	2,2	1,6	1	-11,2	-0,6

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Необхідно відзначити, що нині ці суб'єкти у сфері агробізнесу не надають послуг з обробку земельних ділянок в особистих селянських господарствах як власники фермерських господарств. Таку ситуацію зумовила низка чинників. Так, відповідно до Податкового кодексу України вищезазначений вид послуг не є видом сільськогосподарської діяльності [135]. Для обчислення частки сільгосптоваровиробництва вартість комплексу робіт з обробітку ґрунту, виконаних стороннім особам, не включається до загальної суми доходу, тобто не буде відображена у складі показника п. 2 Розрахунку частки сільськогосподарського товаровиробництва, форму якого затверджено наказом Мінагрополітики від 26.12.2011 р. № 772 [136].

Отже, узагальнення організаційно-економічних умов розвитку фермерських господарств в Україні дозволило систематизувати певні проблеми, а саме: розвиток фермерських господарств відбувається в умовах невисокої економічної ефективності аграрного виробництва; наявність психологічних бар'єрів, відсутність належного соціального статусу часто стають причиною низької підприємницької активності; через незначні обсяги інвестицій не можливо відчутно поліпшити результати господарювання; нерозвиненість кооперативів перешкоджає раціональ-

ному використанню потенціалу малих фермерських господарств та сільських територій; недостатній освітній рівень фермерів гальмує економічні перетворення в аграрному секторі; незначний або ж відсутність державної підтримки, недосконалість державного регулювання перешкоджають динамічному розвитку фермерських господарств.

2.2. Ефективність діяльності фермерських господарств

Підвищення ефективності сільськогосподарських підприємств є актуальною проблемою, успішне вирішення якої дасть змогу надійно забезпечувати населення якісними продуктами харчування. Ефективність як економічна категорія являє собою форму відображення мети виробництва і відображає її результативність, а ефектом вважається результат проведених заходів.

На актуальності й необхідності визначення ефективності різних форм господарювання в сфері агробізнесу на сучасному етапі наголошують вітчизняні науковці. Так, Л. Ю. Мельник, С. В. Васильєв, В. О.Олексюк зазначають: «... усі форми господарювання повинні отримати об'єктивну оцінку за результатами порівняльного аналізу» [137]. Водночас, Т. І. Яворська в науковій праці з проблем аналізу діяльності селянських господарств зазначає, що розвиток фермерських господарств має сенс тільки в тому разі, якщо в результаті забезпечується більш високий економічний або соціальний ефект. Конкретизуючи методичні прийоми оцінювання діяльності суб'єктів господарювання вищезначеної організаційно-правової форми, вона наголошує: «...для фермерського господарства найбільше значення має величина доходу в розрахунку на гектар ріллі, працівника, одиниці відпрацьованого часу, виробничих витрат і т.п.» [138].

Заслуговує на увагу думка іншого науковця, стосовно того, що «... ефективність виробництва в умовах ринку вимірюється не посівною площею в гектарах і не кількістю виробленої продукції в натурі або за вартістю, незважаючи на величину витрат, а отриманим прибутком, вигідністю виробництва» [139].

Так, відомий аграрник О. М. Енгельгардт писав: «Різні чинники в господарстві, за їх призначенням, йдуть в такому порядку: перш за все господар, тому, що від нього залежить вся система господарства, і якщо система погана, то ніякі машини не допоможуть; потім працівник, тому що в живий живе і завжди має перевагу над мертвим ...; у господарстві людина – перш за все; потім кінь ... потім вже машини і знаряддя. Але ні машини, ні симентальська худоба ... не можуть покращити наші господарства. І це зроблять тільки господарі» [140].

Протягом 2013–2017 рр. спостерігається суттєве підвищення рентабельності сільськогосподарської діяльності середніх, великих і малих фермерських господарств (рис. 2.5).

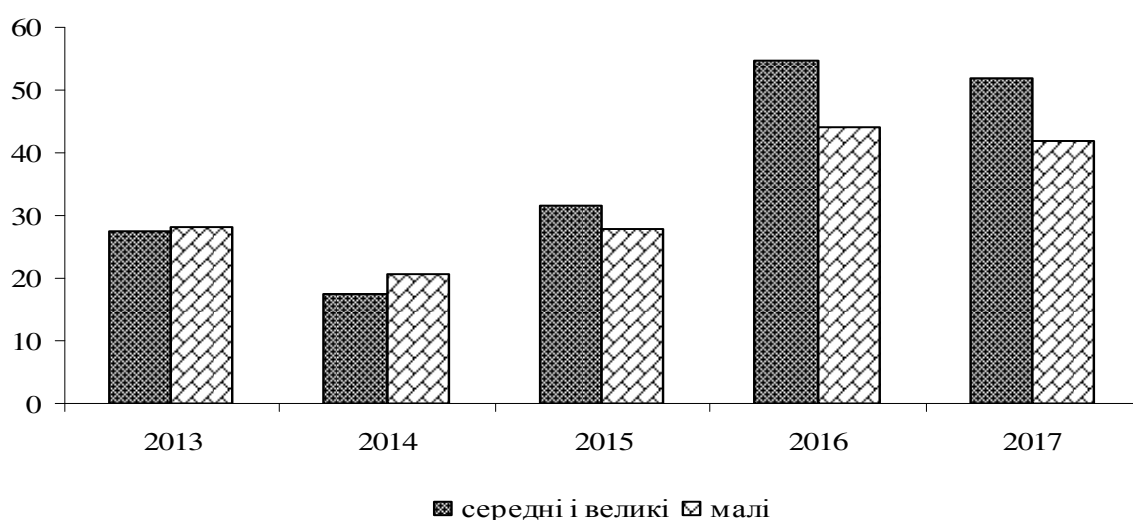

Рис. 2.5. Динаміка рентабельності малих, середніх і великих фермерських господарств в Україні, %

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Так, протягом досліджуваного періоду рівень прибутковості середніх і великих фермерських господарств зріс на 24,6 в.п., малих – на 13,9 в.п. Необхідно зазначити, що в 2016–2017 рр. показник рентабельності у першій категорії зазначеної організаційно-правової форми господарювання вищий, ніж у другій. Дану обставину можна пояснити проявом «ефекту масштабу».

Підвищення рівня рентабельності протягом 2015–2017 рр. зумовлено також посиленням інфляційних процесів в економіці країни й особливостями виробництва сільськогосподарської продукції (невідповідність у часі маркетингового та фінансового року) і їх вплив на ведення бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності.

Необхідно зазначити, що у фермерських господарствах не залежно від їх розміру рівень рентабельності основних видів експортоорієнтованої продукції рослинництва суттєво вищий порівняно з тваринництвом (додаток Е). Ця обставина є наслідком концентрації фінансових, матеріальних і людських ресурсів саме на вирощуванні зернових культур та соняшнику.

Водночас, дані додатку переконують, що за період дослідження при виробництві тваринницької продукції, зокрема м'яса великої рогатої худоби та свиней, у малих фермерських господарствах вищі рівні рентабельності виробництва, що можна пояснити, з одного боку, більш якісними умовами утримання, годівлі й іншими організаційно-технологічними чинниками, з іншого – необ'єктивним обліком затрат уречевленої та живої праці.

Як свідчать результати досліджень діяльності окремих фермерських господарств Київської області в 2017 р., що м'ясне скотарство може забезпечити конкурентоспроможність навіть при невеликих обсягах виробництва. Доказом обґрунтованості наведеного висновку є думку, що в галузі м'ясного скотарства значною є частка умовно-постійних витрат, пов'язаних з організацією виробництва. До цієї ж групи можна віднести і витрати на оплату праці постійних працівників, тому при збільшенні масштабів виробництва значно підвищується ефективність виробництва [141]. Так, максимальний рівень рентабельності виробництва яловичини у фермерському господарстві, де утримуються 10 корів м'ясного напрямку продуктивності, становить 16,1 %, а для суб'єктів аграрного бізнесу з поголів'ям в 100 корів показник прибутковості досягає 109,5 %.

Найбільшу частку в структурі середніх і великих фермерських господарств, які вирощують зернові культури, займають суб'єкти підприємницької діяльності вищезазначеної організаційно-правової форми господарювання із рівнем рентабельності 0,1–20 % (додаток. Ж). Прибутковість 50 % середніх і великих фермерських господарств коливається в межах 0,1–40 %, що забезпечує просте, а в деяких випадках і розширене відтворення.

Результати групування свідчать, що в середовищі малих фермерських господарств переважають суб'єкти підприємницької діяльності у сфері агробізнесу з рівнем рентабельності 0,1–20 %, що забезпечує лише просте відтворення. Розраховано,

що для малих фермерських господарств також характерним є високий рівень варіації повної собівартості, який становить 98,5 %, водночас закупівельної ціни – 19,4 %.

Оцінюючи рівень рентабельності виробництва м'яса свиней встановлено, що майже 84 % середніх і великих фермерських господарств є збитковими, а малих – 71,4 %. При цьому 9 суб'єктів агробізнесу, які відносяться до середніх і великих, мають рівень рентабельності, що забезпечує розширене відтворення, малих – 52 од. (додаток. Ж1). Узагальнюючи вищезазначене можна зробити висновок про те, що незважаючи на досить розвинуте зернове господарство, вищезазначені суб'єкти підприємницької діяльності не приділяють належної уваги розвитку тваринництва, зокрема свинарству, що не дозволяє мінімізувати прояв ризику на основі диверсифікації виробничої програми.

Очевидно, що підвищення прибутковості основних видів продукції рослинництва призводить до переливання капіталу зі збиткових упродовж тривалого часу галузей тваринництва у вирощування зернових культур та соняшнику. Унаслідок цього зменшується кількість фермерських господарств, які займаються виробництвом тваринницької продукції (додаток З).

Розраховані дані додатку свідчать, що упродовж 2013–2017 рр. зменшилася кількість фермерських господарств, які займаються виробництвом м'яса великої рогатої худоби – на 11,8 %, м'яса свиней – 26,3 %, молока – 8,2 %. Таку тенденцію можна пояснити тим, що будь-який суб'єкт господарювання не може тривалий час виробляти собі у збиток продукцію, оскільки наслідком буде банкрутство або ж диверсифікація виробничої діяльності.

Важливим чинником, що впливає на рівень прибутковості виробничої діяльності, є повна собівартість виробництва та обсяги реалізації сільськогосподарської продукції. Нами встановлено, що упродовж 2013–2017 рр. суттєво зростає рівень повної собівартості основних видів сільськогосподарської продукції фермерських господарств (додаток. 31). Дана обставина пояснюється збільшенням вартості вхідних матеріальних ресурсів, задіяних у виробничій діяльності фермерськими господарствами.

Отже, за результатами деталізованого аналізу діяльності середніх і великих фермерських господарств можемо констатувати, що визначальний вплив на формування собівартості має технологія виробництва, рівень якої формує відповідний

рівень урожайності, а також вартість використаних вхідних матеріальних ресурсів (табл. 2.17). За даними групувань рівень варіації урожайності зернових за 2017 р. у досліджуваній категорії фермерських господарств становить 61,8 %, що є свідченням різного рівня технологічного забезпечення досліджуваної організаційно-правової форм корпоративного сектору аграрної економіки.

Таблиця 2.17

**Групування середніх і великих фермерських господарств
за рівнем собівартості зернових культур за 2017 р., грн/ц**

Групи за повною собівартістю зернових, грн/ц	Кількість господарств	Частка підприємств, %	Урожайність ц/га	Реалізовано зерна, тис. ц	% до усього	Ціна 1 ц зерна, грн	Рентабельність, %
до 200	137	16,9	46,4	6254	20,6	330,49	107,0
200,1-225	150	18,5	48,4	7890	25,9	330,75	62,1
225,1-250	153	18,8	44,2	6354	20,9	329,37	39,0
250,1-275	173	21,3	44,6	7009	23,0	325,57	22,1
275,1-300	93	11,4	41,2	3332	11,0	328,49	9,8
300,1-350	79	9,7	36,5	2170	7,1	343,41	2,7
більше 350	30	3,7	29,9	581	1,9	358,46	-17,0

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Дані табл. 2.17 свідчать, що величина собівартості реалізованої продукції зернових культур середніх і великих фермерських господарств становить до 225 грн/ц (близько 35,4 %), що свідчить про те, що ці суб'єкти спроможні забезпечити розширене відтворення на інноваційній основі. Отже, суб'єкти господарювання першої і другої груп забезпечують високий рівень прибутковості за рахунок впровадження інноваційних технологій. При цьому вони займають майже 46,5 % у структурі реалізації зернових аналізованою категорією вищезазначеної організаційно-правової форми господарювання. Необхідно зазначити, що високий рівень закупівельної ціни, що є характерним для суб'єктів господарювання 7-ї групи, не компенсував витрати на виробництво та реалізацію зернових культур, що в кінцевому результаті призвело до збитковості.

Важливим аспектом дослідження ефективності діяльності фермерських господарств є оцінювання собівартості виробництва продукції тваринництва, зок-

рема молочного скотарства. Так, рівень повної собівартості виробництва та реалізації молока, що характерно для середніх і великих фермерських господарств перша–третя групи, забезпечує розширене відтворення на інноваційній основі (табл. 2.18).

Таблиця 2.18

**Групування середніх і великих фермерських господарств
за рівнем собівартості молока за 2017 р., грн/ц**

Групи за повною собівартістю 1 ц молока, грн	Кількість господарств	Частка підприємств, %	Удій від 1 корови, кг	Реалізовано молока, тис. ц	% до усього	Ціна 1 ц молока, грн	Рентабельність, %
до 250	4	3,3	5861	30	3,2	532,49	157,5
250,1-300	9	7,5	4895	96	10,1	522,80	98,3
300,1-350	22	19,1	5407	204	21,4	544,79	63,7
350,1-400	17	15,0	5697	142	14,9	501,00	28,3
400,1-450	28	24,9	5956	267	28,1	522,83	17,1
450,1-550	10	9,1	6099	165	17,3	556,56	10,4
більше 550	18	15,8	4848	99	10,4	542,90	-8,7

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

У більш ніж 55 % суб'єктів господарювання (четверта–шоста групи) вищезазначеної категорії організаційно-правової форми господарювання рівень собівартості, забезпечує лише умови простого відтворення при виробництві молока. Зазначимо, що ці групи фермерських господарств займають у структурі обсягів реалізації молока близько 60 %. Цілком обґрунтованим є висновок про те, що фермерські господарства цих груп потенційно можуть в найближчій перспективі стати високорентабельними суб'єктами господарювання, але за умови активізації процесів інвестування в інноваційні технології.

Детальне вивчення структури витрат на виробництво сільськогосподарської продукції у фермерських господарствах дало змогу виявити незначні структурні зміни. Так, зниження частки витрат на оплату праці й відповідно на соціальні відрахування зумовлено тим, що основні виробничі функції виконують члени фермерського господарства. У такому випадку виплата зазначеного доходу є виплатою дивідендів.

Базою нарахування єдиного соціального внеску (ЄСВ) для членів ФГ є сума доходу (прибутку), отриманого від їх діяльності, що підлягає обкладенню податком на доходи фізичних осіб (ПДФО). При цьому сума ЄСВ не може бути меншою ніж розмір мінімального страхового внеску на місяць[142].

Встановлено, що упродовж 2013–2017 рр. у структурі сукупних витрат на виробництво сільськогосподарської продукції знижувалася частка «Витрати на оплату праці» (табл. 2.19). При цьому збільшувалися матеріальні витрати на 4,1 в.п., зокрема, за статтею витрат «Мінеральні добрива» на 7,4 в.п. та «Оплата послуг і робіт, що виконані сторонніми організаціями» – на 3,2 в.п.

Таблиця 2.19

**Динаміка структури витрат на виробництво сільськогосподарської продукції
у фермерських господарств України**

Показник	Рік					2017 р. у в.п. (+,-) до	
	2013	2014	2015	2016	2017	2013 р.	2016 р.
Витрати на оплату праці	6,6	6,5	5,6	4,3	4,0	-2,6	-0,3
Відрахування на соціальні заходи	2,4	2,4	2,1	1,6	0,9	-1,5	-0,7
Матеріальні витрати, які увійшли до собівартості продукції	<u>69,3</u> 100,0	<u>69,1</u> 100,0	<u>71,0</u> 100,0	<u>74,4</u> 100,0	<u>73,4</u> 100,0	4,1	-1,0
у т. ч.							
насіння та посадковий матеріал	21,0	18,8	17,9	16,9	16,5	-4,5	-0,4
корми	8,1	8,8	7,2	5,7	5,1	-3	-0,6
інша продукція	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	-0,1	-0,1
мінеральні добрива	20,9	21,2	20,9	25,6	28,3	7,4	2,7
пальне і мастильні матеріали	21,9	20,8	23,2	19,4	17,4	-4,5	-2
електроенергія	1,4	1,5	1,4	0,9	1,0	-0,4	0,1
паливо й енергія	0,6	0,7	0,6	0,3	0,4	-0,2	0,1
запасні частини, ремонтні та будівельні матеріали для ремонту	8,6	8,5	9,0	9,8	10,7	2,1	0,9
оплата послуг і робіт, що виконані сторонніми організаціями	17,3	19,5	19,6	21,2	20,5	3,2	-0,7
Амортизація	6,2	6,9	6,8	5,4	6,1	-0,1	0,7
Інші операційні витрати	15,5	15,1	14,5	14,3	15,5	0,0	1,2

Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Оцінюючи вплив матеріальних витрат на рівень рентабельності можемо констатувати, що в середніх і великих фермерських господарствах простежується чітка обернена залежність між величиною витрат матеріальних ресурсів у розраху-

нку на 1 га і рентабельністю виробничої діяльності суб'єкта господарювання та рослинницькою продукцією, зокрема (додаток К).

Так, фермерські господарства першої–третьої груп, які за результатами господарювання мають високий рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції та рослинництва зокрема, використовують ресурсозберігаючі технології, що забезпечують високий рівень окупності вкладених матеріальних ресурсів. При цьому виробництво тваринницької продукції для них є не пріоритетним напрямом виробничої діяльності.

Проте для фермерських господарств шостої–сьомої груп характерним явищем є багатогалузевість виробництва, що певною мірою призводить до значно нижчого рівня рентабельності та збільшення рівня витрат матеріальних ресурсів на 1 га сільськогосподарських угідь та їхньої частки в структурі сукупних витрат на виробництво сільськогосподарської продукції.

Подібне явище спостерігається також у малих фермерських господарствах. Так, при зростанні частки матеріальних ресурсів у структурі загальних витрат та їх величини в розрахунку 1 га сільськогосподарських угідь поступово знижується рівень прибутковості виробництва рослинницької та сільськогосподарської продукції в цілому. Проте помічено позитивну тенденцію до підвищення в них показника рентабельності тваринництва, що доводить про можливість одержання переваг від забезпечення багатогалузевості господарської діяльності. У структурі матеріальних витрат найбільшу частку займають статті «Мінеральні добрива» та «Оплата послуг і робіт, що виконані сторонніми організаціями», що дозволяє зробити висновок про їх суттєвий вплив на величину собівартості, а, отже, й на рівень рентабельності цієї групи фермерських підприємств.

Встановлено, що упродовж 2013–2017 рр. збільшується кількість малих фермерських господарств, які вносять мінеральні добрива під сільськогосподарські культури, що забезпечує приріст урожайності та підвищення якості вирощеної продукції за умови додержання науково обґрунтованих норм внесення (табл. 2.20).

Дані табл. 2.20 свідчать, що близько 70 % від загальної кількості внесених мінеральних добрив припадає на азотні, що відображає орієнтацію фермерів на отримання максимальної врожайності сільськогосподарських культур, нехтуючи

питанням відновлення родючості ґрунтів. Очевидно, що у цій ситуації існує потреба в активізації діяльності на різних рівнях управління аграрним виробництвом щодо наукового супроводу та роз'яснювальної роботи стосовно негативної дії такого чинного в довгостроковій перспективі та позитивного впливу в короткостроковому періоді.

Як свідчать результати групувань, у 2017 р. лише 3,6 % середніх і великих фермерських господарств не вносили мінеральні добрива, малі – понад 41 % (додаток. К1). Отже, середні та великі фермерські господарства орієнтуються на запровадження інноваційних технологій виробництва продукції рослинництва з метою отримання позитивного фінансового результату, а також на посилення конкурентних переваг у стратегічній перспективі. Очевидно, що причину невнесення мінеральних добрив багатьма фермерськими господарствами можемо розглядати з двох позицій. Як зазначають вітчизняні науковці, дефіцит фінансових ресурсів і висока вартість мінеральних добрив спричиняють відмову від їх використання[143].

Таблиця 2.20

Динаміка внесення мінеральних добрив малими фермерськими господарствами

Рік	Кількість господарств, що вносили мінеральні добрива, од.	Внесено мінеральних добрив у перерахунку на 100 % поживних речовин					
		усіх видів			у т. ч. за видами, ц		
		кількість, ц	на площі, га	у середньому на 1 га, ц	азотних (N)	фосфорних (P ₂ O ₅)	калійних (K ₂ O)
2013	14324	1107234	1434511	0,8	759811	156110	191313
2014	14142	1108412	1435694	0,8	797677	170253	140480
2015	14045	1146053	1473521	0,8	817801	177788	150468
2016	13625	1207050	1475633	0,8	845459	195287	166303
2017	15987	1692471	1768246	1	1158485	285744	248244
2017 р. в % до							
2013 р.	111,6	152,9	123,3	125,0	152,5	183,0	129,8
2016 р.	117,3	140,2	119,8	125,0	137,0	146,3	149,3

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Незважаючи на відсутність витрат по статті «Мінеральні добрива», в першій групі малих, середніх і великих фермерських господарств спостерігається досить високий рівень рентабельності при виробництві сільськогосподарської продукції, в тому числі рослинництва. Поясненням такої ситуації може бути суб'єктивний підхід до відображення інформації в статистичній звітності, орієнтація на внесення органічних добрив, сприятливі природно-кліматичні умови для вирощування сільськогосподарських культур.

Необхідно зазначити, що із зростанням рівня витрат на придбання мінеральних добрив у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь знижується рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції та рослинництва зокрема.

Дослідження науковців свідчать, що несвоєчасне проведення комплексу агротехнічних заходів (сівба, збирання врожаю зернових культур) призводить до суттєвих втрат валового збору сільськогосподарських культур, головним чином через відсутність у достатній кількості сільськогосподарської техніки [144].

Як свідчать результати групування, лише 2,9 % середніх і великих фермерських господарств не залучають послуги сторонніх організацій при виконанні певних етапів технологічного процесу вирощування сільськогосподарських культур (додаток К2). Проте в малих суб'єктах досліджуваної організаційно-правової форми сільськогосподарських підприємств близько 30 % користуються послугами сторонніх організацій. Це, з одного боку, може свідчити про повне забезпечення комплексом технічних засобів виробничої діяльності. З іншого, спільне використання технічних засобів при вирощуванні сільськогосподарських культур переважно здійснюється на засадах неформальної кооперації.

Як переконують результати дослідження науковців, найбільш ефективним, але досить складним в організаційному плані способом підвищення ефективності діяльності фермерських господарств є кооперування їх з іншими суб'єктами агробізнесу та ОСГ [145]. За інших рівних умов, у світовій практиці фермерська кооперація дозволяє принаймні в 2–3 рази збільшити доходи досліджуваної організаційно-правової форми господарювання. [146].

Досить важливим чинником, який впливає на показник рентабельності, є величина закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, що також дозволяє оці-

нити результативність збутової діяльності фермерських господарств. Як зазначають науковці, організація збутової діяльності в даному секторі має низку особливостей, які тісно пов'язані зі специфікою та умовами функціонування цих господарств, перш за все з сімейним характером виробництва, прагненням фермерів максимально задовольнити зростаючі потреби членів свого домогосподарства [147].

Однією із особливостей організації збуту фермерської продукції є необхідність у підвищенні рівня її товарності. Це вимагає обов'язкового виконання таких умов, як задоволення потреб домогосподарства, розвиток підприємницької ініціативи її членів, підвищення рівня розширеного відтворення. Друга особливість полягає в тому, що фермерські господарства можуть і повинні швидко змінювати структуру свого виробництва, володіти гнучкістю і мобільністю порівняно з великими сільськогосподарськими товаровиробниками.

Третьою особливістю є багатоканальність збуту фермерської продукції, що пов'язано з відсутністю гарантій укладення та продовження договорів на її постачання і виконання умов по ним. Це чинить негативний вплив на розвиток виробництва.

П'ята особливість полягає в труднощах реалізації виробленої продукції в силу нерозвиненості об'єктів логістичної інфраструктури збуту, що стримує нарощення обсягів виробництва. Фермери з достатнім обсягом виробництва сільськогосподарської продукції для продажу зіткнулися з проблемами зберігання, переробки і транспортування цієї продукції до місць збуту.

Протягом досліджуваного періоду спостерігається майже 1,5–2 разове зростання вартості сільськогосподарської продукції, яку виробляють суб'єкти господарювання аналізованої організаційно-правової форми господарювання корпоративного сектору аграрної економіки (додаток. К2). Ця обставина пояснюється головним чином інфляційними процесами.

З метою виявлення впливу факторів на величину ціни реалізації продукції проведемо групування фермерських господарств за ціною реалізації зернових культур (табл. 2.21).

Дані табл. 2.21 свідчать, що 38,4 %, фермерських господарств а це 313 середніх і великих, реалізують понад 43 %, або 13107 тис. ц зернових культур, ціна одиниці продукції коливається від 310,1 до 340 грн/ц при рівні рентабельності 35,6 %.

Таблиця 2.21

**Групування середніх і великих фермерських господарств
за ціною реалізації зернових, у 2017 р. грн./ц**

Групи за ціною реалізації зернових, грн/ц	Кількість господарств	Частка підприємств, %	Реалізовано зерна, тис. ц	% до усього	Повна собівартість 1 ц зерна, грн	Рентабельність, %
до 250	24	3,0	462	1,5	217,8	-0,7
250,1-280	49	6,0	1407	4,6	204,0	30,0
280,1-310	198	24,4	7607	25,0	238,9	24,7
310,1-340	313	38,4	13107	43,1	241,6	35,6
340,1-370	160	19,7	7865	25,9	232,4	53,2
370,1-420	62	7,6	2700	8,9	243,8	61,3
більше 420	10	1,2	441	1,4	224,8	106,6

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Необхідно зазначити, що рівень закупівельних цін понад 250,1 грн/ц забезпечує прибутковість виробництва та реалізації зернових культур середніми і великими фермерськими господарствами. Водночас величина закупівельних цін понад 420 грн/ц забезпечує рівень рентабельності 106,6 % невеликій кількості фермерських господарств – лише 10, які продали незначні обсяги продукції – 441 тис. ц. Можна вважати, що до цієї групи ввійшли господарства, які пропонують на ринок органічну продукцію, що забезпечує їм достатньо високий рівень цін.

Нами встановлено, що при реалізації молока рівень цін понад 4,2 грн/кг забезпечує його прибутковість у середніх і великих фермерських господарствах (табл. 2.22).

Результати групування фермерських господарств за ціною реалізації молока свідчать, що більшість досліджуваних суб'єктів агробізнесу (44,9 %) реалізують молоко за ціною 470,1–520 грн/ц, що забезпечує їм рівень рентабельності в розмірі 21,2 %. Водночас фермерські господарства шостої і сьомої груп (12 суб'єктів господарювання) забезпечили високий рівень закупівельних цін молока, що свідчить про високу якість продукції (можливо, для дітей, екстра класу), із відповідним рівнем рентабельності 44,9 і 30,8 %.

За результатами групування можна стверджувати, що низький рівень закупівельних цін на продукцію, особливо у малих господарствах, є свідченням недо-

статнього рівня знань у питаннях маркетингової діяльності, зокрема при здійсненні збутової. За результатами опитування, основними причинами припинення діяльності фермерських господарств респонденти називають проблеми з продажем виробленої продукції та низький рівень фахової підготовки щодо впровадження у практичну діяльність принципів логістики.

Таблиця 2.22

**Групування середніх і великих фермерських господарств
за ціною реалізації молока у 2017 р., грн./ц**

Групи за ціною 1 ц молока, грн	Кількість господарств	Частка підприємств, %	Удій від 1 корови, кг	Реалізовано молока, тис. ц	% до усього	Повна собівартість 1 ц молока, грн	Рентабельність, %
до 370	6	5,0	2984	6	0,7	466,0	-28,7
370,1-420	9	8,3	3200	9	1,0	445,7	-10,9
420,1-470	13	11,6	3539	53	5,6	394,3	10,5
470,1-520	51	44,9	4864	364	38,3	408,0	21,2
520,1-570	16	14,1	6443	350	36,7	420,6	30,4
570,1-620	9	8,3	8614	210	22,1	409,5	44,9
більше 620	3	2,5	3355	11	1,2	589,2	30,8

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

За результатами нашого опитування, голів фермерських господарств Київської, Черкаської, та Хмельницької областей (123 осіб) встановлено суттєву диференціацію каналів збуту за типом суб'єктів господарювання та видом сільськогосподарської продукції (додаток Л).

Вважаємо, що оцінювання ефективності діяльності фермерських господарств буде не повним без аналізу, без таких важливих показників, як урожайність та продуктивність сільськогосподарських тварин. Як свідчать результати досліджень, упродовж 2013–2017 рр. урожайність основних видів зернових культур і соняшнику підвищилась у всіх типах фермерських господарств (додаток. Л1). Однак цей показник суттєво нижчий ніж відповідне значення в середньому по корпоративному сектору аграрної економіки. Нижчий рівень урожайності сільськогосподарських культур у фермерських господарствах зумовлений низкою причин, серед яких недостатній рівень забезпечення власними фінансовими ре-

сурсами на придбання нової техніки, якісного насіння, мінеральних добрив, засобів захисту рослин, палива; використання гірших за якісними показниками сільськогосподарських угідь, відсутність науково обґрунтованої сівозміни, недостатній рівень або ж відсутність зрошення в областях з ризикованим веденням землеробства [148].

Інноваційний розвиток галузі рослинництва, як переконує світовий досвід, ґрунтується, перш за все, на використанні прогресивних ресурсозберігаючих технологій і сучасної високопродуктивної техніки. Нині енергозабезпеченість вітчизняних фермерських господарств на 100 га посівної площі в чотири рази нижче ніж у країнах Європи і в шість – порівняно із США [149]. Більше 50 % техніки, яка використовується у фермерських господарствах України, працює понад свій експлуатаційний термін. Причиною такого становища є постійне подорожчання вартості енергоресурсів та інших вхідних матеріальних ресурсів. Нині сучасна високопродуктивна сільськогосподарська техніка дозволяє одному працівникові виконувати той обсяг робіт, який 20–30 років тому виконували 3–4 людини. На нашу думку, це дає можливість, по-перше, зменшити затрати праці, по-друге, своєчасно провести сільськогосподарські роботи і не допустити втрат. За дослідженнями науковців, що зі скороченням строків збирання зерна втрати можна знизити на 6–18 % [150].

Проведений нами аналіз свідчить про суттєву відмінність між урожайністю основних сільськогосподарських культур у середніх і великих та малих фермерських господарствах. Слід розглянути в цьому зв'язку вплив кількох чинників: відсутність відповідних знань і практичних навичок у голів фермерських господарств; незначні площі сільськогосподарських угідь, що унеможлиблює впровадження ефективних агротехнологічних заходів; неопрацьованість стратегічних програм розвитку господарської діяльності, тощо.

Очевидно, що підвищення рівня урожайності зернових культур сприяє росту рівня рентабельності виробничої діяльності, головним чином за рахунок зниження повної собівартості (табл. 2.23).

Розрахункові дані табл. 2.23 свідчать, що понад 50 % середніх і великих фермерських господарств (друга–третья групи) забезпечують урожайність зернових у

межах 25,1–45 ц/га, та рентабельність на рівні 32,2–39,3 %. Ці групи господарств у структурі реалізації зернових культур займають 48 %. Водночас, з підвищенням урожайності зернових підвищується прибутковість, що цілком логічно, однак в останній групі з урожайністю понад 80 ц/га рівень рентабельності становив 47,9 %, що на 5,1 в.п. нижче ніж у групі, з урожайність урожайністю 70,1–80 ц/га.

Таблиця 2.23

**Групування середніх і великих фермерських господарств
за урожайністю зернових культур у 2017 р., ц/га**

Групи за урожайністю зернових, ц/га	Кількість господарств	Чатка підприємств, %	Реалізовано зерна, тис. ц	% до усього	Повна собівартість 1 ц зерна, грн	Ціна 1 ц зерна, грн	Рентабельність, %
до 25	75	9,2	1045	3,4	285,3	317,12	11,1
25,1-35	221	27,0	6440	21,2	248,1	328,10	32,2
35,1-45	223	27,3	8153	26,8	239,3	333,40	39,3
45,1-55	155	18,9	7818	25,7	236,4	335,85	42,0
55,1-70	80	9,8	4250	14,0	231,4	328,96	42,1
70,1-80	38	4,7	2214	7,3	214,6	328,22	53,0
більше 80	30	3,7	3670	12,1	218,6	323,21	47,9

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Незважаючи на те, що тваринництво не є провідною галуззю у фермерських господарств, спостерігається поступове підвищення продуктивності сільськогосподарських тварин. Такий тренд можна пояснити впровадженням товаровиробниками інноваційних методів виробництва тваринницької продукції (табл. 2.24).

Проте аналізовані показники суттєво поступаються середнім значенням у цілому по корпоративному сектору аграрної економіки, що є свідченням низького рівня конкурентоспроможності продукції тваринництва, виробленої фермерськими господарствами, порівняно з іншими суб'єктами аграрного бізнесу.

За даними табл. 2.39 досягнута продуктивність великої рогатої худоби м'ясного напрямку продуктивності та свиней не забезпечує прибуткове виробництво цієї продукції фермерськими господарствами.

Зроблені нами припущення підтверджують результати групувань середніх і великих фермерських господарств за рівнем продуктивності (табл. 2.25).

Таблиця 2.24

**Динаміка продуктивності сільськогосподарських тварин
у середніх і великих фермерських господарствах**

Показник	Рік					2017 р. у % до	
	2013	2014	2015	2016	2017	2013 р.	2016 р.
Середньорічний надій, кг	3929	3710	4757	5274	5559	141,5	105,4
Відхилення від в цілому по ко- рпоративному сектору	-669	-1139	-303	-77	-48		
середньодобові прирости ВРХ, г	467	484	478	459	491	105,1	107,0
Відхилення від в цілому по ко- рпоративному сектору	-11	12	-36	-49	-59		
середньодобові прирости сви- ней, г	330	356	389	343	347	105,2	101,2
Відхилення від в цілому по ко- рпоративному сектору	-111	-87	-71	-117	-135		

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Таблиця 2.25

**Групування середніх і великих фермерських господарств
за рівнем продуктивності свиней у 2017 р., г/добу**

Групи за продук- тивністю свиней, г	Кількість госпо- дарств	Частка підпри- ємств, %	Поголів'я на 1 господарство, гол.	Реалізовано свиней, тис. ц	% до усього	Рента- бель- ність, %
до 200	58	37,9	509	18	16,5	-25,5
201-250	14	9,2	486	5	4,3	-12,4
251-300	12	7,9	811	10	9,3	-5,6
301-350	14	9,2	976	14	12,6	-5,5
351-400	14	9,2	2078	33	29,3	14,4
401-500	15	9,8	2231	40	35,9	-6,0
більше 500	17	11,0	761	21	19,0	-0,2

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Необхідно відзначити, що майже 55 % фермерських господарств, які утримують свиней, мають середньодобові прирости до 300 г, що в нинішніх умовах неможливим. На нашу думку, це є свідченням низького технологічного рівня виробництва продукції свинарства або ж суб'єктивного, формального підходу до формування статистичної звітності.

Прибутковість виробництва продукції свинарства при рівні продуктивності свиней 351–400 г (п'ята група), на нашу думку, може свідчити про виробництво органічної свинини.

За результатами аналізу, значні резерви в підвищенні продуктивності тварин криються у використанні високопродуктивної худоби. Так, практика сімейних ферм Німеччини, свідчить про стабільні тенденції щодо підвищення рівня механізації та автоматизації технологічних і трудових процесів у скотарстві, перш за все у молочному тваринництві [151].

Переважною системою утримання корів у фермерських господарствах України є прив'язне із роздільною роздачею компонентів раціону і доїнням у відра або в молокопровід. У країнах Європи та США переважає система безприв'язного утримання з годівлею повнораціонними кормосумішами. Корів у Європі доять у молокопровід, а в США – у доїльних залах (табл. 2.26). Безприв'язне утримання корів дозволяє перевести виробничий процес на потік, підвищити продуктивність праці й рухову активність тварин, що доцільно запровадити на вітчизняних великих і середніх фермах.

Таблиця 2.26

**Характеристика технологій, що використовуються
у молочному скотарстві у розрізі країн, %**

Процес	Україна*	Європа**	США**
Доїння			
у відро	44	10-12	1-2
у молокопровід	21	60-65	14-15
у доїльному залі	менше 1	25-30	84-85
Годівля			
Роздільне роздавання компонентів раціону	98 -99	25-30	3-5
повнораціонна кормосуміш	1-2	70-75	95-97
Утримання			
прив'язне	95	30-32	15-16
безприв'язне	5	68-70	84-85
без випасу	-	15-20	30

*Джерело: складено за даними НДІ «Укراгропромпродуктивність».

**Джерело:[152].

Як відомо, сучасні технології базуються на технічних рішеннях, що дають змогу, з одного боку, забезпечити максимальну продуктивність тварин, а, з іншого – створити сприятливі умови для роботи і досягти мінімальних затрат живої праці. Так, годівля корів розсипними кормами дозволяє зменшити на 18–20 % втрати кормів, запобігти зниженню їх якості та втрат, зменшити у 2,5–3 рази знизити затрати праці на годівлю [153].

При селекції й розведенні худоби у світовій практиці дедалі ширше застосовується трансплантація ембріонів від високопродуктивних корів, що дозволяє прискорити формування високоудійних стада [154].

Узагальнюючи, можна зробити висновок про те, що, незважаючи на позитивну тенденцію підвищення показників ефективності сільськогосподарського виробництва у фермерських господарствах, не повністю реалізовано можливості прибуткового виробництва основних видів сільгосппродукції у малих господарствах. З метою подальшого підвищення економічної ефективності виробничої діяльності фермерських господарств обґрунтовано доцільність реалізації таких заходів: організаційно-економічні (бізнес-планування, максимальне збільшення коефіцієнта корисної дії при використанні ресурсів, зниження витрат, зниження собівартості продукції, орієнтація на платоспроможний попит, ефективний менеджмент); техніко-технологічні (підвищення врожайності сільськогосподарських культур та продуктивності тварин, ефективності використання земельних і матеріально-технічних ресурсів шляхом впровадження інноваційних, ресурсозберігаючих технологій); соціальні внутрішньогосподарські (зміцнення трудової дисципліни, підготовка і підвищення кваліфікованих кадрів, поліпшення умов праці і відпочинку, запровадження ефективної системи матеріального стимулювання праці).

2.3. Аналіз впливу інструментів державної підтримки на розвиток фермерських господарств

Формування багатуукладної економіки призвело до масового створення малих форм господарювання у сільській місцевості, до розвитку в Україні такого поняття

тя, як «фермерський уклад», роль якого є значною у питаннях зниження безробіття на селі, підвищення доходів населення і виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції. Проведений аналіз у попередніх підрозділах дисертаційної роботи переконує, що фермерські господарства без підтримки з боку держави в деяких сферах ведення виробничої діяльності зазнали впливу негативними чинниками, а саме: невизначеність статусу фермерських господарств, недостатнє інформаційно-консультаційне обслуговування, низька кваліфікація та вузька спеціалізація багатьох фермерів, невирішеність земельного питання, високі ставки по кредитах комерційних банків, небажання молоді займатися сільськогосподарським виробництвом.

Узагальнення чинних інструментів державної підтримки дало змогу встановити, що упродовж 2010–2017 рр. можна виділити два основних етапи: перший 2010–2014 рр. – використання прямої бюджетної дотації та фінансової підтримки шляхом запровадження спеціального режиму оподаткування ПДВ; другий 2015 р. і дотепер – пряме бюджетне дотування.

Поглиблений аналіз впливу інструментів державної підтримки на ефективність фермерських господарств у межах виділених етапів свідчить, що упродовж 2010–2014 рр. спостерігалось поступове скорочення прямих бюджетних асигнувань, при цьому зростала фінансова підтримка у вигляді повернення ПДВ (додаток. М). Так, за період аналізу обсяги фінансування державної підтримки фермерських господарств збільшилися у 2,6 раза, головним чином за рахунок повернення ПДВ – у 3,2 раза. При цьому суттєво знизилися обсяги державних асигнувань – в 2,7 раза. Встановлено, що в розрахунку на одне господарство найбільшими отримувачами державної підтримки були середні і великі фермерські господарства. Це дає підстави для припущення, що дана категорія фермерських господарств перебуває в реальному секторі аграрної економіки та забезпечує прозорість відносин між контрагентами [155].

Оцінюючи роль спеціального режиму оподаткування фермерських господарств, необхідно відзначити, що в останні роки забезпечувалося понад 95 % загальних обсягів державної підтримки галузі [156]. Внаслідок цього суттєво підвищувалася конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції на внутрі-

пньому та світовому ринках і забезпечувався стабільний фінансовий стан сільськогосподарських підприємств.

Скасування дії спецрежимів оподаткування становить суттєву перешкоду на шляху успішної євроінтеграції сільського господарства України в європейський економічний простір через зменшення конкурентних можливостей у зв'язку із набуттям із 1 січня 2016 р. чинності економічної частини Угоди про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Особливо важливою така підтримка є в перший рік дії даної Угоди. Як зазначають вітчизняні дослідники, дія спецрежиму ПДВ сприяла забезпеченню інвестиційної привабливості аграрної галузі, зростанню фінансових вкладень у розвиток агропромислового виробництва, що позитивно позначалося на його обсягах, особливо в рослинництві, а також підвищенню кредитоспроможності підприємств галузі [157].

Спецрежим ПДВ дещо стримував інвестиційну активність суб'єктів господарювання, які планували здійснювати значні капіталовкладення. Адже у цьому разі вони не зможуть скористатися перевагами ПДВ-акумуляування. Він гальмував розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, оскільки кооперативи знаходяться в нерівних податкових умовах із сільгосппідприємствами. Крім того, спецрежим негативно впливає на рівень цін експортоорієнтованих культур, при вивезенні яких суми ПДВ не відшкодовуються, оскільки відсутнє відповідне джерело коштів [158].

Протягом останніх років бюджетна підтримка розвитку фермерських господарств здійснювалась за спеціальною бюджетною програмою 2801460 «Надання кредитів фермерським господарствам». Кредитні кошти за цією програмою фермери спрямовували на такі цілі: придбання техніки, обладнання; поновлення обігових коштів; виробництво та переробку сільськогосподарської продукції; закладення багаторічних насаджень; розвиток кредитної та обслуговуючої кооперації тощо.

Під час формування бюджетного запиту на 2016 р. Мінагрополітики планувало видатки за цією бюджетною програмою за рахунок коштів спеціального фонду державного бюджету обсягом 58 100 тис. грн. Передбачалося підтримати 291 фермерське господарство із середнім обсягом такої підтримки розрахунково 199,7

тис. грн на одне фермерське господарство. Було передбачено бюджетні асигнування лише за рахунок коштів спеціального фонду державного бюджету в розмірі 15819,2 тис. грн, що менше проти заявленого на 42280,8 тис. гривень [159].

Під час формування бюджетного запиту на 2017 р. Мінагрополітики планувало видатки за бюджетною програмою 2801460 «Надання кредитів фермерським господарствам» за рахунок коштів спеціального фонду державного бюджету обсягом 40 000 тис. грн та за рахунок коштів загального фонду – 25 000 тис. гривень. За рахунок цих коштів планувалося підтримати 260 фермерських господарств із середнім обсягом такої підтримки розрахунково 250 тис. грн на одне фермерське господарство. За прогнозними даними, завдяки дії цієї програми обсяг виробництва валової сільськогосподарської продукції мав би зрости на 2 % [160].

Законом України «Про Державний бюджет України на 2017 рік» було передбачено видатки в обсязі 65 млн грн, із яких: 25 млн грн – за рахунок загального фонду, 40 млн грн – за рахунок спеціального фонду. Фактично підтримкою скористалося 211 фермерських господарств із середнім обсягом допомоги в розрахунку на одне фермерське господарства 305 тис. гривень [160].

За результатами аналізу виявлено строкату динаміку фінансування фермерських господарств на поворотній основі упродовж 2013–2017 рр. (рис. 2.6).

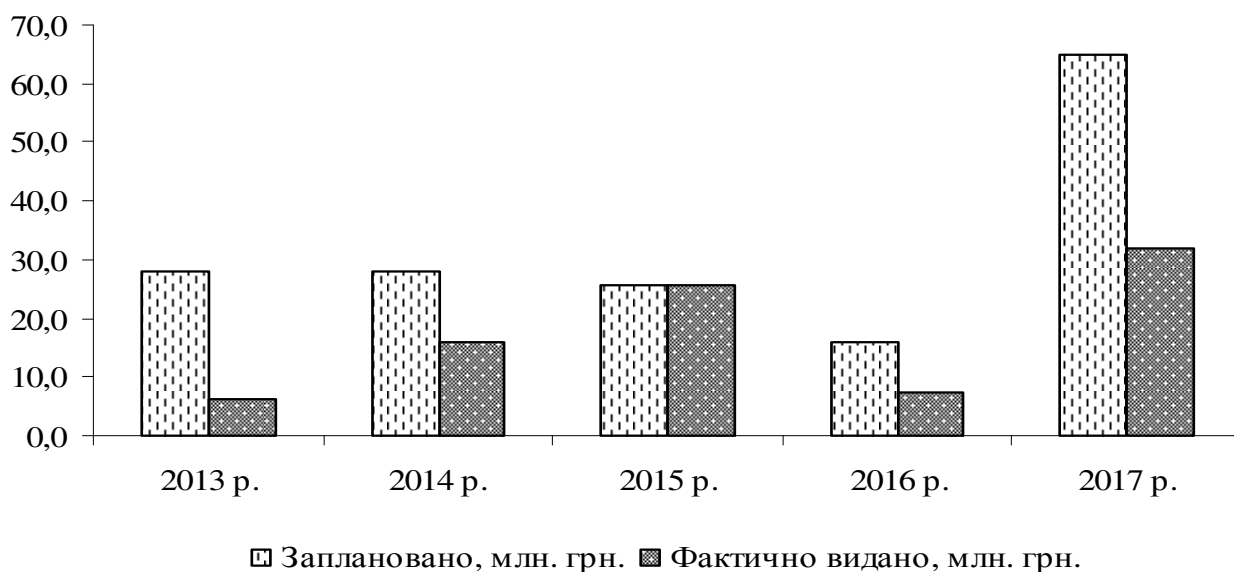

Рис. 2.6. Динаміка фінансування фермерських господарств України на поворотній основі за рахунок коштів державного бюджету

Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Загальна сума асигнувань, визначених програмою на 2017 р., становить 65 млн грн, що у 4 рази більше ніж у 2016 р. (15,7 млн грн), із яких 25 млн грн – за рахунок загального фонду, 40 млн грн – за рахунок спеціального фонду.

Водночас, через неефективну діяльність структурних підрозділів Мінагрополітики та Українського державного фонду підтримки фермерських господарств (Укрдержфонд) щодо розподілу бюджетних коштів, у 2016 р. не використано 1008,8 тис. грн. Внаслідок щорічного незабезпечення Мінфіном бюджетних призначень за КПКВК 2801460 в обсязі надходжень до спеціального фонду від повернення кредитів, на рахунках Мінагрополітики накопичувалися щорічні залишки коштів (станом на 01.01.2016 р. – 62 843,7 тис. грн., 01.01.2017 р. – 64 814,4 тис. грн).

Аудитом встановлено, що Мінагрополітики у 2015 р. спрямовано регіональним відділенням Укрдержфонду асигнування в загальній сумі 25 600,0 тис. грн з недотриманням вимог п. 9 Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25.08.2004 р. № 1102 (Порядок №1102): кошти Укрдержфонду не спрямовувалися безпосередньо як їх розпоряднику нижчого рівня [161].

За результатами аудиту, через неналежний стан внутрішнього контролю як з боку головного розпорядника коштів (Мінагрополітики), так і їх розпорядника нижчого рівня (Укрдержфонду) 26 фермерських господарств станом на 03.02.2017 р. не надали засвідчених головою фермерського господарства копій документів, які підтверджують використання коштів фінансової підтримки на оборотній основі на загальну суму 6012,9 тис. грн, що є недотриманням вимог Порядку № 1102 (п. 11). Зазначені умови договорів про надання фінансової підтримки, укладені Укрдержфондом із фермерськими господарствами, не дотримувалися систематично [162].

Окрім спеціальної бюджетної програми –2801460 «Надання кредитів фермерським господарствам», фермери мали право отримувати допомогу за загальнодержавними бюджетними програмами, а саме: 2801030 «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів»;2801350

«Державна підтримка розвитку хмелярства, закладення молодих садів, виноградників та ягідників і нагляд за ними»; 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва»; 2801580 «Фінансова підтримка сільгосптоваровиробників» (спрямована на відшкодування вартості придбаної сільськогосподарської техніки).

У 2017 р. 944 фермерські господарства отримали 113,8 млн грн, а саме:

1) за бюджетною програмою 2801030 «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів» було передбачено 300,0 млн грн, із яких було надано 297,8 млн грн компенсації суб'єктам господарювання за залученими пільговими кредитами. Обсяг компенсації, що надана фермерським господарствам за залученими пільговими кредитами, становив 34,4 млн грн, або 11,7 % від загального обсягу коштів, спрямованих на часткову компенсацію відсоткової ставки за користування кредитами. Кількість фермерських господарств, яким надано часткову компенсацію відсоткової ставки за кредитами, становила 178 позичальників, або 28,4 % від загальної кількості позичальників, які скористались такою підтримкою. Водночас аудиторською перевіркою встановлено повернення до державного бюджету бюджетних коштів за КПКВК 2801030 на суму 14,5 млн грн, які залишилися невикористаними, що надалі призвело до неповного досягнення мети зазначеної програми.

Також одним із недоліків механізму розподілу фінансової підтримки є спрямування бюджетних коштів як відшкодування відсоткової ставки за кредитами, за витратами, здійсненими одержувачами бюджетної підтримки у результаті укладення договорів зі своїми засновниками, що призводить до неефективного використання бюджетних коштів;

2) за бюджетною програмою 2801350 «Державна підтримка розвитку хмелярства, закладення молодих садів, виноградників та ягідників і нагляд за ними» у 2017 бюджетному році кошти спрямовувались: на погашення кредиторської заборгованості у сумі 172,48 млн грн (245 суб'єктів господарювання різних форм власності), із яких безпосередньо виділено фермерським господарствам (91 суб'єкт, що становить 37,1 % від загальної кількості суб'єктів господарювання, які були одержувачами бюджетних коштів за програмою) кошти у сумі 23,9 млн грн; на фінансування витрат, понесених суб'єктами господарювання у 2017 бюджетному

році у виноградарстві та садівництві у сумі 115,62 млн грн (66 суб'єктів господарювання різних форм власності), із яких безпосередньо виділено фермерським господарствам (15 суб'єктам, або 22,7 % від загальної кількості суб'єктів господарювання, які були одержувачами бюджетних коштів за програмою) кошти у сумі 39,3 млн гривень;

3) за бюджетною програмою 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва» передбачено видатки обсягом 170 000 тис. грн. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 р. № 651 здійснено розподіл коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва на 2017 рік», згідно з яким видатки розподілені за такими напрямками: погашення бюджетної кредиторської заборгованості, зареєстрованої в органах Казначейської служби – 158 345 тис. грн; часткове відшкодування вартості закуплених для подальшого відтворення телиць, нетелей, корів вітчизняного походження та племінних телиць, нетелей, корів молочного, молочно-м'ясного і м'ясного напрямку продуктивності, племінних свинок і кнурців, племінних вівцематок, баранів, ярок – 11 655 тис. гривень.

За напрямом часткове відшкодування вартості закуплених для подальшого відтворення телиць, нетелей, корів вітчизняного походження та племінних телиць, нетелей, корів молочного, молочно-м'ясного і м'ясного напрямку продуктивності, племінних свинок та кнурців, племінних вівцематок, баранів, ярок суб'єктам господарювання було фактично спрямовано 11 655,0 тис. грн, із них 13 фермерським господарствам – 3 527,06 тис. грн (20,7 % від нарахованих);

4) за бюджетною програмою 2801580 «Фінансова підтримка сільгосптоваровиробників» кошти виділялися для часткової компенсації придбаної техніки й обладнання, які включені до Переліку вітчизняної техніки та обладнання для агропромислового комплексу, вартість яких частково компенсується за рахунок коштів державного бюджету (Перелік), який затверджено комісією Мінекономрозвитку з формування переліку вітчизняної техніки та обладнання для агропромислового комплексу (протоколи засідань комісії від 31.05.2017 р. № 2 та 05.12.2017 р. № 3). До Переліку включено 60 українських заводів-виробників, майже 2094 найменувань техніки та обладнання.

У 2017 р. часткова компенсація надавалася сільгосптоваровиробникам на безповоротній основі у розмірі 20 % вартості техніки та обладнання (без урахування ПДВ), які придбали техніку та обладнання до 1 грудня 2017 р. та здійснили оплату через державний банк або банк, у статутному капіталі якого 75 %і більше акцій належить державі. Сільгосптехніка та обладнання, придбані з 1 грудня 2017 р., компенсовано за рахунок коштів, передбачених у державному бюджеті на 2018 р.

За 2017 р. програмою скористалося 1220 сільгосптоваровиробників, у тому числі 647 фермерських господарств. Фермерськими господарствами придбано 920 од. техніки та обладнання (29 тракторів, 1 комбайн та 890 ґрунтообробної і посівної техніки, інше обладнання) на загальну суму (з ПДВ) 282,7 млн грн. Загальна сума компенсації – 47,1 млн гривень.

Необхідно зазначити, що в 2018 р. було виділено 1 млрд грн на підтримку фермерських господарств із таким розподілом коштів: 160 млн грн – на розвиток кооперативів, 500 млн грн – на здешевлення відсоткової ставки за кредитами, 240 млн грн – на компенсацію вартості вітчизняного насіння, 5 млн грн – на дорадчу службу, 100 млн грн – на компенсацію вартості сільгосптехніки.

Відповідно до положень постанови Кабінету Міністрів України № 106 «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств» фінансову підтримку від держави одержати можуть: фермерські господарства, у власності та користуванні яких перебуває не більше ніж 500 га сільськогосподарських угідь та які мають чистий дохід (виручку) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній рік до 15 млн грн.

Варто зазначити, що в жовтні 2018 р. на засіданні Уряду було прийнято рішення про внесення змін до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств. Завдяки змінам доступ до фінансових ресурсів для фермерських господарств і кооперативів значно спрощено, що сприятиме збільшенню їх кількості з розвитку сільськогосподарської діяльності. Зокрема, змінами передбачено: надавати часткову компенсацію членам фермерського господарства відповідно до сплаченого єдиного соціального внеску з розрахунку на кожного члена фермерсь-

кого господарства в розмірі 5,5 прожиткових мінімумів (до 30 тис. грн на одне фермерське господарство); надавати фінансову підтримку новоствореним суб'єктам у період їх становлення з розрахунку на 1 га у розмірі 3 тис. грн; збільшити перелік банків, через які можна подавати документи на отримання фінансової підтримки. Отже, мінімальний розмір субсидії становитиме 60 тис. грн на одне фермерське господарство.

Необхідно відзначити, що проблема рейдерського захоплення фермерських господарств загострилась упродовж 2016–2017 рр. Так, за даними експертів Асоціації фермерів та приватних землевласників України (АФЗУ) найбільше рейдерів зацікавляють (70–75 %) середні господарства, які обробляють від 5 до 20 тис. га [163].

Щодо рейдерського тиску в агробізнесі, то можна виділити такі його види: корпоративне рейдерство, яке полягає в захопленні контролю над підприємством з метою переорієнтування (в інтерес рейдерів) грошових потоків або, якщо такий контроль тимчасовий, заволодіння майном захопленого господарства чи навіть знищення (усунення конкурента); земельне рейдерство. Здебільшого спрямовується на перерозподіл земельних банків агропідприємств на користь конкретних осіб; захоплення урожаю сільськогосподарських культур, коли рейдери збирають вирощену господарством продукцію і самостійно реалізують її.

Вважаємо, що з урахуванням вищезазначеної ситуації доцільно в країні сформувати прозорий механізм ведення одного базового реєстру; безвідповідальність чиновників, які реєструють землі, а саме: блокування передачі місцевими органами влади прав розпоряджатися землями громадам, оскільки саме вони мають контролювати виділення землі.

Дієвим інструментом державної підтримки фермерських господарств є система оподаткування. Так, фермерські господарства, зареєстровані як юридична особа, можуть перебувати на одній із таких систем оподаткування: загальна зі сплатою податку на прибуток; спрощена зі сплатою єдиного податку (ЄП) у третій групі; спрощена зі сплатою ЄП у четвертій групі [118].

Порівняльну характеристику можливих систем оподаткування фермерських господарств наведено в додатку М1.

Отже, нині вибір оптимального податкового навантаження повинен здійснювати менеджмент фермерського господарства. При цьому необхідно відзначити, що у минулих роках єдиний податок четвертої групи платників (колишній фіксований сільськогосподарський податок) був найбільш ефективним методом державної підтримки фермерських господарств [164].

Слід зазначити, що у 2016–2017 рр. відчутно збільшилися площі сільськогосподарських земель у «тіньовій» оренді, тобто ореннуються без офіційної реєстрації договорів оренди. Особи, що використовують відповідні земельні ділянки в господарській діяльності, не ведуть податкової та бухгалтерської звітності, платять заробітну плату працівникам і орендну плату орендодавцям готівковими коштами або продукцією, а також реалізують отриману продукцію і закупають матеріально-технічні ресурси за готівкові кошти, тобто не сплачують в бюджет ПДФО, ЄСВ, ПДВ, податок на прибуток або єдиний податок четвертої групи [165]. У 2017 р. податкове навантаження на гектар, згідно з оцінками Всеукраїнської Аграрної Ради, на основі даних ДФС, складає 1400 грн: 515 грн від сплати ПДВ, 241 грн – ЄСВ, 18 грн – військовий збір, а також 217 грн – ПДФО з заробітної плати та 234 грн – ПДФО з орендної плати [166]. Беручи до уваги оцінку розміру податкового навантаження на гектар у легально працюючих підприємств, яка наведена вище, загальні втрати державного бюджету від тіньової оренди землі можна оцінити у 16 млрд гривень.

Із набуттям чинності Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» створено передумови для трансформації високотоварних особистих селянських господарств в фермерські без створення юридичної особи. Основними перевагами їх реєстрації є: прозорість виробничо-господарської діяльності; участь в програмах підтримки виробничо-господарської діяльності за рахунок коштів державного бюджету та місцевих територіальних громад; застосування пільгового оподаткування.

Зміни передбачають віднесення до платників єдиного податку четвертої групи фізичних осіб-підприємців, які організували фермерське господарство, за умови відповідності сукупності певних критеріїв і визначення особливостей державної їх ре-

єстрації. Сімейне фермерське господарство можна створювати без статусу юридичної особи на підставі договору або декларації про створення такого господарства.

Законодавчий акт передбачає і встановлення державної допомоги по сплаті єдиного внеску на обов'язкове державне соціальне страхування (від 10 до 90 % мінімального страхового внеску) для кожного з членів фермерського господарства протягом 10 років. Виплати здійснюватимуться за рахунок коштів Державного бюджету України через механізм доплати на користь застрахованих членів сімейного фермерського господарства єдиного внеску на обов'язкове державне соціальне страхування.

Згадана вище нормативно-законодавча новація може стимулювати процес формування реального сектору в аграрного виробництва при її активному використанні серед селянської громади. Отже, розгляну ті норми Закону стануть дієвим інструментом боротьби із тіньовими процесами з метою вирішення питання щодо наповнення бюджетів різних рівнів.

Закон може впорядкувати відносини між фермерами і допомогти у створенні кооперативів, що засновані на сімейних господарствах. Крім того, легалізація сімейного фермерства сприятиме залученню кредитів на створення невеликих тепличних господарств. Також сімейні ферми зможуть проходити сертифікацію, якщо вони вирощують органічну продукцію.

Вважаємо, що спірним моментом у процесі впровадження цього Закону є виплата субсидій на газопостачання і електроенергію. У сімейних ферм є право на отримання державних дотацій, але вони позбавляються можливості отримувати субсидію на комунальні послуги. Однак при такій постановці питання фермери, вірогідно, віддадуть перевагу збереженню субсидії.

Однією із причин низького відсотка участі фермерських господарств у конкурсі на отримання державної підтримки слід назвати неналежний рівень поінформованості одержувачів стосовного цього.

Зокрема, під час проведення аудиту в Управлінні агропромислового розвитку Дніпропетровської ОДА з'ясовано, що такий напрям, як роз'яснювально-інформаційна робота серед потенційних одержувачів державної підтримки, не діє. Мережі суб'єктів господарювання, зареєстрованих на території області, не сфор-

мовано. Інформування обмежується лише одноразовою публікацією у всеукраїнській щотижневій газеті «Сільські новини» (тиражем 12–20 тис. примірників), а також розміщенням інформації на сайті облдержадміністрації. Зазначене також підтверджено результатами проведеного анкетування суб'єктів господарювання аграрного сектору області [167]. Як наслідок, більшість із них не мають інформації про можливість отримання державної підтримки, а в регіональних управліннях не формують інформацію про ситуацію щодо реальної потреби підтримки сільськогосподарських товаровиробників.

З-поміж основних причин низької ефективності фермерських господарств, особливо малих, можна виділити такі: відсутність цілісної й системної державної підтримки фермерських господарств, які мають в обробітку земельні ділянки загальною площею не більше 100 га на праві власності та користування; низький рівень можливостей залучення інвестицій для функціонування й розвитку фермерських господарств.

Оцінюючи ефективність заходів державної підтримки вітчизняних фермерських господарств, можна констатувати, що моделі державних дотацій для вищезазначеної категорії сільськогосподарських товаровиробників не стали дієвими. Справедливий розподіл дотацій має здійснюватись автоматично і незалежно від обставин та людського фактора. Слід наголосити, що до 2015 р. модель автоматичного повернення ПДВ довела свою результативність. Вважаємо, що на сьогодні важливо малим і середнім фермерським господарствам слід забезпечити можливість на законних підставах придбавати землю, державним і місцевим органам влади врегулювати питання із рейдерством.

Підтримуємо ідею стимулювання вирощування великої рогатої худоби, коли держава дотує кожну прирісну голову вирощуваної худоби. Інша частина державної фінансової допомоги має бути спрямована на здешевлення кредитів, які на сьогодні недоступні для всіх категорій фермерських господарств. Варто наголосити, що нині головною проблемою для більшості сільськогосподарських підприємств є нерозвиненість об'єктів ринкової інфраструктури.

За результатами дослідження встановлено, що низька дієвість інструментів державної підтримки щодо придбання сільськогосподарської техніки зумовлена

тим, сільгоспвиробники не задоволені якістю техніки українського виробництва. Вважаємо, що в нормативно-правових актах, які регламентують надання вищезазначеної державної підтримки, має бути скасована норма стосовно місцезнаходження виробника технічних засобів. При наданні фінансування у своїх нормативних документах представники профільного міністерства повинні вимагати від господарства обґрунтування, яким чином нова техніка буде пов'язана з технологіями проведення посівних робіт, вирощування культур, збору врожаю, з метою вдосконалення якого технологічного процесу підприємство має намір її придбати, яким чином при цьому будуть покращені фінансово-економічні показники його діяльності.

Висновки до розділу 2

1. Встановлено, що у 2017 р. порівняно з 2016 р. спостерігалось незначне збільшення кількості фермерських господарств. У розвитку фермерських господарств чітко простежуються два етапи зміни їх кількості: перший (1995–2007 рр.) – зростання фермерського сектору аграрної економіки, що зумовлюється, передусім, значними фінансовими інвестиціями як державної підтримки; другий – 2008 р. по нинішній час – характеризується зменшенням кількості фермерських господарств через низку об'єктивних і суб'єктивних причин.

У процесі досліджено розвиток фермерських господарств розміру – малі, середні і великі. Виявлено, що відповідно до їх, упродовж 2008–2017 рр. кількість малих фермерських господарств зменшилася на 21,1 %, а середніх і великих – зросла, головним чином за рахунок об'єднання збанкрутілих малих ФГ і власників земельних паїв, об'єднаних родинними зв'язками.

2. Фермерські господарства обробляють близько 4308,6 тис. га, або 12 % від загальної площі сільськогосподарських земель, тоді як сільгосппідприємства використовують 44,6 % загального аграрного земельного фонду, а особисті селянські господарства – 43,5 %. У 2017 р. найбільшу частку 33,3 % (11207 од.) у загальній кількості фермерських господарств займала група із площею земельних угідь

від 20,1 га до 50 га. Виявлено тенденція до зменшення до кількості фермерських господарств, що не мають сільськогосподарських угідь, у 2017 р. кількісно – 1650 од., частка яких у структурі становила 4,9 %.

За результатами групування, серед середніх і великих фермерських господарств найбільшу частку (45,8 %) займають суб'єкти господарювання, що мають у володінні 1001–2000 га. Так, 1 та 7 групи середніх і великих фермерських господарств, які обробляють відповідно до 1000 га та більше 100 000 га, не займаються виробництвом рослинницької продукції. Вивчення структури фермерських господарств за площею землекористування за період аналізу дозволило зробити висновок про те, що значних змін не відбувається, а спостережено тільки незначні відхилення, значення яких свідчать про збереження існуючих тенденцій.

3. Встановлено, що упродовж 2011–2017 рр. чисельність працівників у розрахунку на 1 господарство зростає на 20,8 %, однак у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь суттєво не змінилась. У 70 % малих фермерських господарств чисельність працівників – 1 особа, що дозволяє розглядати їх як фермерські господарства сімейного типу.

4. Доведено, що протягом 2000–2017 рр. фермерські господарства не стали провідними виробниками основних видів сільськогосподарської продукції. Основним напрямом їхньої виробничої діяльності залишається вирощування рослинницької продукції. Так, у 95 % малих фермерських господарств у структурі товарної продукції на частку рослинництва припадає понад 75 %, що забезпечує високий рівень рентабельності. При цьому майже 85 % середніх і великих фермерських господарств також спеціалізуються виключно на продукції рослинництва (понад 75 %), що забезпечує високу окупність виробничих витрат. Обсяги виробництва тваринницької продукції фермерськими господарствами є незначними, скотарство та свинарство перебуває у критичному стані. Встановлено, що протягом 2013–2017 рр. зменшилась кількість фермерських господарств, які займаються виробництвом м'яса великої рогатої худоби – на 11,8 %, м'яса свиней – 26,3, молока – 8,2 %.

5. Результати аналізу свідчать, що за період 2013–2017 рр. спостерігається суттєве підвищення рентабельності сільськогосподарської діяльності фермерсь-

ких господарств усіх розмірів. Вважаємо, що величина рентабельності малих фермерських господарств є заниженою, що зумовлено тінізацією їхньої діяльності.

Малі фермерські господарства при виробництві м'яса великої рогатої худоби та свиней забезпечують вищі рівні рентабельності, що пояснюється, з одного боку, умовами утримання, годівлі й впливом інших чинників, а з іншого – необ'єктивним обліком затрат уречевленої та живої праці.

6. Прибутковість виробництва зернових у 50 % середніх і великих фермерських господарств коливається від 0,1 до 40 %, що забезпечує просте та розширене відтворення. Водночас, у середовищі малих фермерських господарств із виробництва зернових переважають суб'єкти з рівнем рентабельності 0,1–20 %, що забезпечує лише просте відтворення їхньої діяльності.

Встановлено, що виробництво м'яса свиней у майже 84 % середніх і великих фермерських господарств є збитковим, лише 9 підприємств досягли рівня рентабельності, що забезпечує розширене відтворення. Серед малих фермерських господарств з виробництва свинини 71,4 % збиткові, лише 52 од. господарюють прибутково. Отже, при досить ефективному виробництві зернових фермерські господарства не формують нарощення доданої вартості на основі використання зерна при виробництві свинини. Тому, на перспективу доцільно повністю використати цю можливість.

7. Визначено, що середні та великі фермерські господарства 1–3 груп, які за результатами групування мають високий рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції та рослинництва, використовують ресурсозберігаючі технології, що забезпечують високий рівень окупності вкладених матеріальних ресурсів, але виробництво тваринницької продукції для них є не пріоритетним. Фермерські господарства 6–7 груп є багатогалузевими й мають нижчі рівні рентабельності та підвищення рівня витрат матеріальних ресурсів на 1 га сільгоспугідь.

8. Доведено, що малі, середні та великі фермерські господарства переважно реалізують виробленої продукції рослинництва торгово-посередницьким структурам – юридичним особам і в безготівковій формі. Проте значні обсяги продукції вони продають фізичним особам або торговим агентам, розрахунки з якими ведуть в основному у готівковій формі, що зумовлює заниження закупівельних цін.

Малі фермерські господарства здебільшого продають вироблену продукцію у період масового збирання врожаю, тобто коли закупівельні ціни є найнижчими.

9. Встановлено, що урожайність сільськогосподарських культур у фермерських господарствах порівняно із показниками в середньому по корпоративному сектору аграрної економіки є нижчою через вплив об'єктивних і суб'єктивних чинників. Водночас спостерігаються коливання в показниках урожайності основних сільськогосподарських культур у середніх і великих та малих фермерських господарств, що можна пояснити відсутністю відповідних знань і практичних навичок у голів фермерських господарств; з огляду на незначні площі сільськогосподарських угідь унеможлиблюється здійснення ефективних агротехнологічних заходів; відсутні стратегічні програми розвитку господарської діяльності тощо.

10. Галузь тваринництва не є провідною галуззю у діяльності фермерських господарств, однак спостережено поступове підвищення продуктивності сільськогосподарських тварин, що здебільшого забезпечується використанням інтенсивних технологій. За результатами групування фермерських господарств за рівнем середньодобових приростів обґрунтовано висновок, що досягнута продуктивність великої рогатої худоби м'ясного напрямку продуктивності та свиней не забезпечує прибуткового ведення фермерських господарств. Пріоритетними напрямками підвищення продуктивності сільськогосподарських тварин у фермерських господарствах слід розглядати впровадження інноваційних технологій, а також орієнтацію на виробництва органічної продукції тваринництва.

11. У розрахунку на 1 господарство найбільшими отримувачами державної підтримки були середні і великі фермерські господарства, а майже дві третини малих фермерських господарств працюють «в тіні». Очевидно, що для групи малих господарств така ситуація негативно позначається на можливостях страхування, кредитування й інших необхідних заходах забезпечення нормального функціонування, а також на формуванні надходжень до бюджетів різних рівнів. Вважаємо, що право на отримання державної підтримки повинні мати ті сільськогосподарські підприємства, які працюють легально, продають вирощену продукцію не за готівку, що забезпечує прозорість та об'єктивність у декларуванні своїх доходів і витрат на основі ведення бухгалтерського обліку.

12. Проаналізовано діючі програми бюджетної підтримки розвитку фермерських господарств й на основі систематизації причин їх низької результативності обґрунтовано напрями удосконалення такої підтримки. Пріоритетними об'єктами державної підтримки на сьогодні повинні стати фермерські господарства, які виробляють продукцію м'ясного скотарства, вівчарства, овочівництва відкритого ґрунту тощо. Тобто ті з них, що виробляють сільськогосподарські продукти, на які існує дефіцит на внутрішньому ринку, які з об'єктивних і суб'єктивних причин не можуть виробляти висококонцентровані сільськогосподарські підприємства.

Розділ 3

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ЕФЕКТИВНОГО РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ

3.1. Поглиблення кооперативних засад у розвитку фермерських господарств

Сучасний стан розвитку кооперативного руху в сільському господарстві країни потребує виявити потенційні можливості сільськогосподарських кооперативів, як однієї із умов вирішення проблеми продовольчої безпеки, нарощення експортного потенціалу аграрного сектору, розвитку сільських територій. Світовий досвід переконує, що у ХХ столітті широкомасштабна кооперація фермерів країн Західної Європи, США, Канади, Японії сприяла цих країн корінним змінам продуктивних сил і виробничих відносин, розвитку соціальної сфери.

Узагальнення результатів дослідження науковців дало змогу систематизувати переваги кооперативів, що проявляються у створенні сприятливих умов для результативної діяльності, зокрема: збереженні й розвитку виробничої самостійності, забезпеченні стійкості всіх учасників кооперативного утворення; наявності дієвого захисту їхніх економічних інтересів; передбачення рівноправної участі в управлінні кооперативом, вирішення соціальних проблем шляхом взаємної згоди між його учасниками; одержання економії при формуванні більших партій закупівель виробничих ресурсів та надання економічно доступних та якісних послуг з виконання певних видів агротехнологічних операцій; підвищення науково-технічного забезпечення здійснення виробничої діяльності фермерських господарств – членів кооперативу на основі запровадження сучасних технологічних процесів, які базуються на спільному використанні інноваційних засобів виробництва, що сприятиме підвищенню продуктивності праці та прибутковості виробництва [168].

Аналіз ситуації дав змогу виявити вплив певних несприятливих чинників. Основні з них – незначна кількість фермерських господарств у країні та їх територіальна розпорошеність, що унеможливила їх тісну взаємодію. Інша причина – посилення майнового та фінансового розшарування в середовищі фермерських господарств, що унеможлиблює налагодженню рівноправного партнерства. Окрім того, кооперативна

стійкість перебуває у зворотній залежності від розмірів об'єднання. У зв'язку із цим В.А. Мар'янівський зазначає про те, що виникнення і успішне функціонування будь-якого кооперативного формування об'єктивно обмежене певною чисельністю його учасників, найбільш раціональною для даної форми господарювання, за межами якої кооперативна форма вже не буде ефективною, і тоді постає питання про необхідність її подальшого функціонування [167].

Вивченню цього питання присвятив свої дослідження американський соціолог М. Олсон. На його переконання стабільна і творча атмосфера, креативна позиція колективу, а не індивідуальні зусилля зумовлюють загальну продуктивність праці будь-якої організації. У великих групах для мобілізації членів до консолідованих дій потрібні «селективні стимули», які зазвичай мають ексклюзивну природу і, як правило, пов'язані з престижем і соціальним статусом. У малих групах активність у досягненні спільних цілей досягається спорадично, бо персональні вигоди всіх учасників від об'єднання перевищують загальні витрати на їх досягнення [170].

П. Вільямс у своїх рекомендаціях щодо створення кооперативів висловив цікаве спостереження, «що в міру зростання чисельності кооперативу взаємини його членів стають все більш складними і різноманітними. Виникають один або кілька центрів активності, оточені периферією. Реформуються альянси, виникає суперництво, одні демонструють негнучкість, інші – низький економічний інтерес, пасивність. З метою вирішення усіх неузгодженостей потрібно використовувати більш складні формальні процедури. При цьому контроль над діяльністю кооперативу централізується, фахівці отримують можливість приймати рішення практично незалежно від рядових учасників. Кооперативні цінності, що спочатку згуртували колектив, стають все менш значними, і підприємство за типом управління виявляється наближеним до звичайної фірми, ніж до власне кооперативу» [171 с. 12]. Разом із тим межа, за якою наступають деструктивні зміни кооперації, є дуже умовною і слабо помітною. Однак Вільямс обґрунтовано вважав, що такою межею можна вважати чисельність кооперативу, при якій «вже не всі його члени можуть знати один одного особисто» [171 с. 16].

Як переконують результати досліджень зарубіжних науковців, наявність в об'єднаннях декількох відмінних за активністю груп постійно провокує їх розпад.

Окрім того, конфліктні ситуації негативно позначаються на продуктивності праці. Так, на думку Т. Келаа, зазвичай утворення таких груп є симптомом появи нових тенденцій, потреб і завдань, для вирішення яких у межах традиційної кооперативної діяльності вже немає сил, здібностей або бажання [172]. Розширення масштабів кооперативного утворення, окрім складності в консолідації членів об'єднання й ефективного управління товариством, приховує в собі небезпеку порушення основного кооперативного принципу прямої демократії, тобто забезпечення можливості кожного брати участь в ухваленні рішень. Згідно з даними опитування фінських кооператорів, збільшення розміру підприємства веде до того, «що в діяльності кооперативів воля кількох важливих і впливових членів дотримувалася ціною порушення інтересів більшості» [173].

На думку Т. Котарбінського, розширення масштабів кооперативного об'єднання порушує ефективний обмін інформацією, необхідний для прийняття консолідованих рішень. Він наголошував, що кожний член колективу повинен знати, що мають робити інші його члени. Звідси випливає необхідність у якісному виконанні інформаційних функцій, функцій повідомлення та комунікації [174].

Вважаємо не виправданим у вітчизняній практиці обмежений поділ сільськогосподарських кооперативів тільки на виробничі та обслуговуючі. Так, змінами, внесеними до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» у 2012 р., основний акцент у розвитку кооперації на селі було зміщено, як вже зазначалося, на сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи. Однак, на практиці положення чинного Закону щодо неприбуткового статусу таких кооперативів, поєднані із визначеними цим Законом та Податковим кодексом України ознаками такого статусу, а саме можливість здійснення операцій виключно з членами кооперативу, заборона сільськогосподарському кооперативу набувати право власності на продукцію і реалізовувати її від свого імені, неможливість законного проведення виплат на паї та їх повернення у разі ліквідації кооперативу, суттєво обмежили можливості для розвитку обслуговуючих кооперативів і знизили їх конкурентоспроможність.

На нашу думку, щоб набути статусу неприбутковості у статутних документах кооперативу слід передбачити положення, що прибутки установи використовуються

виключно для забезпечення діяльності й розвитку. Окрім того, на законодавчому рівні пропонується відмовитися від жорсткого поділу сільськогосподарських кооперативів за типами на виробничі й обслуговуючі, надаючи членам (засновникам) сільськогосподарського кооперативу самостійно обирати види діяльності: виробничий, обслуговуючий, переробний або ж багатофункціональний, а також форму діяльності – з метою чи без мети одержання прибутку. Відповідно пропонується перехід до єдиної організаційно-правової форми – сільськогосподарський кооператив.

Сільськогосподарські кооперативи, які діють з метою одержання прибутку (незалежно від обраного виду діяльності), повинні мати право здійснювати операції з особами, які не є членами або асоційованими членами таких кооперативів, за умови, що сумарна вартість таких послуг та операцій не перевищує 20 % виручки кооперативу, та не матимуть обмежень щодо переходу права власності на продукцію своїх членів.

З метою активізації розвитку кооперативного руху в країні доцільно передбачити можливість утворення і діяльності сільськогосподарських кооперативних об'єднань – так званих кооперативів другого рівня, які поширені у світі. При цьому для сільськогосподарських кооперативів (сільськогосподарських кооперативних об'єднань) зберігається й право засновувати та бути членами і кооперативних об'єднань, що створюються відповідно до Закону України «Про кооперацію».

Пропонується передбачити необхідність формування у кожному сільськогосподарському кооперативі фонду розвитку, кошти якого та майно, придбане за рахунок цих коштів, не підлягатимуть розподілу між його членами. Це дозволить спрямовувати частину прибутку сільськогосподарського кооперативу (не менше 5 % від його чистого прибутку), а також кошти державної підтримки, гранти, міжнародну технічну допомогу на розвиток матеріально-технічної бази кооперативів, придбання ними основних засобів, реалізацію заходів з кооперативної освіти, розвитку кооперації. У разі ліквідації сільськогосподарського кооперативу кошти та майно фонду розвитку передаються за рішенням загальних зборів такого кооперативу іншому сільськогосподарському кооперативу, сільськогосподарському кооперативному об'єднанню (для зарахування до фонду розвитку такого кооперативу, кооперативного об'єднання), а в разі неприй-

няття такого рішення зараховуються відповідно до закону до державного або місцевого бюджету.

Постає також необхідність у розмежуванні понять доходу і прибутку сільськогосподарського кооперативу, який визначається шляхом зменшення доходу на суму витрати по операційній діяльності, інших витрат відповідно до законодавства України, а також кооперативних виплат.

З метою підвищення ефективності діяльності кооперативних об'єднання фермерських господарств пропонується: запровадити в сільськогосподарських кооперативах, які діють без мети одержання прибутку, основного фонду, який формується за рахунок поворотних внесків членів кооперативу, а також можливості повернення (якщо таке передбачено статутом) цільових внесків, зарахованих до спеціального фонду сільськогосподарського кооперативу; надання сільськогосподарським кооперативам компенсації у розмірі до 90 % суми єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, сплаченого відповідними сільськогосподарськими кооперативами; така компенсація надається за рахунок коштів, передбачених у Державному бюджеті України, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України (зміни до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»). Вважаємо, що запропоновані заходи будуть стимулювати розвиток діючих та утворення нових сільськогосподарських кооперативів, збільшення їх ринкової частки у виробництві й реалізації сільськогосподарської продукції, що своєю чергою сприятиме посиленню конкурентоспроможності малих і середніх сільськогосподарських товаровиробників, зокрема малих фермерських господарств, а також соціальному розвитку сільських територій загалом.

Результати дисертаційного дослідження доводять, що незважаючи на наявність вищезазначених суттєвих перешкод у розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації спостерігається більш ніж дворазове збільшення кількості сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (СОК) (рис. 3.1).

Поширення неформальної кооперації в середовищі фермерських господарств пояснюється в основному двома причинами: по-перше, тим, що малі фермерські господарства здебільшого вступають в кооперативні відносини щоб забезпечити просте відтворення складових матеріально-технічної бази; по-друге, неформальні

об'єднання уникають проблеми щодо процесу легалізації їх діяльності, а також унеможливлення подвійного оподаткування – у кооперативі та індивідуально.

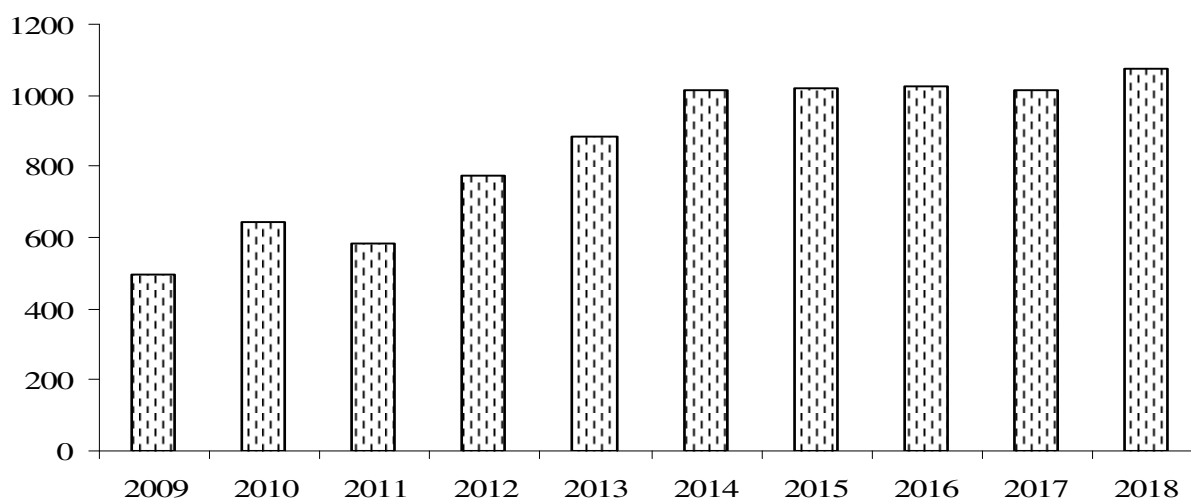

Рис. 3.1. Динаміка сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в Україні по роках, од.

Джерело: складено за даними Міністерства аграрної політики України.

Неформальні об'єднання фермерів, утворені із кількох господарств, ґрунтуються на спорідненій або дружній основі. За такого підходу коло питань, що ними вирішуються, є обмеженим, відносини між ними в основному довірчі, що не вимагають особливого юридичного оформлення. Однак при кооперації 5–10 фермерських господарств і більше виникає необхідність в юридичному оформленні різних сторін співпраці, що потребує підписання ними установчого договору та прийняття статуту майбутнього кооперативу [175]. Подібні дії вимагають не тільки знання законодавчих актів, але і всебічного обґрунтування економічної доцільності заходів, їх окупності й вигідності для кожного учасника. На наше переконання це також є одним із чинників, що стримує легалізацію неформальних кооперативних об'єднань.

Як свідчать результати діяльності вищезазначених кооперативних об'єднань фермерських господарств, вони базуються на партнерських засадах, що суттєво мінімізує ризик використання спільно придбаних необоротних активів тощо. На думку вітчизняних дослідників, традиційними причинами створення кооперативу сільськими товаровиробниками є посилення переговорних позицій на ринку, подолання асиметрії інформації і захист інвестицій, які спрямовуються з метою ведення виробничої

діяльності фермерських господарств. Вони виникають, перш за все, у відносинах з переробниками та торгово-посередницькими структурами [176].

Оцінка результатів діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на основі об'єднання малих фермерських господарств свідчить, що ефективність функціонування кооперативів залежить не тільки від досягнення оптимальних обсягів виробництва в окремих господарствах, а й від організації їхньої підприємницької діяльності, забезпеченості матеріально-технічними ресурсами, а також гнучкого пристосування до впливу факторів зовнішнього середовища. Слід підкреслити, що важливу роль у забезпеченні економічної стійкості фермерських господарств відіграє кооперація у різних сферах діяльності (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Основні напрями розвитку кооперації фермерських господарств

Джерело: розробка автора.

Найбільш простою й ефективною формою кооперації є об'єднання кількох компактно розташованих фермерських господарств. Такі виробничі кооперативи дають змогу організувати в оптимальні терміни виконання механізованих робіт, обмін інвентарем та іншими засобами виробництва, забезпечують спільне прид-

бання і використання техніки, організацію переробки та реалізації виробленої продукції. Дослідження науковців підтверджують, що за умови міжфермерської кооперації ефективність виробництва зростає у 3,8 рази порівняно із самостійно функціонуючими фермерськими господарствами[177].

Ефективний розвиток фермерських господарств значною мірою визначається обґрунтованою потребою в матеріально-технічних ресурсах, які визначаються нормативами запасів та раціональним їх використанням. Підтримуємо думку науковців, що створення кооперативу зі спільного використання сільськогосподарської техніки в районі дозволить організувати проведення в оптимальні агротехнічні строки необхідного комплексу механізованих робіт [178].

Дослідження підтвердили, що при організації обслуговуючого кооперативу з виконання механізованих робіт, в оптимальні строки будуть проводитися сівба і збирання сільськогосподарських культур, скоротяться від 10 до 15% втрати врожаю через несвоєчасне виконання технологічних операцій, зменшаться витрати на утримання техніки в одноосібних фермерських господарствах [179].

Світовий досвід розвитку кооперації визначив напрям подолання суперечностей, пов'язаних із зростанням масштабів підприємства через створення галузевих об'єднань кооперативів. Американський кооператив Organic Valley (Органічна долина) в серпні 2017 р. увів в дію маслозавод у Макміннвілле, на підприємстві, яке раніше належав фермерському кооперативу Creamery. На заводі нині працюють 37 штатних робітників, які виробляють вершкове масло і сухе знежирене молоко. Завод планується розширювати в майбутньому для того, щоб можливо було виробляти молочну сироватку та іншу молочну продукцію. Всього кооператив Органічна долина налічує понад 2000 членів-фермерів, обсяг продажів якого досяг 1,1 млрд дол. США у 2016 р. [180].

Очевидно, що створення регіональних асоціацій фермерських господарств сприятиме налагодженню тісної співпраці з органами управління агропромисловим виробництвом, іншими державними органами щодо одержання фінансових ресурсів державної підтримки, реалізації окремих регіональних програм розвитку сільського господарства, а також вирішення питань щодо фінансування виробничої діяльності, постачання, зведення виробничих будівель і

споруд, збуту сільськогосподарської продукції, кооперування, навчання, консультацій тощо.

Нині в більшості видів продукції рослинництва собівартість у фермерських господарствах вища порівняно з іншими суб'єктами у сфері агробізнесу (табл.3.1).

Таблиця 3.1

**Динаміка собівартості основних видів продукції рослинництва
в сільськогосподарських підприємствах по основних організаційно-правових формах господарювання**

Організаційно-правова форма	Зернові культури		Соняшник		Картопля	
	грн/ц	відхилення від фг (+,-)	грн/ц	відхилення від фг (+,-)	грн/ц	відхилення від фг (+,-)
Господарські товариства	210,55	-12,98	444,26	-24,68	208,33	-25,95
Приватні підприємства (включаючи фермерські)	219,17	-4,36	453,88	-15,06	247,12	12,84
з них фермерські господарства	223,53	0	468,94	0	234,28	0
Сільгоспкооперативи (виробничі)	204,43	-19,1	429,86	-39,08	214,47	-19,81
Інші підприємства	221,50	-2,03	477,12	8,18	144,37	-89,91
Недержавні підприємства	212,87	-10,66	447,48	-21,46	217,34	-16,94
Державні підприємства	221,93	-1,6	530,03	61,09	197,17	-37,11
Сільськогосподарські підприємства	212,98	-10,55	448,27	-20,67	217,14	-17,14

Вважаємо, що з метою оптимізації витрат на матеріально-технічне забезпечення виробничої діяльності фермерських господарств доцільно створити умови для організації постачальницьких кооперативів фермерів, основним напрямом діяльності яких були б поставки технічних ресурсів, мінеральних добрив, пестицидів, насінневого матеріалів, гербіцидів, кормів тощо. Для постачальницьких кооперативів варто передбачити також поєднання діяльності з поставок технічних ресурсів із наданням послуг щодо використання техніки. За цих умов доцільно організувати кооператив з використання сільськогосподарських машин (рис. 3.3).

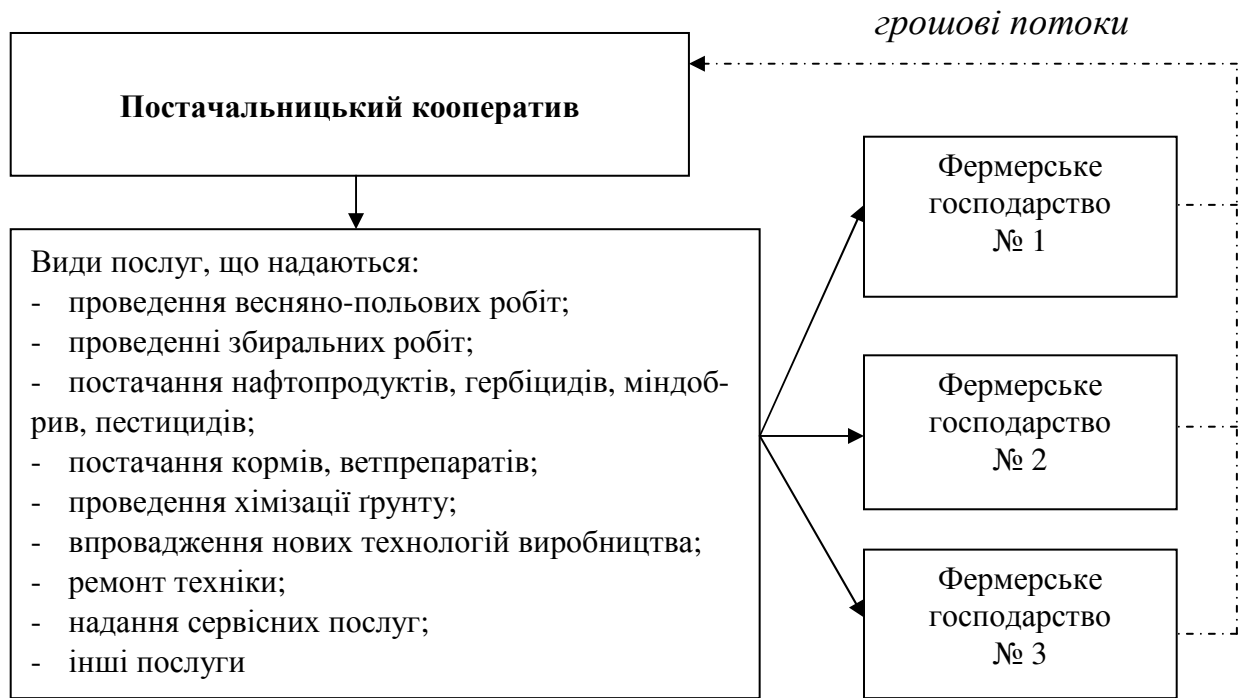

Рис. 3.3. Організаційна структура постачальницького кооперативу

Джерело: розроблено автором.

Розглядаючи діяльність сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів слід виокремити питання щодо управління ними. Так, рядові члени кооперативу не беруть участі в управлінні справами, оскільки всі важливі рішення приймає менеджмент, виходячи із стратегічних цілей його розвитку. Менеджменту кооперативу завжди необхідно орієнтуватися на поєднання раціонального управління із кооперативними принципами, що сприятиме забезпеченню конкурентоспроможності кооперативного об'єднання, й при цьому не набути рис менеджменту приватного підприємства. Так, А. Вестенхольц вказує на наявність такої суперечності, що пов'язано із неможливістю розширити повноваження висококваліфікованих управлінців у межах кооперативної демократії, що спонукає їх до пошуку більш престижних місць роботи [181].

Окрім вищезазначеного, у колективі кооператорів виникає деструкція, пов'язана із «диференціацією функцій». Так, Т. Катарбінський з цього питання зазначав: «лише поділ праці диференціює у колективі функції суб'єктів і тільки на терені колективної дії ієрархії функцій відображаються на суб'єктах таким чином, що не тільки функції, але і люди, які їх виконують, зазнають ієрархічної диференціації. Один із них виконує підготовчу функцію по відношенню до функції іншо-

го, один із них є підлеглим, інший – керівником, один із них, порівняно з іншим, має менше значення для колективу. *Inde iras ... «Звідси всі біди»*) [182]. Крім того, слід зауважити, що в міру інтелектуалізації праці на зміну особистим здібностям як фактору, що визначає успіх колективу, формується інноваційний потенціал, який є результатом колективного, а не індивідуального «мислення». І

Необхідність створення кооперативу фермерськими господарствами визначається його перевагами і потенційними можливостями. У нинішніх умовах функціонування фермерських господарств доцільно розвивати прості форми кооперації, тобто важливо забезпечити спільну діяльність фермерів у здійсненні господарської діяльності. Це дозволить їм налагодити довірчі відносини, стати економічно сильнішими, а потім вже забезпечувати розширення напрямів спільної діяльності шляхом створення закупівельно-збутового кооперативу (додаток.Н). Вважаємо, що запропонована модель закупівельно-збутового кооперативу зумовить прояв таких переваг: економія від ефекту масштабу виробництва – збільшення обсягів виробництва дає змогу скоротити витрати за рахунок раціонального використання матеріальних, земельних та трудових ресурсів; економія від диверсифікації виробництва – збільшення асортименту сільськогосподарської продукції і продуктів їх переробки дає змогу суттєво розширити ринку збуту; економія від скорочення трансакційних витрат – зниження витрат на моніторинг цін на ресурси, економічні дії інших суб'єктів господарювання, ведення переговорів, розробка стандартів, систем управління якістю та ін.

Вітчизняні науковці наголошують, що з метою більш повного використання своїх ресурсів фермерські господарства можуть налагоджувати коопераційні та інтеграційні зв'язки з іншими підприємствами й організаціями агропромислового комплексу – сільськогосподарськими, заготівельними, переробними, торговельними [183]. Така кооперація сприяє підвищенню ефективності всього технологічного ланцюга – від забезпечення сільського господарства засобами виробництва до реалізації кінцевої продукції. Крім того, вона дає змогу вирішити багато проблем, що виникають в селянських господарствах, особливо на стадії їх становлення.

Зазначимо, що нині економічні взаємовідносини всередині підкомплексів з виробництва тваринницької продукції зорієнтовані на великих товаровиробників,

оскільки особисті селянські та фермерські господарства не мають можливостей для забою худоби та переробки виробленої продукції, а також самостійного виходу на ринок. Унаслідок цього малі господарства змушені продавати вироблену сільськогосподарську продукцію за заниженими цінами, в деяких випадках обмінюватися на взяті у підприємства корми та ін. Саме тому розвиток сільськогосподарської кооперації розглядається як необхідна умова подальшого підтримання взаємовигідних відносин між стійкими сільгосппідприємствами, переробними підприємствами із малими формами господарювання всередині кооперативів, подолання протиріч щодо їх інтересів. Відправною позицією такої взаємодії є потреба в тому чи іншому виді ресурсу або його надлишок у одного з учасників, а також можливість іншого учасника задовольнити цю потребу. Саме тому на характер кооперативних взаємовідносин впливають наявність і стан виробничих ресурсів – техніки, машин, обладнання та ін. Співпраця повинна будуватися на оплатній, еквівалентній основі; на умовах взаємної довіри та відповідальності. Відповідно нами виділено можливі напрями кооперування фермерських господарств із великими суб'єктами господарювання (додаток. Н.1).

Аналіз різних форм кооперації свідчить про те, що нині більш активну роль в аграрній економіці відіграє вертикальна кооперація. Так, О.В. Чаянов відзначав, що «... вертикальна концентрація, що розвивається відносно сільського господарства в кооперативних формах, неминуче повинна також пройти ряд послідовних фаз свого історичного розвитку» [184].

Як видно із рис. 3.5, взаємовідносини фермерських господарств із великими сільськогосподарськими підприємствами можна розглядати складну систему, яка включає такі елементи, як напрями співпраці, форми та економічні відносини. В єдиному процесі виробництва та переробки тваринницької продукції можлива співпраця окремих учасників кооперації – великих сільгосппідприємств із фермерськими та особистими селянськими господарствами.

Окрім того, можлива кооперація щодо спільного використання вже наявних у великих сільськогосподарських підприємствах цехів по забою худоби, первинної обробки молока або молокопереробних міні-заводів. Подібна співпраця буде ефективною, оскільки дає змогу: фермерським господарствам переробляти вироблену

сільгосппродукцію на обладнанні великих та переробних підприємств із мінімальним ризиком для себе, не втрачаючи кошти на його придбання та обслуговування; великим сільгосп підприємствам дозволить підвищити рівень використання переробних потужностей за рахунок поставок продукції малими товаровиробниками; учасникам кооперації знизити втрати продукції, підвищити її якість, а отже, знизити собівартість її виробництва та реалізації.

Ще одним варіантом організації сільськогосподарського кооперативу є спільна організація переробки молока шляхом об'єднання фінансових ресурсів. При цьому відносини членів кооперативу будуються на договірній основі, а доходи розподіляються відповідно до вкладеного обсягу коштів кожним учасником. Така співпраця є доцільною, оскільки дає можливість як малим, так і великим товаровиробникам продавати не сировину, а вже готову продукцію за відповідними цінами.

Кооперація фермерських господарств із переробними підприємствами може будуватися у межах кооперативу як за договором співпраці, так і контракції. Співпраця між фермерськими господарствами та переробними підприємствами можлива у формі надання різних постачальницьких послуг, авансування, товарного кредитування під майбутні поставки сільгосппродукції. Окрім того, варто запровадити оренду спеціалізованого транспорту переробного підприємства, а також оренду або спільну організацію молокоприймальних пунктів. У будь-якому випадку відносини між суб'єктами кооперування повинні будуватися на взаємній відповідальності сторін.

За О.В. Чаяновим, кооперація починається з об'єднання дрібних виробників у сфері придбання засобів виробництва з подальшою організацією кооперативного збуту сільськогосподарських продуктів. Оскільки посередницькі операції у своєму розвитку набувають належного обсягу, відповідно створюється й ефективно діє потужний кооперативний апарат і, що особливо важливо, відбувається первісне нагромадження кооперативного капіталу.

У цій фазі свого розвитку сільськогосподарська кооперація під тиском вимог ринку з історичною необхідністю розгортається в бік організації при проведенні збутових операцій первинної переробки сільськогосподарської сировини. Сільськогосподарська кооперація шляхом кооперування збуту і технічної переробки стимулює

концентрацію й організацію сільськогосподарського виробництва в нових вищих формах, змушуючи дрібного виробника змінювати організаційний план свого господарства згідно з політикою кооперативного збуту і переробки, покращувати свою технічну оснащеність, удосконалювати методи землеробства і скотарства, що забезпечує стандартність продукту [184, стор. 203].

Поділяємо погляди О.В. Чайнова на організацію вертикальної кооперації, яку він розглядає «... як одну з форм вертикальної концентрації сільськогосподарського виробництва. З цієї точки зору поступове відщеплення окремих ланок організаційного плану селянських господарств і організація їх у великі підприємства, які стоять ніби під загальною масою дрібних сімейних господарств, є не фазою розвитку до чогось іншого, а твердженням самого принципу» [184, стор. 214]. Необхідно зазначити, що кооператив має двоїсту природу. З одного боку, він є асоціацією добровільно об'єднаних осіб, з іншого – виступає як підприємство, призначене для здійснення певних видів господарської діяльності. Мають бути усунуті будь-які сумніви щодо того, що кооперативи є продуктом ринкової економіки. Слушною стосовно цього є позиція дослідника, який зазначає, що «сама природа сільськогосподарського виробництва ставить межу його укрупнення. Кооперація – це організація спільної діяльності, яка обслуговує цих клієнтів, які є її господарями» [28].

Нинішній процес реформування аграрного сектору України об'єктивно визначає потребу повсюдного формування суб'єктів підприємницької діяльності – сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (СОК) для належної організації інфраструктури щодо правового, фінансового, кадрового, організаційно-методичного, матеріально-технічного та інформаційно-консультаційного супроводу.

Нинішня система сільськогосподарського консультування представлена нерозгалуженою мережею недержавної дорадчої служби у формі суб'єктів підприємницької діяльності та являє собою сукупність центрів консультування, створених на обласному рівні, завданням яких є надання консультаційної допомоги сільськогосподарським товаровиробникам та сільському населенню [186].

Вважаємо, що саме малі організаційні форми сільськогосподарського виробництва потребують налагодження чіткого функціонування дієвих структур із наукового та консультаційного супроводу. У зв'язку із цим на території Київської

області пропонується створити за сприяння Департаменту агропромислового розвитку КОДА спільно з Національним університетом біоресурсів і природокористування України та Білоцерківським національним аграрним університетом Центр розвитку сільськогосподарської кооперації та дорадництва (ЦРСКД) із філіями в центрах об'єднаних територіальних громадах. До його функцій доцільно віднести забезпечення доступу кооперативів та інших сільськогосподарських товаровиробників до наукових, освітніх, консультаційних та інформаційних послуг, які формуватимуть передумови щодо їх ефективного функціонування (рис. 3.4).

Вважаємо, що запропонована нами інституція матиме відчутні перспективи розвитку, оскільки існує незадоволений попит на інформаційно-консультаційне обслуговування в середовищі малих сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм господарювання та особистих селянських господарств.

Рис. 3.4. Основні напрями діяльності Центру розвитку сільськогосподарської кооперації та дорадництва

Джерело: розроблено автором.

Механізм роботи ЦРСКД із СОКами та малими фермерськими господарствами може бути різним і залежить від особливостей, потреб і масштабів діяльності клієнта. Вважаємо, що найбільш затребуваним у практиці функціонування фермерських господарств є напрям надання послуг з бухгалтерського аутсорсингу: щомісяця (щодня, щотижня) передається вся первинна документація для обробки й подальшого складання на її основі відповідної звітності; паралельно для сільськогосподарського товаровиробника здійснюється: розрахунок заробітної плати, податків, відрахувань, складання платіжних доручень, вирішення певних питань кадрового обліку; проводяться консультації з усіх питань оподаткування та бухгалтерського обліку; фахівці ЦРСКД взаємодіють із фіскальними органами, Державною службою статистики України, фінансовими органами (рис. 3.5).

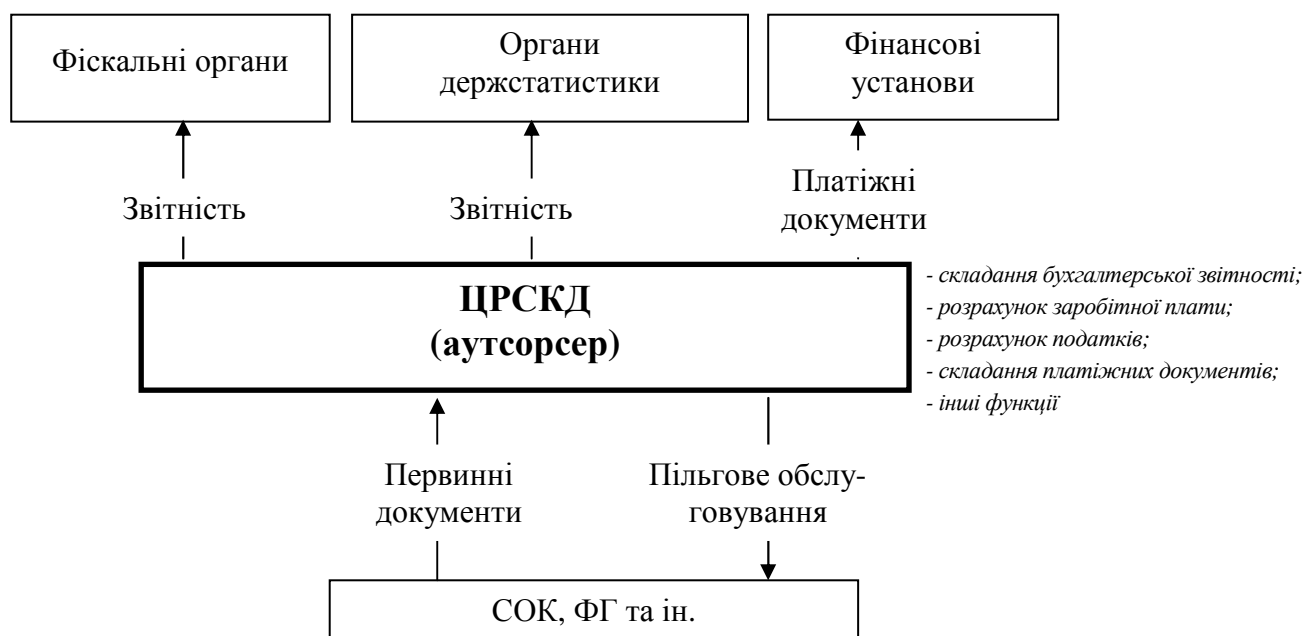

Рис. 3.5. Схема взаємодії в рамках ЦРСКД із бухгалтерського аутсорсингу

Джерело: розроблено автором.

Проведення детального аналізу діяльності ЦРСКД виявить для фермерських господарств такі переваги: зниження витрат члена сільськогосподарського кооперативу на ведення внутрішнього бухгалтерського обліку, підготовку податкової та статистичної звітності. Так, залучення бухгалтера малими фермерськими господарствами на умовах щомісячної оплати послуг з ведення бухгалтерського та податкового обліку у сільській місцевості становить у середньому не менше 2–3 тис. грн, водночас у ЦРСКД в середньому буде становити близько 500 грн. До цих витрат входить

придбання й оновлення фахової літератури та програмного забезпечення (Майстер-бухгалтерія), витрати на підвищення кваліфікації найманих працівників ЦРСКД; забезпечення членів сільськогосподарських кооперативів юридичною, консультаційною та технічною допомогою з будь-яких питань, пов'язаних із бухгалтерським обліком та отриманням державної підтримки, а також безкоштовної інформацією про зміни в податковому і бухгалтерському законодавстві; надання фермерам розширеного спектра пропонованих послуг за всіма видами діяльності членів кооперативу – клієнтів ЦРСКД відповідно до їхніх потреб.

Отже, створення ЦРСКД у сільській місцевості є одним із перспективних напрямків розвитку організаційних форм споживчої кооперації, яке дозволить забезпечити високий рівень інформаційного, бухгалтерського та юридичного обслуговування малих форм господарювання при зниженні трансакційних витрат. Однак практика переконує, що процес формування інформаційно-консультаційних структур вимагає системного підходу та дієвої державної підтримки.

З метою підвищення ефективності інформаційного забезпечення сільськогосподарських кооперативів та інших малих суб'єктів агробізнесу, що функціонують у сільській місцевості, необхідно забезпечити розширення мережі ЦРСКД та організації механізму консультаційної допомоги, а також підвищення кваліфікації, контролю і моніторингу роботи співробітників. Вважаємо, що запропонована структура повинна бути вертикально інтегрованою, складатися із ЦРСКД та відокремлених структурних підрозділів в об'єднаних територіальних громадах (додаток. П).

У запропонованій схемі місцеві структурні підрозділи ЦРСКД мають бути з'єднувальною ланкою між сільськими виробниками і СОКами, з одного боку, та науково-дослідними, освітніми установами, виробниками сільськогосподарської техніки, кредитними та державними установами – з іншого. Їх діяльність дозволить вирішити проблеми малих фермерських господарств в ОТГ із мінімальними витратами для них. Створення відокремлених підрозділів ЦРСКД в кожній ОТГ дасть новий поштовх розвитку кооперації на рівні об'єднаних територіальних громад, адже доступність консультаційних послуг є одним із факторів підвищення ефективності діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів різних видів, що підтверджує зарубіжний досвід створення інформаційно-консультаційних служб.

Організаційно-економічна структура кооперативної системи повинна діяти на двох рівнях: об'єднаних територіальних громад та обласному. На першому рівні сферою діяльності відокремлених підрозділів ЦРСКД будуть охоплені сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, малі фермерські господарства та інші організаційно-правові форми агробізнесу, а також особисті селянські господарства. Перелічені виробничі структури повинні розміщуватися у бізнес-інкубаторах ОТГ. На другому рівні Центр розвитку сільськогосподарської кооперації та дорадництва знаходиться в обласному центрі й розміщується в одному з обласних бізнес-інкубаторів. Важливим чинником є залучення до діяльності вищезазначеної управлінської організаційної структури вищих навчальних закладів аграрного профілю, регіональних НДІ АПВ НААН, обласних дорадчих служб, а також співробітників департаменту агропромислового розвитку обласної державної адміністрації.

Отже, основним завданням створюваних ЦРСКД має бути надання допомоги кооперативам першого рівня, фермерам, особистим селянським господарствам у пошуку й обґрунтуванні раціональних управлінських рішень, які допоможуть їм у найкращий спосіб досягти поставлених цілей. Діяльність ЦРСКД у складі вертикально інтегрованої структури дасть змогу розширити можливості й підвищити якість інформаційно-консультаційного обслуговування сільськогосподарських товаровиробників, розглядається як важливий чинник у розвитку сільського господарства та соціальної інфраструктури сільських територій. Варто відзначити, що стратегічними напрямками розвитку діяльності ЦРСКД є розширення видів послуг, а саме розробка пропозицій щодо зміни системи господарювання малих фермерських господарств – клієнтів ЦРСКД, тобто перехід на вирощування більш ефективних культур і худоби на основі ведення органічного сільського господарства, бізнес-планування діяльності, пошук постачальників ресурсів і покупців продукції, організація маркетингу і формування бренду тощо.

Таким чином, сільськогосподарську кооперацію в нинішніх умовах слід вважати не лише типом виробництва або форми господарювання, а економічно обґрунтованою ідеологією виживання малого сільськогосподарського виробника в умовах посилення конкуренції та глобалізації економічного простору. Обґрунтовані в дослідженні напрями поглиблення кооперативних засад у розвитку фермерських господарств, зокре-

ма, пропозиції щодо розвитку обслуговуючої сільськогосподарської кооперації та підприємницької ініціативи в сільській місцевості, а також стимулювання процесу трансформування неформальних об'єднань у формальні кооперативні об'єднання, активізації просвітницької діяльності, сприятимуть ефективному розвитку фермерських господарств та їх позитивному впливу на розвиток сільської території.

3.2. Удосконалення інструментів державної підтримки розвитку фермерських господарств

Формування багатокладної економіки сприяло масовому створенню малих форм господарювання в сільській місцевості. Зокрема набула розвитку така організаційно-правова форма як «фермерське господарство», роль якого доволі значна у вирішенні проблем зниження безробіття на селі, підвищення доходів населення і виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції. Однак дослідження показали, що фермерські господарства без підтримки з боку держави у своїй виробничій діяльності зіткнулися з чинниками, що стримують їх розвиток, зокрема: невизначеність юридичного статусу, особливо сімейних фермерських господарств, недостатнє інформаційно-консультаційне обслуговування, низька кваліфікація і вузька спеціалізація більшості керівників фермерських господарств, невирішеність земельного питання, високі ставки по кредитах комерційних банків, небажання молоді займатися агробізнесом тощо.

Американський дослідник Дж. Етек, який займався вивченням фермерського господарства, в монографії «На своїй власній землі: сільське господарство Півночі до Громадянської війни» зазначав: «Головною турботою фермера є забезпечення, по крайній мірі, основних потреб свого домогосподарства. Це першочергове завдання... Земля, фермерський капітал, праця членів домогосподарства забезпечують фермерському господарству деяку економічну безпеку, яка недоступна городянам» [187]. Дж. Скотт у статті «Зброя слабких: звичайні форми опору» відзначав, що «страх перед голодом пояснює багато особливостей технічної, соціальної і моральної організації сільського співтовариства», в тому числі його стійкість. На його думку, спроби розглядати діяльність селянина, ставлячи на чільне

місце його підприємницький інтерес або його місце в політичній організації суспільства, мало що пояснюють в цій діяльності. Важливо пам'ятати, що фермерство – це не тільки підприємницька форма господарської діяльності, це ще і спосіб життя. Етика існування і прожитку, етика «виживання найслабшого» (subsistence ethic)». Саме під таким кутом зору дослідник пропонує аналізувати основні селянські проблеми [188].

Важливу роль відіграє фермерство в забезпеченні продовольчої безпеки країни. Нині цьому питанню приділяється неабияка увага в багатьох країнах світу. Швейцарія забезпечила рівень продовольчої безпеки в межах 80 %. Відповідно вона сплачує своїм фермерам за вироблене зерно в чотири рази більше від його ціни на світовому ринку. За статистичними даними, надвеликих ферм налічується лише 47 тис., або 2,4 % від загальної їх кількості в США, і вони реалізують 46 % товарної продукції від загального обсягу продажів.[188].

Державне втручання в ринковий механізм у сільському господарстві є об'єктивно обгрунтованим. Низький рівень цін на продукцію фермерських господарств порівняно із сільськогосподарськими підприємствами інших організаційно-правових форм господарювання, а також доходів зумовлений конкурентним характером ринків сільськогосподарської продукції, низькою еластичністю попиту на більшість продуктів харчування за низьких доходів. Вони взаємодіють із кінцевим споживачем через систему продовольчого маркетингу, де домінує олігополія, обсяги виробництва і ціни швидко підлаштовуються до змін попиту споживачів, головним чином переробних підприємств, при цьому використовуються найрізноманітніші способи стимулювання збуту, а кінцеві ціни на продовольство значною мірою контролюються.

Ефективний розвиток фермерських господарств, що досягається на основі гнучкої адаптації господарюючого суб'єкта до ринкових умов, неможливо забезпечити без удосконалення інструментів організаційно-економічного механізму, де важливу роль відіграє державна підтримка. Дослідженням встановлено, що існуючі нині інструменти організаційно-економічного механізму розвитку фермерських господарств недостатньо ефективні та потребують удосконалення.

Зазначимо, що організаційно-економічний механізм розглядається як поєднання заходів державного регулювання (система ціноутворення, оподаткування,

кредитування, страхування та ін.), елементів ринкового впливу (попит, пропозиція, конкуренція) та внутрішньогосподарського управління (управління земельними, трудовими, фінансовими, інформаційними ресурсами, технологіями, знаннями). Отже, організаційно-економічний механізм розвитку фермерських господарств можна поділити на два блоки: 1) організаційний, який включає в себе нормативно-правове регулювання, організаційну та виробничу структуру, функції та методи управління, інформаційне забезпечення тощо; 2) економічний – включає планування та прогнозування, ціноутворення, фінансування, кредитування та ін.

Розвиток фермерських господарств потребує використання системного підходу до обґрунтування перспектив їх функціонування. У зв'язку із цим постає об'єктивна необхідність дослідження тих напрямів розвитку ФГ, які забезпечать підвищення ефективності їх функціонування й максимально можливу реалізацію економічних інтересів усіх суб'єктів ринкових відносин. Вважаємо, що державна підтримка ФГ також є необхідною з огляду на те, що сільськогосподарська продукція та продовольство є соціальними і стратегічними товарами [189]. Держава повинна сприяти забезпеченню населення продовольством за прийнятними цінами, щоб забезпечити соціальну стабільність і зміцнити позиції нашої держави у світі. Окрім цього, у нинішніх умовах малий і середній агробізнес – це не тільки виробництво сільськогосподарської сировини та продовольства, а й гарант сталого соціально-економічного розвитку сільських територій.

Державна підтримка повинна забезпечувати передусім прибутковість фермерських господарств, що сприятиме їх економічній стійкості. У системі ринкових відносин ФГ може вважатися стійким, якщо його господарська діяльність забезпечує «... виконання всіх його зобов'язань перед працівниками, іншими суб'єктами господарювання, державою завдяки достатньому рівню доходів і відповідності доходів і витрат» [35]. Прибутковість фермерських господарств значною мірою залежить від цін на сільськогосподарську продукцію. Урядові органи, з урахуванням досвіду інших країн, повинні створити ефективні механізми регулювання цін, які будуть на користь інтересів селян, забезпечуючи їм оптимальний рівень рентабельності [190].

Оцінюючи світовий досвід розвитку малих форм господарювання в аграрному секторі, слід зазначити, що ФГ займають більшу частину сільськогосподарських угідь у світі і їм належить вагомий внесок у світове виробництво агропродукції. Доказом цього є високий рівень продовольчого забезпечення у високорозвинених країнах, досягнення соціальної стабільності та належний рівень соціальної інфраструктури на селі. Так, підвищенню рівня продовольчого забезпечення в Німеччині за останні півстоліття країна завдячує саме фермерам. Однак це стало можливим внаслідок системної державної політики, спрямованої на підтримку інтересів фермерських господарств [191]. Зазначимо, що спеціальне регулювання в сільському господарстві німецькі політики визнали виправданим, тому що слабка пристосовуваність сільськогосподарського виробництва і природна обмеженість попиту на агропродовольчу продукцію послаблюють позиції сільського господарства щодо інших галузей економіки.

Інший основний чинник аграрної політики Німеччини – це перевага фермерським господарствам, не тільки з економічних мотивів, а й тих, що пов'язані зі збереженням навколишнього природного середовища та сільських поселень, ландшафтною естетикою. Підтримуємо думку вчених, що основою села є сімейна ферма незалежно від її юридичного статусу [38]. Німеччина, як член Євросоюзу, здійснює свою аграрну політику відповідно до Спільної сільськогосподарської політики цього співтовариства. Сільське господарство Німеччини отримує пряме субсидування з розрахунку на кожний гектар сільськогосподарських угідь (від 150 євро для рослинницьких господарств і до 500 євро – для тваринницьких) [192]. Фермери мають першочергове право на купівлю земельних ділянок, а обіг сільськогосподарських угідь контролює держава. При продажу земельної ділянки площею більше одного гектара продавець зобов'язаний повідомити про це спеціальне відомство. Першочергове право на її купівлю матиме фермер.

Окрім того, держава сприяє кооперуванню фермерів, оскільки система кооперації розглядається як ключовий фактор розвитку сільського господарства, підвищення стійкості фермерських господарств та конкурентоспроможності виробленої ними агропродукції. У країні передбачено режим найбільшого сприяння фермерам у сфері кредитування. Німецьким фермерам надають кредити під 2–3,8 %

річних, зазвичай під заставу того об'єкта, на будівництво якого вони беруть позики. Низька відсоткова ставка є потужним інструментом стимулювання розвитку сільськогосподарського виробництва [193].

Як свідчать результати досліджень автора існуюча система державної підтримки вимагає певних заходів щодо її модернізації. Вважаємо, що в основі запропонованих заходів, окрім загальноприйнятих принципів, необхідно враховувати специфічні, зокрема: помірний державний патерналізм (керівництво). Держава повинна сприяти розвитку, в тому числі й саморозвитку фермерських господарств, створювати належні умови для виробництва та реалізації одержаної продукції, обмежуючи при цьому обсяги прямого фінансування пріоритетними напрямками розвитку сільського господарства об'єднаної територіальної громади; синергія. Даний принцип передбачає на основі узагальнення вітчизняного досвіду та економічно розвинених країн забезпечити значно вищий економічний ефект від реалізації програм державної підтримки фермерських господарств; симетричність інформації; диференціювання за типами фермерських господарств. Дослідженням встановлено, що нині фермерські господарства функціонують у формі юридичних та фізичних осіб, а відповідно оподатковуються за різним підходом.

З метою розробки заходів з удосконалення державної підтримки розвитку фермерських господарств нами виключено середні і великі суб'єкти агробізнесу досліджуваної організаційно-правової форми господарювання сільськогосподарських підприємств, оскільки вони за низкою ознак організації виробничої діяльності не відрізняється від інших організаційно-правових форм господарювання.

Для проведення класифікації обрано алгоритм внутрішньогрупових середніх, тобто метод кластеризації, який передбачає впорядкування множини об'єктів у порівняно однорідні групи [194].

Вихідні дані задано у вигляді матриці, яка має n стовпчиків і m рядків (табл. 3.2), де X_i – вектор-стовпчик ($i=1,2,\dots,n$), U_j – вектор-рядок ($j=1,2,\dots,m$). У даному випадку стовпчики – це найменування показників, а рядки – їх значення.

Алгоритм, який базується на обчисленні K внутрішньогрупових середніх, передбачає здійснити 4 кроки.

Таблиця 3.2

Вихідні дані алгоритму внутрішньогрупових середніх

	X_1	X_2	...	X_n
Y_1	x_{11}	x_{12}	...	x_{1n}
Y_2	x_{21}	x_{22}	...	x_{2n}
...	
Y_m	x_{m1}	x_{m2}	...	x_{mn}

Джерело: складено автором.

Крок 1. Вибираються K початкових центрів кластерів $Z_1(1), Z_2(1), \dots, Z_k(1)$. Цей вибір проводиться довільно, звичайно як центр вихідних центрів використовуються перших K результатів вибірки заданої множини образів.

Крок 2. На k -му кроці ітерації задана множина образів $\{x\}$ розподіляється за K кластерам за таким правилом: x належить $S_j(k)$, якщо $\|x - z_j(k)\| < \|x - z_i(k)\|$ для усіх $i = 1, 2, \dots, K, i \neq j$, де $S_j(k)$ – множина образів, включених до кластера із центром $z_j(k)$. У разі рівності рішення приймається довільним чином.

Крок 3. За попередніми результатами (крок 2) визначаються нові центри кластерів $z_j(k+1)$, $j = 1, 2, \dots, K$, виходячи з умови, що сума квадратів відстаней між усіма образами, які належать множині $S_j(k)$, і новим центром кластера повинна бути мінімальною. Тобто нові центри кластерів $z_j(k+1)$ вибираються таким чином, щоб мінімізувати показник якості:

$$I_j = \sum_{x \in S_j(k)} \|x - z_j(k+1)\|^2, \quad j=1,2,\dots, K. \quad (3.1)$$

$$\text{Центр } z_j(k+1) = \frac{1}{N_j} \sum_{x \in S_j(k)} x, \quad j=1,2,\dots, K, \quad (3.2)$$

де N_j – число вибірових образів, що входять у множину $S_j(k)$.

Очевидно, що назва алгоритму « K внутрішньогрупових середніх» визначається методом, застосованим для послідовної корекції визначення центрів кластерів.

Крок 4. Рівність $z_j(k+1) = z_j(k)$ при $j = 1, 2, K$ є умовою збіжності алгоритму, і при його досягненні виконання алгоритму закінчується. В іншому випадку алгоритм повторюється від кроку 2.

Точність алгоритмів, заснованих на обчисленні K внутрішньогрупових середніх, залежить від кількості обраних центрів кластерів, від вибору вихідних центрів кластерів, і, відповідно, від особливостей даних.

У результаті проведення досліджень було виділено 5 кластерів малих фермерських господарств, яким характерні специфічні ознаки організації виробничої діяльності (додаток. П.1).

Наведені дані свідчать, про те що п'ятий кластер має нехарактерні ознаки, що не відповідає ознакам малих суб'єктів агробізнесу, які в першу чергу базуються на сімейній власності. Водночас у фермерських господарствах другого та третього кластерів доходи від реалізації продукції рослинництва на 37 % і більше формуються за рахунок іншої продукції рослинництва, тобто за рахунок вирощування так званих «нішевих» сільськогосподарських культур.

Незважаючи на домінування в загальній структурі доходів малих фермерських господарств продукції рослинництва, у третьому кластері значну частку займає тваринницька продукція, головним чином скотарства та свинарства. Необхідно зазначити, що в першому кластерному об'єднанні до 10 % займає вирощування так званих дрібних сільськогосподарських тварин і овець. Вважаємо, що дана обставина вимагає розробки дієвої програми підтримки вищезазначених груп малих фермерських господарств.

Необхідно зазначити, що для малих фермерських господарств – виробників «нішевих» сільськогосподарських культур має бути розроблена регіональна програма підтримки вищезазначеної категорії сільськогосподарських товаровиробників. Її суть полягає у стимулюванні виробництва специфічної, лише для окремого регіону, сільськогосподарської продукції, що має важливе народногосподарське значення. На нашу думку, за запропонованою регіональною програмою повинні компенсуватися матеріальні витрати в розмірі 50 % на виробництво «нішевих» сільськогосподарських культур, які вирощуються на території окремо взятого регіону (об'єднаної територіальної громади), на основі нормативів витрат матеріальних ресурсів, розроблених науковцями НДІ «Украгропромпродуктивність», та їх вартості на кінець звітного періоду, що передуює початку нового фінансового року. Фінансування здійснюється на основі подання до сектору агропромислового

розвитку об'єднаної територіальної громади (ОТГ) відповідного пакета документів, а саме: документально задекларована площа посіву «нішевої» культури, орієнтовний бізнес-план вирощування, реквізити фермерського господарства. Після збирання врожаю «нішевої» сільськогосподарської культури та його реалізації на основі документального підтвердження кошти надходять на поточний рахунок фермерського господарства. Фінансова складова базується на принципі співфінансування об'єднаної територіальної громади і державних органів у співвідношенні 50:50.

Необхідно зазначити що для малих фермерських господарств має стати пріоритетним в їхній виробничій діяльності напрям виробництва тваринницької продукції. Доведено, що на розвиток галузі тваринництва потрібно значно більше фінансових ресурсів, а період їх окупності набагато триваліший порівняно з рослинництвом [195]. У зв'язку з цим виділення коштів як державної підтримки на розвиток галузі тваринництва малими фермами повинно здійснюватися на конкурсній основі у формі грантів. З метою отримання гранту на розвиток сімейної тваринницької ферми голова фермерського господарства подає заявку до конкурсної комісії, яка створена у виконавчому органі об'єднаної територіальної громади.

Максимальний розмір гранту на розвиток сімейної тваринницької ферми повинен становити: для розведення великої рогатої худоби м'ясного та молочного напрямків – не більше 60 %, свиней та птиці – 50 % від нормативних витрат, які розроблені НДІ «Украгропромпродуктивність».

Кошти гранту на розвиток сімейної тваринницької ферми можуть бути використані на такі цілі: розробку проектної документації для будівництва, реконструкції або модернізації сімейних тваринницьких ферм; комплектацію сімейних тваринницьких ферм і об'єктів з переробки тваринницької продукції обладнанням і технікою, а також їх монтаж; придбання сільськогосподарських тварин; інші напрями витрачання.

Термін дії гранту для сімейної тваринницької ферми повинен становити 24 місяці з дати отримання коштів на рахунок фермерського господарства, при цьому майно, що купується за рахунок коштів гранту, може бути використано виключно на розвиток і діяльність сімейної тваринницької ферми.

Основні критерії, яким має відповідати фермерське господарство для отримання гранту на розвиток сімейної тваринницької ферми такі: головою та членами фермерського господарства є громадяни (не менше двох, включно з головою господарства), що є родичами і спільно здійснюють виробничу діяльність, засновану на їхній особистій участі; фермерське господарство зареєстровано на сільській території ОТГ; фермерське господарство зареєстровано на території того ж ОТГ, де подається заявка на участь у конкурсі; фермерське господарство передбачає умови для створення власної або спільно з іншими сільськогосподарськими товаровиробниками кормової бази для сільськогосподарських тварин і птиці або уклало договори (попередні договори) на поставку необхідного обсягу кормів; за відсутності у фермерському господарстві власної бази з переробки тваринницької продукції, і (або) у разі якщо господарство не є членом сільськогосподарського споживчого кооперативу, то плановане господарством поголів'я сільськогосподарських тварин до розвитку сімейної тваринницької ферми не повинно бути меншим: поголів'я основного маточного стада великої рогатої худоби, свиней – 50 голів; заявник має бізнес-план створення і розвитку сімейної тваринницької ферми щодо утримання високопродуктивних сільськогосподарських тварин і птиці із застосуванням високотехнологічного обладнання та сільськогосподарської техніки, збільшення обсягу реалізованої тваринницької продукції; економічне обґрунтування будівництва, реконструкції або модернізації сімейної тваринницької ферми з терміном окупності не більше 8 років; заявник подає кошторис витрат із зазначенням найменувань придбаного майна, виконуваних робіт, послуг, що надаються, їх кількості, ціни, джерел фінансування; заявник зобов'язується оплачувати не менше 40 % вартості придбаного майна, виконуваних робіт, послуг, що надаються, зазначених у плані витрат, у тому числі безпосередньо за рахунок власних фінансових ресурсів не менше 10 % від вартості майна, виконуваних робіт, послуг, що надаються; фермерське господарство планує створення не менше трьох нових постійних робочих місць на рік отримання гранту; заявник зобов'язується зберегти створені нові постійні робочі місця протягом не менше 5 років після отримання гранту; фермерське господарство зобов'язується здійснювати діяльність протягом не

менше 5 років після отримання гранту; голова фермерського господарства не є засновником (учасником) іншої підприємницької структури за винятком фермерського господарства, головою якого він є на момент подачі заявки на участь у конкурсі; фермерське господарство не має простроченої заборгованості по податках, страхових внесках, пені, штрафів; фермерське господарство, головою якого є заявник, є єдиним місцем його працевлаштування протягом не менше 5 років з дати отримання гранту.

Конкурс на відбір сімейних тваринницьких ферм оголошується публічно. В оголошенні вказуються терміни приймання заявок від господарств.

Конкурс проводиться в два етапи. На першому (заочному) етапі конкурсна комісія вивчає документи заявників, на другому – проводиться очне заслуховування й обговорення планів фермера з розвитку господарства.

Фінансовою основою програми підтримки розвитку фермерських господарств з виробництва тваринницької продукції мають бути кошти місцевих ОТГ та державного бюджету у співвідношенні 30:70.

У процесі узагальнення досвіду використання методів державної підтримки в економічно розвинених країнах світу, зокрема в США, було відзначений позитивний результат від реалізації програм підтримки молодих фермерів [196]. Нами пропонується використати адаптовану до умов України програму підтримки фермерів-початківців. Критеріями програми стосовно учасників визначено такі: вік голови фермерського господарства – не більше 35 років, середній вік учасників господарства – не більше 40 років, пріоритет надається заявникам з вищою освітою аграрного профілю. Надання фінансової допомоги здійснюється на конкурсній основі шляхом виділення грантів.

Нижче наведено умови надання гранту фермерам-початківцям.

Фермер-початківець не займається підприємницькою діяльністю протягом останніх трьох років як індивідуальний підприємець і не був засновником або учасником підприємницької структури, за винятком фермерського господарства, головою якого він є на день подання заявки до конкурсної комісії з проведення конкурсного відбору на отримання грантів у формі субсидій для малих форм господарювання.

Може подати заявку на участь у конкурсному відборі, якщо період його підприємницької діяльності в сукупності становив не більше шести місяців протягом останніх трьох років.

Раніше він не був одержувачем гранту на створення і розвиток фермерського господарства або ж гранту на розвиток сімейних тваринницьких ферм.

Фермерське господарство зареєстровано на сільській території ОТГ.

Фермер-початківець є головою господарства, діяльність якого на дату подання заявки не перевищує 24 днів з дня його реєстрації на території ОТГ.

Має середню спеціальну або вищу сільськогосподарську освіту чи отримав додаткову професійну освіту з сільськогосподарської спеціальності, або має трудовий стаж роботи у сільському господарстві не менше трьох років.

Має бізнес-план по створенню, розширенню, модернізації виробничої бази фермерського господарства.

Фермер-початківець подає складений план витрат.

Погоджується на передачу та обробку його персональних даних відповідно до чинного законодавства.

Господарство не має заборгованості по податках, зборах та інших обов'язкових платежах до бюджетів різних рівнів, термін виконання по яких настав відповідно до чинного законодавства.

Гранти надаються фермерам-початківцям на такі цілі: розробка проектної документації для будівництва (реконструкції) виробничих і складських будівель, приміщень, призначених для виробництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції; придбання, будівництво, ремонт і перебудову виробничих і складських будівель, приміщень, прибудов, інженерних мереж, загороджень і споруд, необхідних для виробництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, а також їх реєстрація; будівництво доріг і під'їздів до виробничих і складських об'єктів, необхідних для виробництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції; підключення виробничих та складських будівель, приміщень, прибудов та споруд, необхідних для виробництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, до інженерних мереж електро-, водо-, газо- і тепlopостачання, дорожній інфраструктурі; придбання сільськогосподарських тварин; придбання сільськогос-

подарської техніки та інвентарю, вантажного автомобільного транспорту, обладнання для виробництва та переробки сільськогосподарської продукції.

Документи, обов'язкові до подання: копія паспорта громадянина України; копія документа (з додатком) про середню спеціальну або вищу освіту, про додаткову професійну освіту по сільськогосподарській спеціальності, або про досвід роботи в сільському господарстві не менше трьох років, витяг з погосподарської книги; бізнес-план по створенню, розширенню, модернізації виробничої бази фермерського господарства; план витрат, запропонованих до співфінансування за рахунок гранту на створення і розвиток фермерського господарства, із зазначенням найменувань придбаного майна, виконуваних робіт, послуг, що надаються, їх кількості, ціни, джерел фінансування; копії документів, що підтверджують наявність власних коштів у розмірі не менше 10 % від очікуваної суми гранту; копії попередніх договорів про реалізацію сільськогосподарської продукції; документи (або копії), що підтверджують постійне проживання фермера-початківця або зобов'язання переїхати на постійне місце проживання в ОТГ за місцем знаходження і реєстрації фермерського господарства, головою якого він є, і той факт, що дане фермерське господарство є єдиним місцем його працевлаштування.

Відповідальність за достовірність відомостей, наведених у документах, покладається на фермера-початківця.

Нині можна виділити такі форми взаємодії держави й аграрного підприємництва: приватно-державне партнерство, спільні підприємства, соціальне партнерство, державне регулювання і підтримка аграрного підприємництва, вільні (спеціальні) економічні зони, лобювання, інтеграція, кооперація, кластери.

Одним із напрямків соціального партнерства аграрних підприємницьких структур з органами влади різних рівнів, громадськими й некомерційними об'єднаннями є розвиток програми шкільного харчування. Станом на 2016 р. різні за формою програми шкільного харчування реалізуються понад 130 країнах світу. Головним завданням більшості з них є забезпечення учнів повноцінним гарячим харчуванням, приготованим з місцевої сировини.

У країнах світу дотримують різних схем організації подібних взаємин. Так, у США Міністерство сільського господарства допомагає школам встановлювати

зв'язки з місцевими фермерськими господарствами. Подібна система діє в Індії, де питаннями організації постачання опікуються батьківські комітети, асоціації вчителів і батьків [197].

Більшість сучасних програм, орієнтованих на взаємовигідні відносини держави, місцевих органів влади і фермерів, спираються на «бразильську модель». У 2009 р. прийнято закон, який зобов'язав бразильські муніципалітети витратити не менше 30 % із виділеного бюджету на закупівлю продуктів харчування у місцевих фермерів. Отже, ефект дії аналізованої програми не обмежується тим, що діти отримують на постійній основі здорове шкільне харчування. Не менш важливо, що до процесу забезпечення продуктами залучено приблизно 4 млн малих фермерських господарств. Сучасна програма шкільного харчування у Бразилії є ефективним інструментом розвитку малих фермерських господарств і, в кінцевому підсумку, покращення їх матеріального добробуту [198].

Вважаємо, що подібні програми доцільно запровадити і в ОТГ України. З цією метою на законодавчому рівні необхідно організувати закупівлю продуктів харчування для дітей дошкільних, загальноосвітніх навчальних закладів та в закладах для громадян, що потребують соціальної допомоги й реабілітації державної та комунальної власності, на яку не поширюватиметься положення Закону України «Про здійснення державних закупівель». Одночасно, на відповідних замовників в особі представників виконавчого органу ОТГ покласти обов'язок закуповувати продукти харчування за цінами, що не перевищують поточні офіційні середньостатистичні ціни в регіоні.

На законодавчому рівні для усіх операторів ринку, в тому числі фермерських господарств-постачальників продуктів харчування в шкільні та дошкільні заклади, запровадити вимогу обов'язкового запровадження системи управління безпеки харчових продуктів, заснованої на принципах ХАССП (НАССР). Згідно зі ст. 20 Закону «Про основні принципи та вимоги до безпеки та якості харчових продуктів» оператор ринку зобов'язаний розробляти та застосовувати постійно діючі процедури, засновані на принципах системи аналізу небезпечних факторів і контролю у критичних точках, а також забезпечувати належну підготовку для цього осіб, відповідальних за такі процедури під час виробництва й обігу харчових продуктів [199].

На нашу думку, запровадження такої співпраці між фермерськими господарствами і місцевими органами влади принесуть певні позитивні моменти для всіх зацікавлених у цій угоді сторін, зокрема: формується раціональна система ціноутворення й оплати, оскільки із взаємовідносин виключаються торгово-посередницькі структури; створюються можливості збільшення виробництва, що в перспективі приведе до підвищення рівня життя членів домогосподарств, а в глобальному плані – до підвищення рівня життя в країні; у сільській місцевості фермери-постачальники продуктів здебільшого є батьками учнів місцевої школи – отримувача продукції. Таким чином, у них з'являється можливість на неформальній основі позитивно впливати на якість харчування своїх дітей.

Варто наголосити, що формування прозорих і конструктивних відносин між підприємцями агробізнесу, державною та місцевою владою ускладнюється низкою чинників: з боку підприємницьких структур недовіра і неготовність підприємців налагоджувати співпрацю із владними структурами внаслідок сформованого певного упередження через відповідні дії деяких чиновників. З боку владних структур, особливо місцевого рівня, можна відзначити несприйняття належної ролі підприємницького співтовариства у вирішенні соціально-економічних завдань з розвитку сільських територій.

Для побудови ефективної взаємодії фермерських господарств та інших суб'єктів аграрного підприємництва і державних та місцевих органів самоврядування необхідно спільно визначати пріоритети соціально-економічної, інноваційної, екологічної політики. На основі цього нами виділено основні напрями взаємодії суб'єктів аграрного підприємництва та органів державної і місцевої влади й управління (додаток. П.2).

1. Економічна взаємодія передбачає підвищення ефективності функціонування підприємницьких структур агробізнесу і забезпечення високих доходів сільського населення, що позитивно впливатиме на розвиток галузей аграрної економіки та розвиток підприємницьких структур зокрема. В економічній сфері основними точками дотику аграрного підприємництва та органів управління будуть у стратегічному плануванні розвитку галузей сільського господарства; наповнення бюджету всіх рівнів; модернізації й інноваційного розвитку аграрного сектору країни.

2. Соціальна взаємодія зорієнтована на підвищення рівня та якості життя, поліпшенням умов праці й збереження навколишнього природного середовища. Соціальні завдання з розвитку села можна успішно вирішувати шляхом об'єднання зусиль і ресурсів. Дуже важливо знайти баланс інтересів між сільським підприємництвом, державною владою, місцевим самоврядуванням та місцевими громадами в питанні про відповідальність за добробут займаних територій. У сфері пильної уваги повинні бути проблеми охорони навколишнього середовища в місцях діяльності підприємства, благоустрою навколишньої території, створення програм підтримки для своїх працівників та членів їхніх сімей, розвитку соціальної інфраструктури в сільських поселеннях, де проживають співробітники організації.

3. Екологічна взаємодія аграрного підприємництва і держави зумовлено необхідністю збереження й раціонального використання природних ресурсів, відтворення родючості сільськогосподарських угідь, застосування екологічнобезпечних технологій вирощування сільськогосподарських культур та утримання сільськогосподарської худоби і птиці, раціонального використання і відтворення лісових масивів, що знаходяться на території ОТГ.

4. Правова взаємодія, основними передумовами для встановлення якої між аграрним підприємництвом та державою, є ініціатива підприємців у сфері розроблення законопроектів і внесення поправок до них, прагнення великих агрохолдингів брати участь у політичних процесах.

Отже, головними пріоритетами формування взаємодії аграрного підприємництва і місцевих органів влади є завдання щодо розвитку територіально-господарських комплексів, а також соціальної інфраструктури території, на якій розміщені сільськогосподарські підприємницькі організації. Серед таких завдань можна виділити: створення сприятливих умов для притоку інвестицій в сільське господарство регіону; інформаційно-консультаційне забезпечення малих форм господарювання; моніторинг підприємницької діяльності підприємницьких організацій на рівні ОТГ для оцінки результативності й ефективності реалізації державних програм і проектів, діагностики економічної, соціальної та інноваційної ситуації на сільській території і в цілому по району.

Державна підтримка соціально відповідальних представників агробізнесу повинна передбачати наступне: зниження податкового навантаження або повне звільнення від

сплати податку підприємців, які беруть активну участь у соціально-економічному розвитку сільської території; надання грантів соціально відповідальним представникам бізнес-спільноти, які розробляють і реалізують власні проекти з розвитку соціальної сфери села. Очевидно, що розвиток соціального партнерства, підвищення добробуту сільських територій, їх соціально-економічної стабільності та сталого розвитку не можливо забезпечити за умови розрізнених, ізольованих дій держави, представників аграрного підприємництва та органів місцевого самоврядування. Найбільш актуальним напрямом соціального партнерства є охорона навколишнього природного середовища, розширення соціальних гарантій для працівників, охорона праці, створення належних соціальних умов для проживання у сільській місцевості та ін. Отже, йдеться про подолання суперечностей і взаємне задоволення інтересів аграрного підприємництва та держави можливо за умови функціонування налагодженого механізму взаємодії як засобу досягнення позитивного результату. Механізм взаємодії аграрного підприємництва і держави повинен передбачати спільне використання ресурсів; підтримку підприємництвом регіональної політики; спільну розробку комплексних програм соціального та економічного розвитку аграрної економіки регіону, сприяти взаємному стимулюванню побудови довгострокових партнерських відносин між державою, регіональними органами управління та агробізнесом.

3.3. Стратегічні пріоритети розвитку малих фермерських господарств

Мінливість зовнішнього середовища функціонування фермерських господарств, яка зумовлюється глобалізаційними кліматичними змінами, процесами європейської інтеграції, посиленням конкуренції, а також їх великою роллю у вирішенні питань продовольчої безпеки, створенні нових робочих місць, сталого розвитку сільських територій, визначає потребу виділення стратегічних пріоритетів розвитку малих форм господарювання. Водночас результати дослідження переконують, що структура фермерських господарств є неоднорідною, що донедавна не враховувалося політикою державної підтримки, і як наслідок, поглиблювало диференціацію у результативності великих, середніх і малих фермерських господарств. Вважаємо, що у нинішніх умовах існує необхідність враховувати розміри

фермерських господарств та запровадити диференційований підхід до формування виробничої програми, що сприятиме мобілізації внутрішніх ресурсів їх розвитку, а також підвищить дієвість інструментів державної підтримки.

Процеси економічного занепаду господарств в останні роки посилюються вірогідністю банкрутства або неспроможністю фермерських господарств підтримувати свій юридичний статус, а найчастіше ведуть до обмеження виробничих функцій цієї організаційно-правової форми господарювання або ж припинення діяльності [201]. Суб'єкти, які не спроможні гнучко адаптуватися до умов зовнішнього середовища, втрачають потенціал до стійкого розвитку, а в окремих випадках через інститут банкрутства підлягають ліквідації, за умови санації мають можливість продовжити функціонування на основі реструктуризації й реорганізації. Значимо, що значна частина вітчизняних фермерських господарств має обмежений зв'язок із ринком сільськогосподарської продукції.

Спираючись на результати дослідження можливо зробити висновок, що стратегічні перспективи розвитку фермерських господарств доцільно визначати на основі рівня їх ресурсозабезпечення та збалансованості використовуваних ресурсів (земельних, трудових, основних і оборотних засобів), які поєднані сукупністю об'єктивно існуючих економічних відносин на ґрунті сучасних технологій.

Слід зазначити, що у фермерських господарствах обмеженість виробничих ресурсів не єдиний чинник, що визначає масштаб обсягів виробництва. Виходячи з того, що всі ресурси можуть використовуватися в різних комбінаціях у технологічному процесі вирощування продукції, виникає сукупність аспектів, які безпосередньо або опосередковано впливають на масштаби всієї виробничої системи, так і окремих її підсистем.

У дисертаційному дослідженні нами для оцінки ефективності використання окремих видів виробничих ресурсів використано неокласичний підхід у межах концепції, запропонованої Фаррелом [202]. У ній відповідно виділено поняття алокативної та технічної ефективності.

Аналіз алокативної ефективності свідчить про те, що використання певного ресурсу є надмірним, оптимальним або недостатнім при сформованих цінах на ринку ресурсів і кінцевої продукції.

Оцінка технічної ефективності передбачає зіставлення виходу продукції з максимально можливим за даної кількості ресурсів, тобто господарства порівнюються за рівнем використання ними своїх ресурсів. Як еталонні фермерські господарства нами визначено сукупність ефективно господарюючих, які забезпечують максимум виходу продукції на одиницю ресурсу.

Для проведення оцінок алокативної та технічної ефективності нами визначено такий алгоритм: формується достовірний статистичний масив на основі даних Державної служби статистики України, який використовується для побудови виробничої функції; здійснюється аналіз виробничої функції, який дасть змогу оцінити взаємо-зв'язок між випуском продукту і ресурсами виробництва, а також є основою для оцінки еластичності випуску за ресурсами; розраховується показник алокативної ефективності, а саме оцінювання відповідності управлінських рішень щодо використання у виробничому процесі певної величини ресурсів. Зазначимо, що оцінка алокативної ефективності ґрунтується на сформованому досвіді системи менеджменту підприємства та методі вартості граничного продукту (VMP – Value of Marginal Product); оцінюється технічна ефективність фермерських господарств із застосуванням непараметричного методу аналізу оболонки даних – Data Envelopment Analysis (DEA) для опуклої моделі, із постійними та змінними ефектами масштабу, радіальною відстанню, що орієнтується на максимум випуску продукції та мінімум витрат ресурсів; на основі розрахунків технічної ефективності фермерських господарств аналізується зміна величини технічної ефективності щодо попереднього періоду. Із цією метою доцільно застосувати індекс Малмквіста.

Для побудови виробничої функції нами використано дані щодо розвитку малих фермерських господарств за 2017 р., а саме – господарства із площею рілля до 500 га. Варто наголосити, що значення цього показника використовується за наявності державної підтримки фермерських господарств. Так, із загальної кількості працюючих фермерських господарств 28 664 од. мають в обробітку земельні ділянки площею до 500 га, що становить майже 84 % від загальної кількості фермерських господарств по Україні. Саме ця група господарств має низький рівень технічного і технологічного забезпечення, недостатній рівень можливостей залучати фінансові ресурси та інвестиції у господарську діяльність.

Отже, результиуючим показником у даній моделі є Y – виручка від реалізації сільськогосподарської продукції, тис. грн.

Змінні фактори є: $X1$ – площа ріллі, га; $X2$ – чисельність працівників, осіб; $X3$ – витрати на нафтопродукти, тис. грн; $X4$ – витрати на запасні частини, тис. грн; $X5$ – витрати на оплату робіт і послуг сторонніх організації, тис. грн; $X6$ – витрати на насіння, добрива, корми та інші матеріальні витрати, тис. грн.

Середні статистичні значення величини ресурсів виробництва у групі малих фермерських господарств наведено в табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Середні значення величини ресурсів виробництва у малих фермерських господарствах

Вид фактору виробництва (ресурси)		Середні значення	Стандартне відхилення
Y	Виручка, тис. грн	1126,25	2174,60
$X1$	Площа ріллі, га	55,73	86,88
$X2$	Чисельність працівників, осіб	2,40	1,34
$X3$	Витрати на нафтопродукти, тис. грн	67,23	109,51
$X4$	Витрати на запасні частини, тис. грн	34,91	64,68
$X5$	Витрати на оплату робіт та послуг сторонніх організації, тис. грн	114,61	143,97
$X6$	Витрати на насіння, добрива, корми та інші матеріальні витрати, тис. грн	245,11	341,73

Джерело: розраховано автором.

Розраховані коефіцієнти кореляції між факторами виробництва і результативною змінною наведено у кореляційній матриці табл. 3.4.

Наведені розрахунки в табл. 3.4 свідчать про наявність сильного зв'язку між виручкою та витратами на насіння, добрива, корми та інші матеріальні ресурси; відчутний – між виручкою та чисельністю працівників, витратами на нафтопродукти, оплатою робіт і послуг сторонніх організацій; помірний зв'язок – між виручкою та площею ріллі, витратами на запасні частини.

Побудова виробничої функції є двох етапною. На першому етапі виконаємо лінеаризацію виробничої функції та зведемо її до лінійної форми; на другому – побудуємо модель множинної лінійної регресії й оцінимо параметри моделі методом найменших квадратів.

Таблиця 3.4

Коефіцієнти кореляції між факторами і результативною змінною

	Y	X1	X2	X3	X4	X5	X6
Y	1						
X1	0,437539	1					
X2	0,592635	0,308906	1				
X3	0,533082	0,643054	0,370072	1			
X4	0,409221	0,416177	0,281413	0,556712	1		
X5	0,505204	0,156845	0,341549	0,360362	0,200235	1	
X6	0,83579	0,232272	0,56786	0,315313	0,246349	0,248967	1

Джерело: розраховано автором.

Розрахований коефіцієнт детермінації R^2 характеризує частку варіації залежної змінної, яка зумовлена регресією або мінливістю змінних факторів, використаних у моделі. Одержане значення коефіцієнта детермінації $R^2=0,8590$ є високим, що вказує на наявність тісної функціональної залежності показника виручки від величини ресурсів, які використовуються у виробничому процесі.

Значення $F = 2979$ більше від табличного значення критерію Фішера $F(0,05;6;5941) = 2,14$, тобто рівняння регресії є значущим. Отже, досліджувана залежна змінна Y описується включеними в регресійну модель змінними. На підставі отриманих даних можна вивести виробничу функцію:

$$\ln Y = \ln(2,268) + 0,0826 \ln X_1 + 0,112 \ln X_2 + 0,122 \ln X_3 + 0,091 \ln X_4 + 0,1598 \ln X_5 + 0,395 \ln X_6. \quad (3.1)$$

На підставі отриманої моделі можна вивести виробничу функцію шляхом експонування:

$$Y = 9,664 X_1^{0,0826} X_2^{0,112} X_3^{0,122} X_4^{0,091} X_5^{0,1598} X_6^{0,395}. \quad (3.2)$$

За отриманими рівняннями виробничої функції можна зробити висновок, що найбільш еластичним є фактор X_6 – витрати на насіння, добрива, корми та інші матеріальні ресурси. Збільшення даного ресурсу на 1 % дасть збільшення результативної ознаки на 0,395 %. Найменше значення коефіцієнта еластичності одержано за таким виробничим ресурсом як площа ріллі.

У нашій моделі простежується спадний ефект від масштабу, оскільки сума коефіцієнтів регресії менша від 1 (0,962). Це означає, якщо ресурси збільшуються в деякій пропорції, то Y зростає у меншій пропорції.

Розглянемо результати розрахунку показника алокативної ефективності використання ресурсів у малих фермерських господарствах. Для оцінки алокативної ефективності використання виробничих ресурсів застосовується функція граничного продукту – граничної (маржинальної) продуктивності ресурсу.

Результати аналізу величини граничного продукту по кожному виду виробничих ресурсів за постійних (середніх) значень інших наведено в табл. 3.5. Величина граничного продукту нами розраховано шляхом підстановки значення величини певного виду ресурсу у функцію граничного продукту.

Зазначимо, що два види факторів виробництва із шести вимірюються у фізичних одиницях: земля – у гектарах і чисельність працівників – осіб. Ефективність використання цих ресурсів визначається порівнянням граничного продукту із величиною витрат, пов'язаних із залученням їх у виробничий процес.

Таблиця 3.5

Розрахунок величини граничного продукту за окремими факторами виробництва

Фактор, вид ресурсу	Середня продуктивність ресурсу (виручка на одиницю витрат ресурсу, тис. грн)*	Функція граничного продукту $MP=d_i X_i^{b_i-1}$	Величина граничного продукту
X ₁	11,510	$38,00X_1^{-0,917}$	0,95
X ₂	267,447	$65,17X_2^{-0,888}$	29,97
X ₃	9,540	$46,85X_3^{-0,878}$	1,16
X ₄	18,373	$42,26X_4^{-0,909}$	1,67
X ₅	5,597	$48,04X_5^{-0,840}$	0,89
X ₆	2,617	$28,88X_6^{-0,605}$	1,03

Джерело: розраховано автором.

*Обчислена як \bar{Y}/\bar{X}_i , де \bar{Y} розрахований за виробничою функцією за середніх значень у табл. 3.3.

Графічне зображення зміни величини граничного продукту першого виробничого фактора (площа ріллі) залежно від зміни його розмірів наведено на рис. 3.6. Дані цього рисунка наочно доводять, що при середньому розмірі площі ріллі ($X=56,73$ га) зна-

чення функції граничного продукту становить 0,95 тис. грн/га. Величина виручки від реалізації продукції у розрахунку на 1 га ріллі дорівнює 11,510 тис. грн.

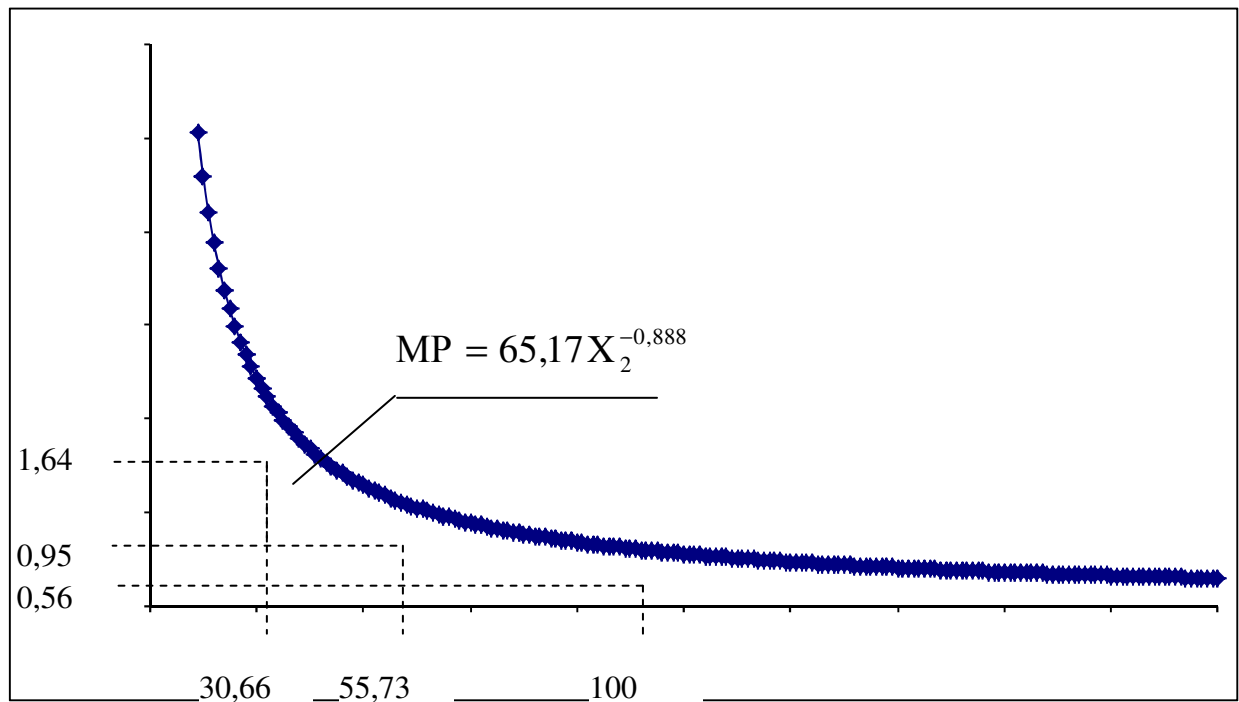

Рис. 3.6. Залежність величини граничного продукту від розміру площі ріллі

Джерело: побудовано автором.

Для розрахунку ефективності використання цього ресурсу в малих фермерських господарствах необхідно визначити фактичні витрати, пов'язані з залученням додаткового ресурсу – ріллі у гектарах.

Відповідно до Закону України «Про фермерське господарство» землі фермерських господарств складаються із земельних ділянок, що належать на праві власності фермерському господарству як юридичній особі; земельних ділянок, що належать громадянам – членам фермерського господарства на праві приватної власності; земельної ділянки, що використовується фермерським господарством на умовах оренди [1].

У зв'язку із цим Верховна Рада України в 2018 р. ухвалила в першому читанні законопроект, яким, зокрема, передбачено спростити доступ до земель сільськогосподарського призначення для громадян України, які виявили бажання вести фермерське господарство. Законопроект передбачив також запровадження, поряд із традиційними земельними торгами, аукціонів, учасниками яких можуть бути виключно громадяни України, які є членами сімейних фермерських господарств, та на момент проведення аукціону мають в обробітку не більше 20 га землі. Вод-

ночас вимогами до таких лотів передбачено, що площа земельної ділянки не має перевищувати 5 га, а строк оренди становить 7 років (для багаторічних насаджень – 25, для меліорованих земель – 10 років) [203].

У розрахунок прийнято величину орендної плати 1 га ріллі за 2016 р. по Україні – 1093 грн. За такого підходу використання першого виробничого фактору (площа ріллі) можна визнати надлишковим, ефективним за такої ціни може бути використання тільки 47,9 га ріллі.

Праця у виробничій функції представлена чисельністю зайнятих у сільськогосподарському виробництві. На рис. 3.7 наведено графік залежності величини граничного продукту від чисельності працівників. Так, величина граничного продукту за середньої чисельності працівників ($X=2,4$) становить 29,97 тис. грн.

Якщо вартість цього фактору виробництва прийняти на основі середньорічної заробітної плати у фермерських господарствах України 54 тис. грн – у 2017 р., то оптимальна чисельність працівників у середньому фермерському господарстві повинна скласти 1,2 особи. За цих припущень праця використовується у фермерських господарствах надлишково.

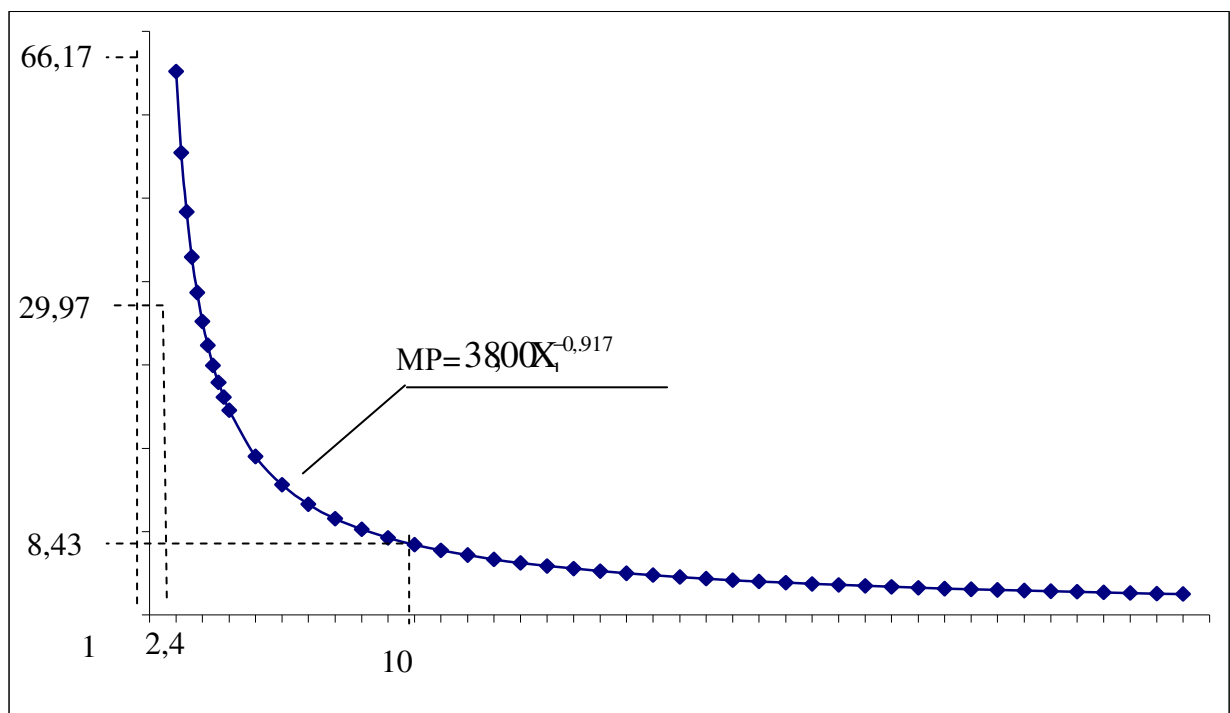

Рис. 3.7. Залежність величини граничного продукту від чисельності працівників

Джерело: побудовано автором.

Проведемо подібні розрахунки щодо використання інших досліджуваних видів виробничих ресурсів, які вимірюються у грошовому виразі. Так, ці фактори виробництва використовуються фермерськими господарствами оптимально, якщо $MP_i=1$; недовикористовуються, якщо $MP_i>1$; використовуються надлишково, якщо $MP_i<1$.

На підставі цього критерію нами встановлено, що недостатнім виробничим ресурсом у малих фермерських господарствах є інші матеріальні витрати, які включають придбання насіння і добрив (табл. 3.6).

Дана обставина зумовлена певною мірою обмеженістю фінансових ресурсів фермерських господарств для їх придбання та відсутністю довгострокової перспективи їх виробничої діяльності, що не стимулює до вкладання фінансових ресурсів у відновлення родючості сільськогосподарських угідь.

Таблиця 3.6

Результати розрахунку показника алокативної ефективності

Фактор, вид ресурсу		Середнє значення у вибірці	Вартість ресурсу	Оптимальне використання ресурсу	Висновок
X ₁	Площа ріллі, га	55,73	1093	47,9	Надлишковий
X ₂	Чисельність працівників, осіб	2,40	54000	1,2	Надлишковий
X ₃	Витрати на нафтопродукти, тис. грн	67,23		80,0	Недостатній
x ₄	Витрати на запасні частини, тис. грн	34,91		61,5	Недостатній
X ₅	Витрати на оплату робіт та послуг сторонніх організацій, тис. грн	114,61		100,3	Надлишковий
X ₆	Витрати на насіння, добрива, корми та інші ресурси, тис. грн	245,11		258,4	Недостатній

Джерело: розраховано автором.

За результатами розрахунків виявлено суттєве перевищення потреби в людських ресурсах у малих фермерських господарствах. Ця обставина пояснюється особливостями оподаткування діяльності досліджуваної організаційно-правової форми господарювання, зокрема наявністю податкових пільг при оплаті навчання у вищих навчальних закладах членів фермерського господарства.

Задача визначення оптимального ресурсного забезпечення фермерського господарства за умови, що всі досліджувані фактори виробництва алокативної ефек-

тивності зводиться до знаходження максимуму виробничої функції. Поставлену задачу можна записати в такому вигляді:

$$Y = 9,664 X_1^{0,0826} X_2^{0,112} X_3^{0,122} X_4^{0,091} X_5^{0,1598} X_6^{0,395} \rightarrow \max \quad (3.3)$$

$$\left\{ \begin{array}{l} 0,7980 X_1^{-0,9174} \cdot X_2^{0,112} \cdot X_3^{0,122} \cdot X_4^{0,091} \cdot X_5^{0,1598} \cdot X_6^{0,3945} = 1,093 \\ 1,0831 X_1^{0,0826} \cdot X_2^{-0,888} \cdot X_3^{0,122} \cdot X_4^{-0,091} \cdot X_5^{0,1598} \cdot X_6^{0,3945} = 54,00 \\ 1,1797 X_1^{0,0826} \cdot X_2^{-0,112} \cdot X_3^{-0,878} \cdot X_4^{-0,091} \cdot X_5^{0,1598} \cdot X_6^{0,3945} = 1 \\ 0,8799 X_1^{0,0826} \cdot X_2^{0,112} \cdot X_3^{0,122} \cdot X_4^{-0,909} \cdot X_5^{0,1598} \cdot X_6^{0,3945} = 1 \\ 1,5440 X_1^{0,0826} \cdot X_2^{-0,112} \cdot X_3^{-0,122} \cdot X_4^{0,091} \cdot X_5^{-0,8402} \cdot X_6^{0,3945} = 1 \\ 3,8127 X_1^{0,0826} \cdot X_2^{0,112} \cdot X_3^{0,122} \cdot X_4^{-0,091} \cdot X_5^{0,1598} \cdot X_6^{0,6055} = 1. \end{array} \right.$$

Розв'язання цієї задачі методом Лагранжа дає змогу визначити єдину точку (30,66; 0,84; 49,55; 39,65; 64,85; 160,13). Отримана критична точка є точкою умовного локального (також глобального) максимуму функції за системи обмежень. Таким чином, використання усіх виробничих ресурсів буде аллокативно ефективним, якщо фермерське господарство має ресурсне забезпечення, відображене в табл. 3.7. За визначеної раціональної величини виробничих ресурсів величина виручки від реалізації виробленої продукції при цьому дорівнює 406 тис. грн.

Таблиця 3.7

Розраховані оптимальні значення величини окремих ресурсів виробництва

Фактори (ресурси)		Оптимальне значення
X ₁	Площа ріллі, га	30,66
X ₂	Чисельність працівників, осіб	0,84
X ₃	Витрати на нафтопродукти, тис. грн	49,55
X ₄	Витрати на запасні частини, тис. грн	36,95
X ₅	Витрати на оплату робіт та послуг сторонніх організацій, тис. грн	64,85
X ₆	Витрати на насіння, добрива, корми та інші матеріальні ресурси, тис. грн	160,13

Джерело: розраховано автором.

Результати проведених досліджень дають підстави стверджувати, що при збереженні існуючих підходів фермерів щодо пріоритетів у використанні технологій

та організації виробництва з об'єктивних причин до зниження фізичних обсягів споживання зазначених ресурсів не існує. Принципово важливим є доказ того факту, що алокативна неефективність зумовлена не надлишковим використанням ресурсів у малих фермерських господарствах, а, перш за все, завищеними цінами на них і заниженими на кінцеву сільськогосподарську продукцію.

Зазначимо, що з урахуванням виявлених диспропорцій у зростанні рівня цін на вхідні виробничі ресурси та темпах їх зниження на кінцеву продукцію необхідно використовувати диференційований підхід до кожної групи малих фермерських господарств (ефективних і неефективних), тому що вплив кожного виду фактору виробництва на досягнення позитивних змін у результируючих показниках у кожній із зазначених груп проявляється по-різному. У цьому випадку слушною є думка О.В. Чаянова, який стверджував щодо селянських господарств: «І перш ніж надати їм ту чи іншу допомогу у вигляді реформи господарського устрою або лікувати його кредитом, необхідно знати, який вплив матиме наше засіб на цей організм. Треба вивчати його життя, його природні методи боротьби з недугами, способи еволюції і, що найголовніше, треба навчитися визначати нерв господарства, найважливіші його частини, найважливіші недуги» [204].

З метою урахування впливу внутрішніх і зовнішніх чинників на функціонування малих фермерських господарств, а також систематизації їх сильних і слабких сторін та виявлення можливостей і загроз нами використано інструмент дослідження – SWOT-аналіз (табл. 3.8).

Оцінюючи діяльність малих фермерських господарств можемо констатувати високий рівень забезпеченості людськими і земельними ресурсами. Проте відсутність перспектив, а саме довгострокової програми їх розвитку, чітко визначеного місця фермерських господарств у аграрній політиці країни не створює передумов та умов до стійкого їх розвитку [205-206].

Як свідчать результати обстежень, у більшості голів фермерських господарств немає фінансових ресурсів для викупу земельних паїв, які перебувають у них в оренді. Ця обставина змусить суттєво зменшити власні земельні банки, а в деяких випадках і відмовиться від уже використовуваних сільськогосподарських угідь для ведення господарської діяльності.

Результати SWOT-аналізу діяльності малих фермерських господарств

Сильні сторони	Слабкі сторони
<p>Забезпеченість трудовими ресурсами та сформований досвід у веденні сільськогосподарського виробництва</p> <p>Забезпеченість земельними ресурсами</p> <p>Прибутковість виробництва більшості с.-г. продукції</p>	<p>Недостатній рівень матеріально-технічного забезпечення</p> <p>Низький фаховий рівень членів фермерського господарства</p> <p>Вузька спеціалізація, відсутність диверсифікації виробничої діяльності</p> <p>Низька дієвість державної аграрної політики щодо малих фермерських господарств.</p> <p>Низький рівень використання інновацій у виробничому процесі</p>
Можливості	Загрози
<p>Підвищення рівня інноваційної та інвестиційної діяльності</p> <p>Диверсифікація виробничої діяльності та розвиток несільськогосподарських видів діяльності</p> <p>Забезпечення ефективного розвитку на основі удосконалення економічних відносин із партнерами по бізнесу, поглиблення кооперації інтеграції</p> <p>Поліпшення інформаційно-консультаційної підтримки фермерів і наукового супроводу їх виробничої діяльності</p>	<p>Відсутність стратегічних програм розвитку фермерства в Україні</p> <p>Політична нестабільність</p> <p>Відсутність у достатній кількості фінансових ресурсів для погашення кредиторської заборгованості, недосконалість інституту банкрутства</p> <p>Висока вартість позичених джерел фінансування, недостатність фінансових знань та досвіду у використанні сучасних форм боргового фінансування</p> <p>Рейдерство</p> <p>Відсутність механізмів дієвого захисту внутрішнього ринку</p> <p>Низький рівень залучення фермерів у формування агроланцюгів із високою доданою вартістю</p>

Джерело: складено автором.

Очевидно, що оптимальний розмір господарства не є величиною абсолютною і незмінною. Зміна цінових пропорцій та інших параметрів макросередовища вносить в цей економічний показник істотні корективи. До того ж він у великих межах варіює як за кліматичними зонами, так і за напрямками спеціалізації. При цьому, як зазначав ще академік А. Тихонов: «Оптимум концентрації рухливий» [207]. І головне, в сучасних умовах розміри підприємства ніяк не пов'язані з його юридичним статусом. Вони повинні визначатися з міркувань економічної доцільності.

Враховуючи незначні площі сільськогосподарських угідь, які знаходяться в користуванні досліджуваної організаційно-правової форми господарювання, а також орієнтація на виробництво продукції рослинництва, що має чітку сезонність,

що суттєво скорочує участь членів фермерського господарства в сільськогосподарському виробництві. За нашими розрахунками, в середньому тривалість зайнятості у виробничому процесі становить 2–3 місяці в перерахунку на повну зайнятість, що вимагає обґрунтування напрямів диверсифікації виробничої діяльності.

Подібна практика спостерігається і в розвинених країнах світу, зокрема США. Так, у процесі свого історичного розвитку американський фермер постійно орієнтувався до розширення продуктового портфеля своєї діяльності на основі освоєння різних видів несільськогосподарської діяльності (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Зміна рівня зайнятості американських фермерів на основі освоєння несільськогосподарських видів діяльності

Зайнятість фермерів несільськогосподарських працею, днів на рік	Частка від загальної чисельності фермерів по роках, %				
	1960 р.	1979 р.	1992 р.	1997 р.	2005 р.
0	69,6	61,1	45,7	42,1	43,1
Менше 100	18,7	15,5	14,4	10,9	10,2
100...199	5,2	5,8	8,1	9,2	9,1
200 і більше	6,3	17,5	31,9	37,8	37,6

Джерело: складено за джерелом [38]

Розробка науково обґрунтованих підходів до диверсифікації виробничої діяльності є актуальною також для українських фермерських господарств. Дослідженням встановлено, що тінізація діяльності членів фермерських господарств, головним чином через ведення несільськогосподарської діяльності, зумовлена особливостями оподаткування таких господарств. По-перше, операції, пов'язані з несільськогосподарською діяльністю, оподатковуються на підставах загальної системи оподаткування, що суттєво посилює податкове навантаження. По-друге, фермерське господарство з позицій оподаткування перестає бути сільськогосподарським товаровиробником, якщо частка доходу від несільськогосподарської діяльності перевищить 25 %, що автоматично позбавляє його статусу платника 4-ї групи.

На нашу думку, подібні податкові новації не сприятимуть розвитку підприємницької ініціативи з боку голів малих фермерських господарств. Вважаємо, що вирішити цю проблему можна кількома способами, по-перше, запровадженням принципів оподаткування сукупного сімейного доходу з використанням прогрес-

сивної шкали. Визначення податкової бази на основі сукупного доходу буде більш правомірним із погляду досягнення мети відображення принципу справедливості оподаткування. Основна причина полягає в тому, що в цьому випадку більш адекватно враховується платоспроможність платника податків при встановленні диференційованої податкової ставки не за видами доходів, а залежно від їх сукупного розміру. Розширення податкової бази в цьому випадку позитивно позначиться на рівні податкового навантаження з огляду на зниження податкових ставок при забезпеченні фінансових потреб держави.

Важливим елементом досягнення соціальної справедливості буде градація доходів платників податків при визначенні тієї їх частки, яка буде мобілізована в бюджет держави податковими методами. Розмір чистих доходів (доходів, зменшених на величину витрат, пов'язаних із життєзабезпеченням індивіда) згідно з опрацьованими статистичними даними істотно різниться. Відповідно застосування принципу градації сукупного доходу дасть можливість врахувати платоспроможність платника податків при обчисленні розміру сплати податку, а отже, більш відповідає принципу соціальної справедливості. Зарубіжна практика також передбачає застосування градації доходів не тільки за видами доходів, але і за їх величиною [208].

По-друге, розширення переліку видів діяльності малих фермерських господарств, які можна класифікувати як виробництво сільськогосподарської продукції, зокрема сільський туризм, надання послуг сільським жителям, місцевим органам самоврядування, торгівля продовольством, народні промисли тощо. Як свідчать результати досліджень, нині фермерські господарства можуть не тільки виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, а й отримувати доходи від розвитку несільськогосподарської діяльності, розвиваючи сільський туризм, а також займатися народними промислами, збиранням грибів, лікарських трав тощо.

Розглянемо більш детально можливості малих фермерських господарств щодо розвитку сільського туризму як виду діяльності, що передбачає організацію відпочинку на базі фермерського господарства. Від оренди сільського будинку він відрізняється тим, що всі турботи про своїх гостей – організацію проживання, харчування, дозвілля, а також обслуговування сім'я фермера бере на себе як приймаюча родина.

Як свідчать результати опитування автора спільно із співробітниками Департаменту агропромислового комплексу КОДА жителів міст обласного підпорядкування (Біла Церква, Переяслав-Хмельницький) та м. Києва, що із загальної кількості респондентів тільки близько 7% сприймають негативно сільський відпочинок, 93% споживачів висловили позитивне ставлення до ідеї сільського туризму. Природно, що споживачами сільського туристичного продукту в Київській області є міські жителі (91,88% опитаних). Аналіз даних показав, що здебільшого це сімейні люди працездатного віку, які мають середньодушовий місячний дохід 10–12 тис. грн (37,5% від загального числа респондентів). При цьому споживачів найбільше приваблює в сільському відпочинку не стільки його доступність, скільки можливість отримання послуг рекреаційного характеру: «свіже повітря і тиша» (82,25% респондентів), «використання в харчуванні натуральних продуктів» (43,25% респондентів), а також можливість отримання таких послуг, як збір ягід, грибів, прогулянки на човні по річці, відвідування лазні і т.д. (41,75% респондентів). Позитивне ставлення до сільського туризму на базі фермерських господарств також відзначили 90% власників господарств, які вже замислювалися про це джерело додаткового доходу. Однак достатнє уявлення про сільський туризм мають тільки 40% власників ФГ, 50% респондентів зауважили про відсутність знань у цій сфері, а 10% вагалися із відповіддю. Значна частина опитаних споживачів, а саме 62% респондентів, вказала віддалене розташування об'єкта відпочинку від міста. Як важливу умову реалізації бажання відпочинку в сільській місцевості Київської області респонденти виділили «територіальне розташування», а також «природні особливості об'єктів відпочинку», тобто розташування поблизу лісу, річки, озера (58,25%). Залежність від вартості відпочинку відзначили 45,75% респондентів.

Однак через відсутність відповідної інфраструктури в сільській місцевості (про це вказали 40% респондентів) багато фермерських господарства не мають можливості в повному обсязі задовольнити вимоги туристів і тому згодні приймати гостей, проводячи одно- і дводенні тури (45%) тільки влітку (50%) або цілорічно (50%). Решта – 55% ФГ – вважають, що інфраструктура їхньої сільської території дозволяє займатися сільським туризмом, і вони готові пропонувати тури, розраховані на 5–7 днів і більше, у т.ч. і в зимовий період. Це збільшує кількість до-

даткових послуг, серед яких найбільш затребувані – відвідування лазні (65,25%), прогулянки на човні (60%), збирання дикорослих ягід і грибів (51,5%), літня риболовля (44%). Надання можливості познайомитися з сільською працею і набути навичок по веденню господарства відзначили 17% респондентів.

З викладеного випливає, що виявлені побажання туристів здебільшого щодо додаткових послуг можуть бути реалізовані фермерськими господарствами, і в багатьох випадках не вимагають додаткових витрат (фінансових і трудових вкладень). Незначні витрати можуть виникнути при популяризації туристичних послуг на базі ФГ (60% власників розраховують на рекламу в ЗМІ, 55% – на гостей, які відвідали їхні садиби раніше, 30% – на турагентства, 10% – на власний сайт і соціальні мережі). Зацікавленість в участі у сільськогосподарських роботах відзначило близько 31% респондентів, за умови оплати за свою працю натуральними продуктами (35,67%), взаємозалік через зниження вартості проживання (32,48%), готівкою (31,85%). З боку ФГ можливість пропонування відпочиваючим взяти участь у сільськогосподарських роботах зацікавила 85% власників, при цьому велика частка з них згодна на оплату натуральними продуктами (70,59%), що частково вирішує питання реалізації продукції.

Нами проведено вивчення думок споживачів і власників ФГ щодо питання про форму оплати праці за участь у сільськогосподарських роботах відпочивальників-туристів. Слід зазначити, що на це питання відповіли не всі респонденти, які брали участь в опитуванні: з боку споживачів – 31%, з боку ФГ – 85% респондентів. Велика частка респондентів-туристів (64,75%) вказали як найбільш прийнятні види сільськогосподарських робіт для безпосереднього їх участі в опції «збір урожаю», що також не вимагає додаткових фінансових і трудових витрат з боку ФГ. Більшість опитаних зазначали, що величина оплата праці при збиранні врожаю становить 10–15 % в перерахунку на натуральний еквівалент зібраного врожаю.

При дослідженні можливостей розвитку сільського туризму на базі ФГ проведено також аналіз експертних оцінок. Експертами виступили науковці БНАУ, обласної сільськогосподарської дорадчої служби, голови фермерських господарств Київської області (143 експерти). В успішності розвитку сільського туризму на

території Київської області впевнені 97% експертів, 77% із яких вказали на створення необхідних умов, підтримку з боку органів влади для успішної реалізації даного проекту. Як підтримку ФГ, які організують сільський туризм, 63% експертів назвали фінансову допомогу, 43% експертів вказали на необхідність організації відповідного навчання.

За результатами експертного опитування з'ясувалося, що спробувати нині реалізувати ідею створення умов для розвитку сільського туризму на власній базі мають можливість тільки 37% фермерів, що забезпечують стабільний дохід. Це пов'язано з недостатньою інфраструктурою господарств і сільської території, на яку вказали 40% власників ФГ. Одностайну думку експерти висловили в тому, що фінансова підтримка має здійснюватися на поворотній основі, але на пільгових умовах. Це підтверджує й опитування власників ФГ, які більшою мірою розраховують на власні кошти – 60%, на допомогу з боку місцевих органів самоврядування – 50% (із них 20% на поворотній основі), на отримання позикових коштів (кредитів) – 10%. Відсутність необхідних знань і навичок у власників ФГ відзначили 70% експертів, які вважають, передусім потрібно навчати власників ФГ (87%) і тільки потім членів сім'ї (57%), залучений персонал (20%). У зв'язку із цим 50% експертів відзначили, що навчання має бути безкоштовним (платна основа може використовуватися, якщо тривалість перевищує 72 навчальні години в межах програми підвищення кваліфікації) із залученням освітніх установ, які готують кадри для сфери туризму (про це відзначили 87% експертів). На переконання експертів, до програми навчання необхідно включити правові основи розвитку сільського туризму, вивчення економіки гостьового будинку, менеджмент, організацію обслуговування клієнтів і, звичайно, вивчення досвіду роботи як практичної сторони з організації сільських гостьових будинків.

Серед основних напрямків розвитку сільського туризму на базі фермерських господарств можна виділити такі.

По-перше, необхідно визначити потенціал розвитку сільського туризму на регіональному рівні. Тут доцільно означити цікаві для туристів об'єкти відвідування. Це можуть бути як особливості природних ландшафтів, так і історичні особливості регіону – пам'ятки історії і культури, старовинні поселення та ін.

По-друге, необхідно забезпечити безпеку життєдіяльності туристів. Потрібно опрацювати схему відвідування туристичних маршрутів, забезпечити дотримання санітарно-епідеміологічних стандартів при розміщенні та харчуванні відпочивальників, стандартів пожежної безпеки засобів розміщення та ін.

По-третє, варто провести маркетингові дослідження ринку туристичних послуг та інтересів туристів у сільській місцевості різних регіонів країни.

По-четверте, слід організувати широкомасштабну рекламну кампанію, із залученням Інтернет-ресурсів, публікації у засобах масової інформації, випуск рекламної продукції, рекламування виробів народних промислів тощо, із зазначенням можливостей для цікавого дозвілля та відпочинку.

Важливим напрямком несільськогосподарської діяльності фермерських господарств є розвиток народних промислів. Неналежна увага до ремісництва і народних промислів протягом довгого часу з боку громадськості та органів місцевої влади, скорочення підтримки наукових досліджень в галузі вивчення і збереження традицій ремесла зумовило виникнення низки проблем.

Серед основних з них можна виділити такі, як відсутність нормативно-правової бази, низька поінформованість громадськості про традиції та сучасний розвиток народних промислів, ремесел, послуг, закриття підприємств-виробників унікальних предметів побуту і виробів, занепад традиційних ремесел, відсутність можливості передачі знань і умінь від покоління до покоління, відсутність інформації для народних умільців про ринки збуту, виставкові заходи тощо; потреба в кооперації; потенційних партнерах та інвесторах, навчання і підвищення кваліфікації кадрів; недоступність виробничих площ, складності працевлаштування випускників навчальних закладів, фахівців у сфері народних промислів, ремесел, послуг.

Для всебічної підтримки ремісничої діяльності, як важливого напрямку самозайнятості членів фермерських господарств, необхідно передбачати заходи державної підтримки розвитку народних промислів і ремесел, в т. ч. заходи з просування продукції на ринок, розроблення комплексу заходів державної підтримки ремісників, які здійснюють свою діяльність у сільській місцевості, а також організацію навчання, виставкової діяльності та ін.

Отже, малі фермерські господарства відіграють важливу роль у виробництві сільськогосподарської продукції. Крім того, вони виконують ще ряд народногосподарських функцій: сприяють вирішенню соціальних проблем села, налагодженню сталого розвитку сільських територій, забезпеченню зайнятості та зростання доходів сільського населення; забезпечують збереження сільського розселення та сільського способу життя, соціального контролю над територіями, народних традицій, культурного розмаїття країни; значна їх роль у трудовому вихованні молоді, збереження й передачі виробничого і соціального досвіду; їм належить помітний внесок у збереження різноманітності біогеоценозів, забезпеченні їхньої стійкості, поліпшенні екологічної ситуації в сільській місцевості.

Стратегічним пріоритетом розвитку малих фермерських господарств повинно стати збільшення частки доданої вартості в агропродовольчих ланцюгах. В Україні значна частина індивідуального сектору займається сільськогосподарською діяльністю, велика частина сільського населення існує за рахунок ведення сімейного фермерства. Так, не можна припустити, що 2,6 млн сільських жителів в економічно активному віці, які наразі виробляють сільськогосподарську продукцію в особистих селянських господарствах, потенційно будуть включені до ланцюгів товароруку від виробника до споживача.

Вважаємо, що з метою підвищення конкурентоспроможності агропродовольчих ланцюгів, що створюються малими сільгоспвиробниками, економічно доцільною є організація переробки сировини. Нині більшість малих і середніх сільськогосподарських підприємств не мають потужностей з доробки та зберігання зібраного врожаю, що змушує реалізувати посередницьким структурам у період збиральної кампанії, коли рівень закупівельних цін найнижчий.

Вивчення особливостей товароруку окремих видів продукції, виробленої фермерськими господарствами, дало змогу визначити втрати на кожному етапі доведення її до кінцевого споживача (додаток Р).

Дані додатку свідчать, що найбільші втрати спостерігаються у процесі споживання основних видів продуктів харчування. Водночас значна кількість продовольства втрачається при виробництві та зберіганні, що свідчить про відсутність інноваційних технологій у цих двох сферах [209]. Отже, у нинішніх умовах постає

необхідність у створенні сприятливих умов для залучення малими фермерськими господарствами інвестицій для впровадження інноваційних технологій на всіх етапах товароруху продукції від виробника до кінцевого споживача.

Важливим чинником впливу на формування певної величини доданої вартості при реалізації сільськогосподарської продукції та продовольства фермерськими господарствами є вибір каналів товароруху від виробника до споживача. Нині можна виділити чотири основні канали розподілу виробленої сільськогосподарської продукції фермерських господарств (роздрібна торгівля, роздрібні продовольчі ринки, переробні підприємства, торгово-посередницькі структури), які з низки причин не забезпечують збільшення доданої вартості. По-перше, заклади роздрібно-ї торгівлі зацікавлені в масових регулярних поставках недорогої, стандартизованої, високоякісної та транспортабельної сільськогосподарської продукції і продовольства, що передбачає її оплату постачальникам на умовах відстрочки платежу до 45 днів залежно від виду продукції. Дана обставина зменшує розмір виручки в умовах прояву інфляційних процесів в економіці країни. По-друге, роздрібні продовольчі ринки не здатні забезпечити фермерським господарствам прийнятний рівень сервісу, а покупцям – належні гарантії якості продукції (рівень достовірності проведених на них санітарних і ветеринарних експертиз, невисокий). По-третє, закупівельні ціни переробних підприємств порівняно низькі і не забезпечують фермерам високий рівень рентабельності, особливо по основних видах продукції тваринництва. По-четверте, низькі закупівельні ціни характерними є і для торгово-посередницьких структур, тому співпраця з ними не дає можливості фермерам досягти високого рівня прибутковості (додаток Р).

Необхідно зазначити, що в процесі пошуку альтернативних каналів збуту слід враховувати специфіку продукції, яку виробляють фермерські господарства. Найперше, вона характеризується такими ознаками: вироблена у фермерських господарствах, особливо в малих екологічна, з високою якістю і ціною. З огляду на це недоцільна первинна обробка такої продукції, зокрема заморожування і тривале зберігання, що спричинить погіршення її якості, а залучення ланцюга товароруху торгово-посередницьких структур призведе до підвищення рівня роздрібно-ї ціни та збитковості виробничої діяльності фермерських господарств через суттєве зниження заку-

півельних цін; споживачі – населення та переробні підприємства – намагаються купувати товар безпосередньо у виробників, щоб бути переконаним в його якості і заощадити на різниці цін виробника та роздрібною торгівлі. Нині роздрібна ціна суттєво перевищує ціну товаровиробника–фермерського господарства. При цьому близько 90 % виробленої сільськогосподарської продукції фермерські господарства реалізують з «поля», щоб мінімізувати трансакційні витрати [210].

Таким чином, ефективні альтернативні канали збуту повинні забезпечувати безпосередню взаємодію клієнтів із фермерами. Завдяки цьому споживачі та постачальники можуть отримати ряд переваг: немає потреби у тривалому транспортуванні і зберіганні продуктів, що негативно позначиться на їх споживчих якостях; покупець зможе безпосередньо перевірити характеристики продукту; виробник матиме можливість самостійно просувати свою продукцію в середовищі певної цільової аудиторії; посередники не зможуть вилучати суттєву частку торгової націнки, а роздрібні ціни не будуть завищуватися, в результаті прибуток виробника суттєво зросте, а кінцева ціна для споживача знизиться.

Вважаємо, що на сьогодні доцільно розвивати електронну торгівлю сільськогосподарською продукцією та продовольством. Фермерські господарства знаходяться на значній відстані від міст. Розмір таких господарств не завжди відповідає вимогам, що висуваються до організації власної системи доставки, послуги зовнішнього логістичного оператора надто дорогі, а кінцеві покупці можуть бути не готові виїжджати на особистому транспорті в сільські населені пункти за замовленими продуктами.

Проте, у процесі дослідження виявлено прилади успішної організації електронної торгівлі фермерською продукцією у форматі B2C (бізнес – споживачеві). Йдеться про використання двох базових моделей: електронний магазин і службу доставки організовує фермер; електронний магазин організовує спеціалізована компанія, яка забезпечує безпосередню взаємодію фермерів і кінцевих споживачів [211].

Для прямого збуту фермерської продукції можна використовувати торгові автомати, так звані «вендинг». Вважаємо, що використання цього каналу збуту вимагає додержання певних умов: продукт повинен зберігатися в торговельному автоматі протягом певного часу без спеціальної обробки, не втрачаючи спожив-

чих властивостей. Зазначимо, що на сьогодні через торгові автомати активно реалізується розливне фермерське молоко.

Важливим напрямком збутової діяльності фермерських господарств розглядається формування прямих поставок сільськогосподарської продукції в заклади роздрібної торгівлі, зокрема в регіональній мережі супермаркетів. Цей канал збуту вигідний для всіх учасників товароруху: покупці можуть придбати свіжі, фактично тільки з грядки овочі (період часу від збору до викладання на полиці магазинів займає 24 години, а не три-чотири доби, як за традиційної моделі закупівель через оптові канали) і, що важливо, за прийнятною ціною, оскільки з каналу розподілу вилучена оптова ланка зі своєю націнкою; установи роздрібної торгівлі зможуть істотно збільшити продажі овочів, торгова мережа при цьому зможе сформувати важливу конкурентну перевагу – пропозиція свіжих овочів за доступними цінами; фермери отримали гарантований ринок збуту і можливість розширити виробництво.

Модель прямого співробітництва роздрібною мережі і виробника продуктів харчування не є принципово новою. Відомо, що більшість операторів мережевої роздрібною торгівлі розміщують замовлення на виробництво товарів під власною торговою маркою (private label, PL – приватна торгова марка) безпосередньо на підприємствах харчової промисловості, оминаючи оптову ланку. Однак важлива відмінність полягає в тому, що заклади роздрібною мережі не співпрацюють з переробним підприємством та великим сільськогосподарським підприємством, здатним самостійно забезпечити калібрування овочів, розфасування, нанесення логотипу мережі, а безпосередньо з малими сільськогосподарськими виробниками, що займаються тільки вирощуванням овочів; закуповувана продукція не фасується в стандартизовану фірмову промислову упаковку з фіксованою вагою (за кількістю або масою), як зазвичай щодо товарів, які продаються під власними торговими марками, а продається на вагу без упаковки для формування у споживачів іміджу свіжості та природності овочів [212].

Вважаємо, що раціональним напрямом розвитку збутової діяльності є розвиток фермерської торгівлі. Як свідчить практика, існує три основні моделі фермерських магазинів: інтернет-проекти; традиційні офлайн-магазини; проекти, що використовують обидва канали продажів: онлайн і офлайн.

Ураховуючи особливість діяльності фермерських господарств, зокрема орієнтацію на виробництво «нішевої» сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, набуде розвитку модель офлайну – магазину типу «в будинку», коли на невеликій площі розміщується не надто широкий асортимент продуктів харчування, що виробляє фермерське господарство. Для них характерні висока якість, унікальність та можливість візуально бачити процес їх виробництва.

З метою мінімізації витрат на збут і формування високої частки доданої вартості сільськогосподарської продукції, яку реалізують фермерські господарства, доцільно створювати оптово-розподільчі центри на базі неформального кооперативного об'єднання малих фермерських господарств. Такий центр створено, наприклад, у с. Витязівка та Зоряне Бобринецького району Кіровоградського області на базі складського комплексу колишнього сільськогосподарського підприємства. У ньому обладнано приміщення для зберігання зерна, холодильники для неглибокого заморожування плодоовочевої продукції, а також для нетривалого зберігання продуктів забою сільськогосподарських тварин, устаткування для первинної обробки зерна, фасувальна дільниця, вагове господарство, лабораторію контролю якості, приміщення для адміністративного персоналу.

Вважаємо, що функціонування оптово-розподільчих центрів у перспективі сприятиме вирішенню проблеми збуту продукції малими фермерськими господарствами, які, на відміну від висококонцентрованих сільськогосподарських підприємств, не мають можливості створити власну систему консолідації та зберігання виробленої продукції, оскільки їх фінансові ресурси значною мірою обмежені, а також налагодити контакт з великими торговельними мережами. Особливо гостро постала проблема доставки та зберігання продукції виробників, що потребує певного температурного режиму. Доставка продукції від виробника до споживача здійснюється через схему «холодильного ланцюга», що включає в себе стаціонарні об'єкти, холодильний транспорт і систему моніторингу, які досить витратні для малих суб'єктів агробізнесу. Отже, оптово-розподільчий центр виступає проміжною ланкою між товаровиробниками і покупцями, зокрема продуктовими ритейлерами, які здебільшого не мають можливості працювати з виробниками через невеликі обсяги виробництва, а також

невідповідності вимогам – продукція повинна пройти підготовку, мати маркування і штрих-код.

Основна мета створення мережі оптово-розподільчого центру полягає в об'єднанні всіх учасників продовольчого ринку на одному об'єкті з єдиним інформаційним простором. Це дозволить відстежувати актуальні ціни та пропозиції, зробіть ланцюг поставки більш прозорим, дасть можливість сільгоспвиробникам відмовитися від послуг перекупників і посередників.

З метою підвищення конкурентоспроможності агропродовольчих ланцюгів, що створюються малими сільгоспвиробниками, економічно доцільною є організація переробки сировини, а також формування прямих каналів збуту продукції, яка не потребує переробки. Щодо сільськогосподарської продукції – сировини, то реалізацію можливості нарощення доданої вартості, яка створюється малими фермерськими господарствами, можливо забезпечити на основі розвитку сільськогосподарської кооперації й інтеграції із великими товаровиробниками, що сприятиме посиленню конкурентоспроможності на ринку агропродовольства та розвитку сільських територій.

Висновки до розділу 3

1. Доведено, що чинне законодавче регулювання у сфері сільськогосподарської кооперації є неузгодженим та не дозволяє повністю реалізувати потенціал об'єднання сільгосптоваровиробників. З метою набуття статусу неприбутковості, в статутні документи кооперативу потрібно внести пункт, який говорить про те, що прибутки установи використовуються виключно для забезпечення її діяльності та розвитку.

Основними напрямками підвищення ефективності діяльності кооперативних об'єднання фермерських господарств є: запровадження у сільськогосподарських кооперативах, які діють без мети одержання прибутку, основного фонду, який формується за рахунок поворотних внесків членів кооперативу, надання сільськогосподарським кооперативам компенсації у розмірі до 90 відсотків суми єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Встановлено, що, незважаючи на наявність перешкод у розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, спостерігається більше ніж дворазове збільшення кількості Соків. У нинішніх умовах набули поширення розвитку неформальні об'єднання, які мають подібні із кооперативами риси, та їх відносять до неформальних кооперативних утворень.

Основними причинами розвитку неформальної кооперації у середовищі фермерських господарств є: малі фермерські господарства, які у більшості випадків вступають в кооперативні відносини не стільки для розвитку великотоварного виробництва, скільки для того, щоб забезпечити просте відтворення складових матеріально-технічної бази, тим самим неформальні об'єднання уникають проблеми щодо легалізації їх діяльності, а також убезпечують ся від унеможливлення здійснення подвійного оподаткування: у кооперативі та індивідуально.

3. З метою оптимізації затрат на матеріально-технічне забезпечення виробничої діяльності фермерських господарств доцільно організувати постачальницькі кооперативи фермерів, основним напрямом діяльності яких стало б постачання технічних ресурсів, мінеральних добрив, пестицидів, насінневого матеріалів, гербіцидів, кормів тощо.

Доведено, що підвищення ефективності функціонування фермерських господарств з виробництва продукції тваринництва можна досягнути через кооперацію у складі бізнес-системи із іншими учасниками відповідних підкомплексів. За такого підходу дані кооперативні структури будуть економічно стійкими, оскільки нейтралізують та мінімізують виробничі ризики за рахунок формування відносин на основі взаємної відповідальності.

4. Запропоновано створення в Київській області Центру розвитку сільськогосподарської кооперації та дорадництва (ЦРСКД) з філіями в центрах об'єднаних територіальних громад.

До його функцій доцільно віднести забезпечення доступу кооперативів та інших сільськогосподарських товаровиробників до наукових, освітніх, консультаційних та інформаційних послуг, які формуватимуть передумови та умови до їх ефективного функціонування.

Важливими напрямом підвищення ефективності фермерських господарств та кооперативних форм їхньої взаємодії є формування єдиного інформаційного простору, який нами розглядається як веб-портал для забезпечення доступу малих форм господарювання до інформації за основними напрямами їх діяльності.

5. Систематизовано інструменти державної підтримки розвитку фермерських господарств у провідних країнах, яка спрямована на підтримку їх інтересів. Обґрунтовано необхідність концентрації коштів державної підтримки на розвиток малих фермерських господарств, а середні та великі фермерські господарства виключити із переліку суб'єктів, яким надається державна у рамках фінансування фермерства.

Результати кластерного аналізу малих фермерських господарств свідчать про те, що державну підтримку доцільно направити на розвиток господарств, у яких доходи формуються від реалізації продукції рослинництва, а також від іншої продукції рослинництва – «нішової» продукції та тваринництва.

6. Існує необхідність у розробці регіональних програм підтримки малих фермерських господарств-виробників «нішових» сільськогосподарських культур, які б передбачали компенсацію матеріальних витрат на її виробництво у розмірі 50 % від величини нормативів затрат. Розроблено порядок надання такої підтримки та визначено можливості фінансового забезпечення за принципом співфінансування об'єднаної територіальної громади і державних органів в співвідношенні 50:50.

7. Доведено доцільність державної підтримки фермерів-початківців на основі надання гранту на створення сімейної тваринницької ферми, максимальний розмір якого повинен становити: для розведення великої рогатої худоби м'ясного та молочного напрямків не більше 60 %, свиней та птиці – 50 % нормативних витрат. Фінансову основу програми підтримки розвитку фермерських господарств з виробництва тваринницької продукції повинні складати кошти місцевих об'єднаних територіальних громад та державного бюджету у співвідношенні 30:70.

8. Одним із напрямів соціального партнерства аграрних підприємницьких структур з органами влади різних рівнів, громадськими та некомерційними об'єднаннями є розвиток програми шкільного харчування. З цією метою доцільно, на законодавчому рівні, запровадити виведення закупівлі продуктів та послуг харчу-

вання дітей у дошкільних, загальноосвітніх навчальних закладах та закладах для громадян, які потребують соціальної допомоги, з-під дії Закону України «Про здійснення державних закупівель». Окрім цього, для представників виконавчого органу об'єднаної територіальної громади покласти обов'язок закуповувати продукти харчування за цінами, що не перевищують офіційні середньостатистичні ціни в регіоні.

9. Розраховано, що використання усіх виробничих ресурсів буде алокативно ефективним якщо фермерське господарство забезпечить наступні величини окремих виробничих ресурсів: площа ріллі – 30,6 га, кількість працівників – 0,84 чол., витрати на нафтопродукти – 1614,48 грн./га, витрати на запчастини – 1205,15 грн./га, витрати на оплату робіт та послуг сторонніх організацій – 2115,13 грн./га, витрати на насіння, добрива, корми та інші мат витрати – 5222,76 грн./га. Встановлено, що при збереженні існуючих підходів фермерів до використання технологій та організації виробництва не буде сформовано передумов до зниження фізичних обсягів споживання зазначених ресурсів, що вимагає створення сприятливих умов щодо переорієнтації малих фермерських господарств до інтенсивного типу ведення діяльності.

10. Диверсифікація виробничої діяльності з виробництва сільськогосподарської продукції фермерських господарств на основі розвитку несільськогосподарських видів є одним із інструментів мінімізації ризиків. Активізація розвитку несільськогосподарської діяльності фермерськими господарствами вимагає модернізації системи оподаткування на основі запровадження принципів оподаткування сукупного сімейного доходу з використанням прогресивної шкали та проведення роз'яснювальних заходів по формуванню відповідної культури.

Існує необхідність запровадження комплексних заходів державної підтримки розвитку народних промислів і ремесел фермерськими господарствами, які включають; просування продукції на ринок; організацію навчання та виставкової діяльності.

11. З метою підвищення конкурентоспроможності агропродовольчих ланцюгів, що створюються малими фермерськими господарствами, економічно доцільною є організація переробки сировини та потужностей з доробки та зберігання

зібраного врожаю на кооперативних засадах. Досягнення мінімізації витрат на збут та формування високої доданої вартості сільськогосподарської продукції, яку реалізують фермерські господарства, можливо за умови створення оптово-розподільчого центру на базі неформального кооперативного об'єднання малих фермерських господарств.

12. Обґрунтовано доцільність використання малими фермерськими господарствами торговельних автоматів для реалізації розливного молока та формування прямих поставок сільськогосподарської продукції в заклади громадського харчування та регіональні мережі супермаркетів. Раціональним є розвиток таких форм фермерської торгівлі як: інтернет-продаж; традиційні офлайн-магазини; здійснення продажів як онлайн, так і офлайн, а в перспективі, доцільно забезпечити виробництво продукції фермерськими господарствами за замовленнями споживачів, міського населення.

ВИСНОВКИ

Проведені дослідження дали підстави зробити висновки та сформулювати пропозиції теоретичного і науково-практичного спрямування щодо розв'язання наукової проблеми забезпечення ефективного розвитку фермерських господарств.

1. Обґрунтовано, що для фермерських господарств притаманними є як риси селянських господарств, так і властивості фермерських господарств «західного типу». Характерними ознаками фермерських господарств є багатфункціональність, стійкість і специфічність господарювання, що забезпечується під впливом неформальних інститутів, включаючи традиції, звичаї і сформовані практики господарювання, особливості неформальних відносин взаємодопомоги і співробітництва. Доведено, що фермерське господарство відрізняється від селянського, насамперед, основними цілями здійснення своєї діяльності, а спільними їх рисами є приватна власність на землю та праця членів домогосподарства.

Авторський підхід до дефініції поняття «фермерське господарство» зводиться до того, що це є сільськогосподарський товаровиробник, діяльність якого базується на приватній власності на засоби виробництва та землю, використанні праці членів сільського домогосподарства та частково найманих працівників, здійснює свою діяльність з метою виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції та продовольства.

2. Функціонування фермерських господарств, зокрема сімейних, базується на концепції трудових селянських господарств підприємницького типу, а багатоваріантність моделей їх економічної поведінки є відповідною реакцією на вплив чинників зовнішнього середовища. Основними ознаками сімейно-трудоного селянського, фер-мерського господарства є: задоволення потреб членів сільського домогосподарства – як мета, і використання своєї праці у виробництві – як засіб досягнення цієї мети.

Стійкість трудового селянського господарства підприємницького типу забезпечується властивими для нього особливостями та перевагами: відсутність найманої праці; високий рівень використання праці членів сільського домогосподарства; відсутність зовнішнього контролю за виробничим процесом; особлива мотивація діяльності, що полягає не в отриманні доходу, а в споживанні та відтворенні

ресурсного потенціалу фермерського господарства. Зміцнення позицій фермерських господарств у нинішніх умовах можливе за умови набуття нових знань, зростання рівня освіти селян і широкого застосування сучасної техніки та інноваційних технологій, а також поглиблення кооперативних та інтеграційних зв'язків.

3. Обґрунтовано, що урахування при визначенні фермерського господарства лише критерію його підприємницького характеру є недостатнім, оскільки для більшості сільських жителів ведення господарства є основною діяльністю та їхнім способом життя. Окрім цього, потребують узгодження порядок закріплення правового статусу багатоскладних і односкладних фермерських господарств, а також упорядкування норм Податкового кодексу, за яким сімейне фермерське господарство у статусі підприємця-фізичної особи не має статусу «сільськогосподарський товаровиробник». Із цією метою доцільно внести до зазначеного нормативного акту такі зміни: розширити обмеження площі землекористування до 50 га та передбачити використання найманої праці.

Основними критеріями класифікації товаровиробників сільськогосподарської продукції у провідних країнах світу є: площа сільськогосподарських угідь у користуванні; поголів'я сільськогосподарських тварин і птиці; обсяги продажу виробленої продукції; рівень прибутковості, форма власності на засоби виробництва. Існуючі підходи у вітчизняній практиці до типологізації підприємств не характеризуються універсальністю, потребують перегляду і коригування вартісної складової вищезазначених ресурсів. Запропоновано включити до чистих активів суб'єктів господарювання вартість сільськогосподарських угідь, як основного засобу виробництва суб'єктів агробізнесу, інформаційною складовою оцінки є статистична форма б-зем, а вартісна складова має базуватися на нормативній грошовій оцінці сільськогосподарських угідь, введеної у дію в 2017 р.

4. Розвиток фермерських господарств характеризується позитивною динамікою ресурсного забезпечення та відповідно обсягів виробництва сільськогосподарської продукції. Зокрема, обсяги виробництва продукції рослинництва збільшилися в 7, тваринництва – майже у 6 разів. Серед стримуючих чинників розвитку фермерських господарств виділено наступні: невисока ефективність сільськогосподарського виробництва; психологічні бар'єри здійснення підприємництва,

відсутність відповідного соціального статусу «сімейного фермерського господарства»; незначні обсяги інвестицій; нерозвиненість формальних кооперативних зв'язків; недостатній рівень спеціальної освіти; низька дієвість і непослідовність державної підтримки; незавершеність земельної реформи.

5. Доведено, що, незважаючи на позитивну тенденцію підвищення показників ефективності сільськогосподарського виробництва у фермерських господарствах, не повністю реалізовано можливості прибуткового виробництва основних видів сільськогосподарської продукції у малих господарствах. Водночас, середні та великі фермерські господарства орієнтуються на використання інноваційних технологій лише при виробництві продукції рослинництва, однак не реалізовано можливості щодо прибуткового ведення тваринництва.

З метою подальшого підвищення економічної ефективності виробничої діяльності фермерських господарств обґрунтовано доцільність реалізації таких дієвих заходів: організаційно-економічних – бізнес-планування, зниження витрат, диверсифікація виробничої програми, ефективний менеджмент; техніко-технологічних – підвищення врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності сільськогосподарських тварин, ефективності використання виробничих ресурсів на основі впровадження інноваційних ресурсозберігаючих технологій; соціальних внутрішньогосподарських – зміцнення трудової дисципліни, підготовка і підвищення кваліфікації кадрів, поліпшення умов праці, запровадження дієвої системи матеріального стимулювання праці, забезпечення об'єктивного відображення фінансових та економічних показників на основі удосконалення обліку.

6. Пріоритетними галузями у фермерських господарствах, що потребують державної підтримки, повинні стати м'ясне скотарство, вівчарство, овочівництво відкритого ґрунту та виробництво сільськогосподарської продукції. З метою підвищення дієвості державної підтримки в придбанні сільгосптехніки, у нормативно-правових актах, які регламентують її надання, доцільно скасувати норму щодо місцезнаходження виробника технічних засобів, вимагати економічного обґрунтування від господарства щодо фінансово-економічних показників її використання.

Вважаємо, що право на отримання державної підтримки повинні мати фермерські господарства, які забезпечують прозорість та об'єктивність у декларуван-

ні своїх доходів і витрат. З метою підвищення дієвості державної програми підтримки фермерських господарств доцільно передбачити можливість фінансового забезпечення новостворених фермерських господарств та створення Фонду гарантування кредитів для суб'єктів галузі у цілому. Існує необхідність унормування передачі права власності фермерським господарствам на земельні ділянки, надані засновникам таких господарств у постійне користування, постійне володіння, довічне успадкування володіння для створення та ведення фермерського господарства, а також врегулювання питань щодо проявів рейдерства.

7. Поглиблення розвитку сільськогосподарської кооперації повинно відбуватися на основі удосконалення нормативно-правового її регулювання та активізації роз'яснювальної діяльності безпосередньо на рівні малих форм господарювання. Як доцільний захід розглядається відмова від поділу сільськогосподарських кооперативів за типами на виробничі та обслуговуючі, надаючи членам (засновникам) сільськогосподарського кооперативу право самостійно обирати види та форму діяльності – з метою чи без мети одержання прибутку. З метою набуття статусу неприбутковості у статутні документи кооперативу необхідно внести пункт, яким прибутки організації використовуються виключно для забезпечення діяльності й розвитку. Водночас для сільськогосподарського кооперативу, який діє з метою одержання прибутку, також варто передбачити обов'язкову трудову участь у діяльності такого кооперативу його членів – фізичних осіб (як це передбачено для сільськогосподарських виробничих кооперативів).

Запропоновано напрями розвитку кооперативних зв'язків із фермерськими господарствами, зокрема, щодо створення заготівельно-збутового кооперативу, організації інформаційно-консультаційного супроводу діяльності малих форм господарювання та кооперативів, а також стимулювання процесу трансформування неформальних у формальні кооперативні об'єднання на рівні малих форм господарювання, розвитку кооперативних зв'язків фермерських господарств із сільгоспідприємствами інших організаційно-правових форм господарювання, активізації просвітницької діяльності, що у цілому сприятиме ефективному розвитку фермерських господарств та їх позитивному впливу на розвиток сільської території.

8. Обґрунтовано необхідність розроблення програми підтримки малих фермерських господарств, зокрема тваринницької продукції, частка якої у структурі виробництва продукції в цих господарствах коливається у межах від 1,1 до 37 %. Передбачено механізм одержання державної підтримки у формі гранту на розвиток сімейної тваринницької ферми, систематизовано основні критерії для відбору учасників та порядку формування складу конкурсних комісій. Виділено джерело фінансового забезпечення, запровадження якого сприятиме активізації процесів їх створення.

З метою стимулювання малих фермерських господарств – виробників «нішевих» сільськогосподарських культур доцільно розробити Регіональні програми підтримки, в яких доцільно передбачити компенсацію матеріальних витрат у розмірі 50 % нормативних витрат на її виробництво, а реалізацію здійснювати за принципом спів-фінансування ОТГ і державних органів у співвідношенні 50:50. Одним із напрямів реалізації соціального партнерства може стати залучення об'єднаними територіальними громадами малих фермерських господарств до поставок продукції за програмою «Шкільне харчування».

9. Одним із напрямів забезпечення стійкості малих фермерських господарств визначено диверсифікацію виробничої діяльності на основі запровадження не-сільськогосподарських видів. Виявлено, що до розвитку сільського туризму позитивно ставляться 90 % власників господарств, які його вважають джерелом додаткового доходу. Однак повне уявлення про сільський туризм мають лише 40 % фермерів, 50 % зауважило відсутність знань у цій сфері. Важливою умовою організації відпочинку в сільській місцевості названо «територіальне розташування» і «природні особливості об'єктів відпочинку», а також його вартість, що вимагає від фермерів спільно із органами місцевого саморегулювання розробляти бізнес-проекти та відповідно створювати умови для розвитку цього виду діяльності.

З метою активізації розвитку не-сільськогосподарських видів діяльності малими фермерськими господарствами доцільно удосконалити систему оподаткування, оскільки чинна система посилює податкове навантаження, а також посилює ризик втратити статус платника 4-ї групи, якщо частка виручки від не-сіль-

ськогосподарської діяльності перевищить 25 %. Обґрунтовано доцільність запровадження принципів оподаткування сукупного сімейного доходу з використанням прогресивної шкали.

10. Обґрунтовано доцільність використання малими фермерськими господарствами торговельних автоматів з продажу розливного молока та формування прямих поставок сільськогосподарської продукції в заклади громадського харчування й регіональні мережі супермаркетів, що сприятиме формуванню доступних цін для споживачів, фермери одержать гарантований ринок збуту і можливість розширити виробництво. Окрім того, доцільно розвивати такі форми фермерської торгівлі: інтернет-продаж; традиційні офлайн-магазини; продажі онлайн та офлайн. Вважаємо, що у перспективі набуде розвитку виробництво продукції фермерськими господарствами за замовленнями споживачів, міського населення.

З метою мінімізації витрат на збут та формування високої частки доданої вартості сільськогосподарської продукції, яку реалізують фермерські господарства, доцільним буде створення оптово-розподільчого центру на базі неформального кооперативного об'єднання малих фермерських господарств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про фермерське господарство : Закон України від 19.06.2003 № 973-IV. Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/973-15>.
2. Фермерские хозяйства в Польше URL: <http://time-group.pl/fermerskie-hozyajstva-vpolshe>. (дата звернення: 12.12.2017).
3. Фадеева О.П. Сельские сообщества и хозяйственные уклады: от выживания к развитию. / под ред. З.И. Калугиной. Новосибирск: ИЭОПП СО РАН, 2015. 264 с.
4. Рязанова О.Е., Максимова Т.П. Трансформация аграрной сферы экономики РФ: концептуальные подходы: монография. М.: МЭСИ, 2015. 301 с.
5. Косарева Т.П. Эволюция форм хозяйствования в аграрном секторе экономики при переходе к рыночным отношениям : автореф. дис. ... канд. экон. Наук : 1994. 26 с.
6. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. Избранные труды. М.: Колос, 1992. 420 с.
7. Барсукова С.Ю. Неформальная экономика: понятие, история изучения, исследовательские подходы . Социологические исследования. 2012. № 2. С. 31–39.
8. Чаянов А.В. Избранные труды. М.: Колос, 1993. 590 с.
9. Никитина А.А. Анализ эффективности функционирования крестьянских (фермерских) хозяйств с учетом региональных особенностей Республики Башкортостан: монография. Оренбург: ОГУ, 2017. 190 с.
10. Изиев Б. Д. Рыночные тенденции и перспективы развития личных подсобных и крестьянских (фермерских) хозяйств в Дагестане : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05. Махачкала, 2006. 229 с.
11. Хежев А. М. Повышение эффективности функционирования и развития крестьянских (фермерских) хозяйств в условиях ресурсных ограничений : на материалах Кабардино-Балкарской Республики : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05. Нальчик, 2010. 206 с.
12. Никитина А. А. Развитие крестьянских (фермерских) хозяйств: на примере Республики Башкортостан: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05. Уфа, 2006. 233 с.

13. Потенко Т. А. Экономическое обоснование эффективного развития крестьянских (фермерских) хозяйств: на примере Приморского края: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05. Уссурийск, 2002. 145 с.

14. Онищенко Н. М. Тенденції та перспективи розвитку законодавства України про фермерські господарства. Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. 2004. № 1–2. С. 139–144.

15. Гнатишин Л.Б Фермерські господарства в організаційній системі сільськогосподарського виробництва . Аграрна економіка. 2012. Т. 5, № 1–2. С. 26–31.

16. Горьовий В.П. Фермерство України: теорія, методологія, практика : монографія. К. : ННЦ "Інститут аграрної економіки", 2007. 540 с.

17. Шульський М.Г. Фермерство: проблеми становлення і розвитку. Львів : Львівська національна академія ветеринарної медицини ім. С.З.Гжицького, 2004. 390 с.

18. Шляпникова Е. А. Организационно-экономические механизмы повышения эффективности производственной деятельности крестьянских (фермерских) хозяйств : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05. Ижевск, 1999. 220 с.

19. Чернышев В. Крестьянское фермерство. Глазами избирателя. Деловые предложения. Нежин : Лукьяненко В. В. ТБК "Орхидея", 2012. 155 с.

20. Ярковий А.О. Організаційно-економічні засади функціонування фермерських та особистих селянських господарств : автореф. дис... канд. экон. наук : 08.00.04 / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2009. 20 с.

21. Осипова М., Доброва Н. Фермерські господарства України: особливості, проблеми, перспективи розвитку. Наук. вісн./Одес. нац. экон. ун-т. 2016. № 10. С. 98 – 121.

22. Биба В.А. Теоретичні основи функціонування фермерських господарств України. Сталий розвиток економіки, 2017. №4. С. 40 – 45.

23. Олійник А.С. Особливості функціонування фермерських господарств в Україні. Вісн. Бердян. ун-ту менеджменту і бізнесу. 2015. № 4. С. 64 – 67.

24. Про селянське (фермерське) господарство : Закон України від 20.12.1991 р. № 2009-12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2009-12>

25. Сачовський І.М. До аналізу основних показників виробничої діяльності фермерських господарств Полтавської області. Держава та регіони. Сер. Економіка та підприємництво. 2015. Вип. 2. С. 75 –82.

26. Липчук В.В., Штогринець Н.В. Форми господарювання в сільському господарстві Карпат: монографія. Чернівці: Місто, 2015. 207 с.

27. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство: Избр. Тр. / редкол.: Никонов А.А. (отв. ред) и др.; АН СССР Ин-т экономики и др. М.: Экономика, 1989. 493 с.

28. Чаянов А.В. Краткий курс кооперации. 4-е изд. М.: Центральное Товарищество «Кооперативное издательство». 1925. 77 с.

29. Чаянов А.В. О сельскохозяйственной кооперации: Избранные главы и статьи. Саратов: Приволжское кн. изд., 1989. 176 с.

30. Макаров, Н. П. Крестьянское хозяйство и его эволюция. М. : Н. Желудковой, 1920. 392 с.

31. В. Н. Черковец, Е. Г. Василевский, В.А. Жамин. Всемирная история экономической мысли. Начало ленинского этапа марксистской экономической мысли. Эволюция буржуазной политической экономии (конец XIX – начало XX в.). Москва: Мысль, 1989. Т.3.

32. Прауст Р.Э. Семейное хозяйство как форма социальной организации жизнеобеспечения сельских жителей. Аграрная доктрина двадцатого столетия: уроки на будущее. Москва: Всероссийский институт аграрных проблем и автоматизации ВИАПИ., 1998. С. 185–187.

33. Рубежный, А.А. Организационно-производственные типы сельскохозяйственных предприятий за рубежом. Сборник научных трудов СевКав-ГТУ. Серия «Экономика». 2005. № 1.

34. Рылько Д. В степях Миннесоты-П. Агроинвестор. 2009. № 2.

35. Никитина А.А. Критерии отнесения хозяйств к личным подсобным и фермерским на основе зарубежного опыта. Региональная экономика: теория и практика. Научно-практический и аналитический журнал. №1 (280). 2013. С. 49 –52.

36. Как у них: семейные фермы в США. URL: <http://www.dairynews.ru/news/kak-u-nikh-semeynye-fermy-v-ssha.html>

37. Купріянич І.П. Концепція розвитку сімейних фермерських господарств в Україні з досвіду зарубіжних країн. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. № 1-2. 2016. С. 32–40.

38. Воронин Б.А., Воронина Я. В. Состояние и тенденции развития фермерских хозяйств в зарубежных странах. Аграрный вестник Урала. 2015. № 10 (140). С. 65–70.

39. Асадченко А. А. Зарубежный опыт развития ФХ (на примере США, Канады, Германии, Польши). Электронная библиотека ГГТУ им. П. О. Сухого. URL: https://docviewer.yandex.ru/view/77716604/?* (дата звернення: 18. 09. 2017).

40. Липчук В.В., Гнатишин Л.Б., Кордоба О.М. Фермерські господарства: стан, проблеми та стратегії розвитку : монографія. Л., 2010.

41. Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-3. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 3–4. Ст. 27. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>

42. Про форми державних актів на право володіння або користування землею і Положення про порядок надання і вилучення земельних ділянок : Постанова Верховної Ради УРСР від 27.03.1991 р. № 889-12. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-12>

43. Бондаренко Н.Е. Межфирменная кооперация как фактор инновационного развития. Вестник Российского экономического университета им. Г.В. Плеханова. 2016. № 6(90). С. 31–40.

44. Биба В.А. Організаційно-економічні засади кооперації фермерських господарств України. Інноваційна економіка, 2017. №11–12. С. 62–65 .

45. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег: пер с англ. М., 1978.

46. Аристотель. Политика : сочинения в 4-х томах. М.: Мысль, 1983. Т.4.

47. Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів. М., 1961. С. 130–132.

48. Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. М. : Дело, Вита-Пресс, 1996. 123 с.

49. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 2. 522 с.

50. Маркс К., Энгельс Ф. Экономическо-философские рукописи 1844 года. Т. 42. 106 с.
51. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. М.: Политиздат, Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС, 1968. Т. 46. Ч. 1. 376 с.
52. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения / под ред. В. Адоратского. М.: Партиздат, Институт Маркса Энгельса-Ленина при ЦК КП(б), 1934. Т. 3. 629 с.
53. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. М.: Политиздат, Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС, 1960. Т. 23. 907 с.
54. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. М.: Политиздат, Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС, 1961. Т. 18. С.341.
55. Гильдебранд Б. Политическая система настоящего и будущего. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. 296 с.
56. Ленін В. І. Повне зібр. тв. Т. 12. С. 56–57.
57. Ленін В. І. Повне зібр. тв. Т. 41. 364 с.
58. Чаянов А. В. Организация крестьянского хозяйства. М., 1925. 16 с.
59. Чаянов А. В. Путешествие моего брата Алексея в страну крестьянской утопии . URL: http://az.lib.ru/c/chajanow_a_w/text_0020.shtml (дата обращения: 12.04.2018).
60. Кондратьев Н. Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. М.: Наука, 1991. 43 с.
61. Булгаков С.Н. Капитализм и земледелие. Т. 1-2. СПб.: Тип. и лит. В.А. Тиханова, 1900. Т. 1. С. 341.
62. Leibenstein H., *General X-Efficiency Theory and Economic Development*, Oxford University Press, 1978.
63. Чаянов А. В. Природа крестьянского хозяйства и земельный режим. Труды III съезда Лиги аграрных реформ. Вып. 1. М., 1918. 34 с.
64. Schultz T.W. *Transforming Traditional Agriculture*, Yale University Press, 1964.
65. Lipton M. The theory of the optimising peasant. *Journal of Development Studies*, 1968, vol. 4, n.3, pp.327-351.
66. Чаянов А. В. Опыты изучения изолированного государства. Труды Высшего семинария с.-х. экономии и политики. Вып. 1. М.: Госиздат, 1921.

67. Nakajima C. Subsistence and commercial family farms: some theoretical models of subjective equilibrium. *Subsistence Agriculture and Economic Development*, London, 1970.
68. Low A. *Agricultural Development in Southern Africa: Farm Household-Economics and the Food Crisis*, London, 1986.
69. Пуанкаре А. Математика и логика. Новые идеи в математике. Пг.: Образование, 1915. 146 с.
70. Буздалов Н.И. Избранные труды: в 3-х т. Всерос. ин-т аграр. пробл. и информатики им. А.А. Никонова. М. 2008. Т.1. Интенсификация, земельная рента, эффективность. 325 с.
71. В.В. Крылов. Теория Формаций. М.: Восточная литература РАН, 1997. 34 с.
72. Шанин Т. Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. М.: Прогресс-Академия, 1992. 428 с.
73. Маркс К., Энгельс Ф. Экономические рукописи 1857–1859 годов. Сочинения. 2-е изд. М., 1968. Т. 46, ч. I. 585 с.
74. Чаянов А. В. Номографические элементы экономической географии. Труды Высшего семинария с.-х. экономии и политики. Вып. 1. М.: Госиздат, 1921. 23 с.
75. Тимирязев К. А. Из воспоминаний о двух поколениях. Памяти А. И. Чупрова и И. А. Петровского. Русские ведомости. 1913. № 230.
76. Методы измерения концентрации богатства. 1905. 34 с.
77. Маркс К., Энгельс Ф. Экономические рукописи 1857–1859 годов. Сочинения. 2-е изд. М., 1969. Т. 46, ч. II. 626 с.
78. Назимов И. Н. Элементы капитала в крестьянском хозяйстве. М.; Л., 1929. 160 с.
79. Брайович С. М. Карл Каутский – эволюция его воззрений. М.: Наука, 1982. 34 с.
80. Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство. Избранные труды. М.: Экономика, 1989. 492 с.
81. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. М.: Наука, 1991. 121 с.
82. Положение дел в продовольствии и сельском хозяйстве. Инновации в семейных фермерских хозяйствах. ФАО. Рим. 2015 . Food and Agriculture

Organization of the United Nations. URL: <http://www.fao.org/publications/sofa/2014/ru/> (дата звернення : 23.04.1015).

83. Чайнов А.В. Избранные труды. М.: Колос, 1993. 574 с.
84. Чайнов А.В. К вопросу теории некапиталистических систем хозяйства. Экономическое наследие А.В. Чайнова. Издательский Дом ТОНЧУ, 2006. С. 59–106.
85. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 42, С. 97.
86. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 23, С. 597.
87. Рылько Д. В степях Миннесоты-П / Агроинвестор. 2009. № 2. 34 с.
88. Тамбовцев В.Л. Фактор культуры в экономике: методология анализа. Институциональная трансформация экономики: российский вектор новой индустриализации: материалы IV Междунар. науч. конф.: в 2 ч. /отв. ред. Е.А. Капогузов, Г.М. Самошилова. Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та, 2015. Ч. 1. С. 24–29.
89. Чайнов А. В. Изоцены ржи 1909–1913, 1917 и 1920 гг. (по материалам Конъюнктурного Института Петровской сельскохозяйственной академии). Крестьянское хозяйство. Избр. тр. М.: Экономика, 1989. 34 с.
90. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. 180 с.
91. Нефедова Т., Пэллот Дж. Неизвестное сельское хозяйство, или Зачем нужна корова? М. : Новое издательство, 2006. 356 с.
92. Черепанов М. Организация крестьянского хозяйства на базе ЛПХ. АПК: экономика, управление. 1992. № 4. С.85–86.
93. Ведров Н.Г. Фермерство или община? Земля сибирская, дальневосточная. 1992. № 5-6. С. 8-9.
94. Класифікація організаційно-правових форм господарювання ДК 002:2004. URL:<https://buhgalter.com.ua/dovidnik/kspovo/kopfg/>.
95. Шпичак О.М., Свиноус І.В. Реалізація продукції особистими селянськими господарствами – витрати, ціни, ефективність : монографія. К. : ННЦ "Інститут аграрної економіки", 2008. 300 с.
96. Кзаки С. Сельскохозяйственные реформы и их перспективы в Центральной и Восточной Европе и бывшем Советском Союзе. Европейская экономика. 2007. № 12. 117 с.

97. Никитина А.А. Классификация фермерских хозяйств с учетом зарубежного опыта ведения фермерства. Региональная экономика: теория и практика. Научно-практический и аналитический журнал. 2012. №28(259). С. 60–63.

98. Табінський В. А., Колесник Є. О., Сіліна І. С. Аналіз стану фермерських господарств в Україні. Молодий вчений. 2016. №6 (33). С. 111–115.

99. Кулінич В.М. Особливості діяльності фермерських господарств як підприємницької форми господарювання. Економіка АПК. 2008. № 7. С. 52–54.

100. Таран В.В. Структура и эффективность производственных затрат в фермерских хозяйствах США: обзорн. информ. М.: ВНИИТЭИагропром, 2000. 60 с.

101. Черняков Б.А. Крупнейшая в США ферма по производству картофеля. Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2004. № 2. С. 55–58.

102. Горьовий В.П. Фермерство України: теорія, методологія, практика: монографія. К. : ННЦ ІАЕ, 2007. 570 с.

103. Методичними вказівками щодо складання ф.50-сг, положеннями Господарського кодексу та Закону України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність» К. – 53с.

104. Черняков Б.А. Крупнейшая в США ферма по производству картофеля. Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2016. № 2. С. 55–58.

105. Черняков Б.А. Типичная американская ферма по производству бройлеров. Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2013. № 4. С. 50–51.

106. Касл Э., Бекер М. Эффективное фермерское хозяйство / пер. с англ. и предисловие А.А. Белозерцева. М.: Агропромиздат, 1991. 496 с.

107. Биба В.А., Демчак І.М., Свиноус І.В., Микитюк Д.М., Сидорук О.П. Фермерські господарства: сучасний стан та проблеми розвитку. Науково-практичний збірник (економічні науки) «Продуктивність агропромислового виробництва». К.: НДІ «Украгропромпродуктивність», 2016. №28. С. 43–49.

108. Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. 2-е издание. М., 1907. 392 с.

109. Ленин В.И. Развитие капитализма в России. М.: Издательство политической литературы, 1975. 5-е изд. ПСС. Т. 3. 791 с.

110. Челинцев А.Н. Опыт изучения организации крестьянского сельского хозяйства в целях обоснования общественной и кооперативно-агрономической помощи на примере Тамбовской губернии. Книгоиздательство «Союз» Харьковско-го кредитного Союза Кооперативов, 1919.

111. Анисимов Я.А., Верменичев И.Д., Наумов К.И. Производственная характеристика крестьянских хозяйств различных социальных групп. М., 1927. – Т.1. 45 с.

112. Крицман Л.Н. Классовое расслоение в советской деревне. По данным волостных обследований. М., 1926. 192 с.

113. Commission Regulation (EC) №1166/2008 of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on farm structure surveys and the survey on agricultural production methods and repealing Council Regulation (EEC) № 571/88. URL:<http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:321:0014:0034:EN:PDF>

114. Council Regulation (EC) № 1217/2009 of 30 November 2009 setting up a network for the collection of accountancy data on the incomes and business operation of agricultural holdings in the European Community. Official Journal of the European Union. 2009. № 328. P. 27–38. [Электронный ресурс]. URL: <http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32009R1217&rid=1>.

115. Commission Delegated Regulation (EU) № 1198/2014 of 1 August 2014 supplementing Council Regulation (EC) № 1217/2009 setting up a network for the collection of accountancy data on the incomes and business operation of agricultural holdings in the European Union. Official Journal of the European Union. 2014. № 321. P. 2–6. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014R1198&rid=5>.

116. Commission Implementing Regulation (EU) № 2015/220 of 3 February 2015 laying down rules for the application of Council Regulation (EC) № 1217/2009 setting up a network for the collection of accountancy data on the incomes and business operation of agricultural holdings in the European Union. URL: <http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32015R0220&rid=3>

117. Красноруцький О.О., Руденко С.В. Функціональні та інструментальні концепції в дослідженнях механізмів управління економічним потенціалом аграрних підприємств. Актуальні проблеми інноваційної економіки. 2016. № 2. С. 5–10.

118. Податковий кодекс України : Закон України від 2.12.2010 р. № 2755-17. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

119. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17.07.1997 № 469/97-ВР. URL: zakon5.rada.gov.ua

120. The Farm Accountancy Data Network (FADN) methodology URL: http://ec.europa.eu/agriculture/rica/methodologyl_en.cfm.

121. Голубев А. Фермерські господарства України: тенденції розвитку та економіко-соціальна сутність. Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму. 2017. № 1. С. 58–63.

122. Радченко О. Д. Підтримка аграрного сектору через механізми пільгового кредитування. Збірник наукових праць Університету державної фіскальної служби України. 2018. № 1. С. 161–177.

123. Щурик М.В. Кредитування потреб аграрного сектору в умовах сьогодення: недоліки та шляхи їх подолання. Економічний форум. 2017. № 4. С. 176–183.

124. Про затвердження Інструкції щодо заповнення форми державного статистичного спостереження N50-ст "Основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств" : Наказ Держкомстату України від 06.11.2011 р. № 403. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1303-07>

125. Биба В.А., Ткаченко К.В., Свиноус Н.І. Економічні аспекти землевикористання фермерськими господарствами. Економіка та управління АПК: зб. наук. пр. Біла Церква, 2018. №1. С.113–123.

126. Грищенко О.Ю., Тулуш Л.Д. Трансформація високотоварних господарств населення в суб'єкти підприємництва: податково-бюджетні аспекти. Економіка АПК. 2018. № 1. 40 с.

127. Які нішеві культури можуть «підстрахувати» сільгоспвиробника? URL : <https://agrodovidka.info/post/10076>

128. Нестеренко Ю.О. Сімейні фермерські господарства: тенденції розвитку в світі та сучасний напрям господарювання в Україні. Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. 2015. Вип. 28. С. 59–67.

129. Сатир Л.М., Скоцик В.Є. Організаційно-економічні аспекти оновлення техніки в сільськогосподарських підприємствах Київської області. Економіка та держава. 2015. № 9. С. 12–15.

130. Про внесення змін до Закону України "Про фермерське господарство" щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств : Закон України від 31.03.2016 р. № 1067-8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1067-19>

131. Гнатишин Л.Б., Кордоба О.М., Липчук В.В. Фермерські господарства: стан, проблеми та стратегії розвитку : монографія. Л., 2016. 236 с.

132. Белко І.А. Проблеми впровадження стратегічного управління розвитком аграрних підприємств Хмельниччини . Економіка АПК. 2018. № 4. 106 с.

133. Які нішеві культури вигідно вирощувати в 2018 році. URL: <https://agronews.ua/node/89445>

134. 9 виробників фермерської молочної продукції. URL: <http://agrocareer.com/news/243/9->

135. Особливості оподаткування фермерських господарств. URL: <http://zem.ua/en/home/59-fermerstvo-stvorennia-vedennia-opodatkuvannia/1034-osoblivosti-opodatkuvannya-fermerskikhgospodarstv>

136. Про затвердження Розрахунку частки сільськогосподарського товаровиробництва : Наказ Мінагрополітики та продовольства від 26.12.11 р. № 772. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE20823.html

137. Мельник Л. Ю., Васильєв С.В., Олексюк В.О. Стан і перспективи трансформації особистих селянських господарств у агробізнесові господарства. Агро-світ, 2016. № 8. С. 9–14.

138. Яворська Т. І., Франчук І.Б. Трансформація особистих селянських господарств у підприємницькі структури. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2014. № 3 (27). С. 48–52.

139. Осипова М. М. Питання розвитку сімейних фермерських господарств. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки. 2017. Вип. 22. Ч. 2. С. 20–23.

140. Энгельгардт А.Н. Из деревни. 12 писем : 1872-1887. М. : Гос. соц.-экон. изд-во, 1937. 491 с.

141. Курінна М.Ю. Ефективність виробництва яловичини в сільськогосподарських підприємствах . Економіка АПК. 2015. № 8. С. 99 –104.

142. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 08.07.2010 р. № 2464-6. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2464-vi-11763>

143. Розвиток форм господарювання в сільському господарстві: проблеми і рішення: наукова доповідь / Лупенко Ю.О. та ін. ; за ред. Ю.О. Лупенка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2018. 54 с.

144. Скоцик В.Є. Технічне оснащення – основа високотехнологічного виробництва продукції рослинництва. Економіка і регіон. 2013. № 3. С. 99 –103.

145. Піменова О. Сільськогосподарська обслуговуюча кооперація як чинник конкурентного господарювання малих і середніх господарств в Україні. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. 2013. Вип. 148. С. 58 –61.

146. Дідківська Л.В. Сільськогосподарська кооперація – основа розвитку аграрного підприємництва в Україні. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки. 2017. Вип. 12(1). С. 186 –192.

147. Жабанова К.В. Фермерское хозяйство в России : учебное пособие. URL: http://www.kgau.ru/distance/ec_05/zhibinova/fermerstvo/00_autor.Html

148. Збарський В.К., Алексеева Ю.Ю. Особливості трансформації сільських домогосподарств у сімейні фермерські господарства. Економіка АПК. 2017. № 7. С. 23 –29.

149. Дивнич О.Д., Демиденко Л.М. Інновації в рослинництві та джерела їх фінансування. Актуальні проблеми економіки. 2015. № 5. С. 184 –192.

150. Сатир Л.М., Скоцик В.Є. Теоретичні аспекти підвищення ефективності використання машинно-тракторного парку в сільськогосподарських підприємствах. Економіка та управління АПК. 2015. № 2. С. 14 –20.

151. Дорош-Кізим М.М., Дадак О.О., Гачек Т.С. Інновації в аграрному секторі України в контексті розвитку європейської інтеграції. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького. Серія : Економічні науки. 2017. Т. 19, № 81. С. 123 –128.

152. Смолінський В.Б. Інновації в аграрному секторі: зарубіжний досвід та перспективи використання в Україні. Економіка. Фінанси. Право. 2016. № 6. С. 24–26.

153. Різничук І. Годівля корів за інтенсивної технології виробництва молока. Тваринництво України. 2016. № 6. С. 8 –13.

154. Почукалін А.Є., Прийма С.В., Різун О.В. Регіональні центри з розведення української чорно-рябої молочної породи великої рогатої худоби. Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія : Тваринництво. 2018. Вип. 2. С. 77 –80.

155. Авраменко Ю.О. Фактори конкурентоспроможності фермерських господарств. Економіка АПК. 2017. № 1. 97 с.

156. Єременко Д.В. Конкурентоспроможність фермерських господарств України: теорія, методологія, практика: монографія. Мелітополь: Люкс, 2017. 310 с.

157. Лупенко Ю.О., Тулуш Л.Д. Оподаткування сільського господарства в умовах трансформації спеціальних податкових режимів. Економіка АПК. 2016. № 1. С. 5.

158. Тулуш Л.Д., Грищенко Д.Ю. Фіскальне регулювання розвитку ринку олійних культур в Україні. Економіка АПК. 2018. № 5. С. 63.

159. Про Державний бюджет України на 2016 рік : Закон України від 25.12.2015 р. № 928-8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928-19>.

160. Про Державний бюджет України на 2017 рік : Закон України від 21.12.2016 р. № 1801-8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1801-19>.

161. Про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету, спрямованих на надання державної підтримки агропромислому комплексу : Рішення Рахункової палати від 21.03.2017 р. № 7-2. URL: http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16751338/R_RP_7-2_2017.pdf?subportal=main це джерело повторювалося ще двічі, тому я видалила

162. Рейдерство і бандитизм відносно фермерів в Україні набули масового характеру, правоохоронці без діють. URL: <https://begemot.media/news/rejderstvo-i-banditizm-vidnosno-fermeriv-v-ukrayini-nabuli-masovogo-harakteru-pravoohorontsi-bezdiyut/>

163. Нів'євський О. Вплив податкових пільг сільськогосподарським підприємствам на продуктивність сектора. VoxUkraine. 16.02.2017. URL: <http://voxukraine.org/2017/02/16/impact-of-the-agricultural-tax-exemptions-on-the-sector-productivity-ua/#>.

164. Лупенко Ю.О., Тулуш Л.Д. Оподаткування сільського господарства в умовах трансформації спеціальних податкових режимів. Економіка АПК. 2016. № 1. С. 5.

165. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств : пояснювальна записка до доопрацьованого проекту Закону України від 18.05.2018 р. № 6490. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GH50A7LA.html

166. Биба В.А. Развитие кооперативных зв'язків фермерських господарств в Україні. Економіка та управління АПК: зб. наук. праць. Біла Церква, 2017. № 1 (132). С. 117–124.

167. Марьяновский В.А. Кооперативная собственность при социализме. Вопросы экономики, 1988. № 5. 94 с.

168. Olson M. The logic of Collective action. Cumbridge. Harward Univ. press, 1965. 51 p.

169. Кооперативы в индустриально развитых странах. Сборник обзоров. М.: ИНИОН. 1992. 12 с.

170. Роль производственных кооперативов в экономическом развитии : материалы Международного симпозиума. Москва, 11–15 июня 1990 г. М., 1990. 40 с.

171. Marcus L. Cooperatives and basic values. Rev. of intern. coop. Geneva, 1988. Vol. 81. No. 2. 15 p.

172. Тотомианц В.Ф. Основы кооперации. Берлин. 1923. 68 с.

173. Катарбинский Т. Трактат о хорошей работе. Москва. 1975.

174. Торосян Г. А. Сільськогосподарська обслуговуюча кооперація як стратегічний напрям у контексті соціально-економічного розвитку сільських територій. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Економіка і менеджмент. 2016. Вип. 19. С. 45–48.

175. Довженко В.А., Зіновчук В. В. Сільськогосподарська кооперація: проблеми та перспективи. Економіка АПК. 2017. № 9. С. 90–96.

176. Казакевич Н. Формы кооперации и интеграции фермерских хозяйств. *Агроекономика*. 2004. № 4. С. 9–11.

177. Коваль О. А. Багатофункціональний сільськогосподарський обслуговуючий кооператив як можливість підвищення власного фінансового забезпечення підприємства. *Бізнес Інформ*. 2016. № 3. С. 149–154.

178. Скоцик В. Є. Проблеми ефективного використання техніки в сільськогосподарських підприємствах. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2013. № 2(6). С. 340–350.

179. Черняков Б.А. Самая крупная молочная ферма в Америке. *Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий*. 2017. № 6. С. 55–57.

180. Westenholz A. Alternative possibilities in the sphere of production. *Acta social.* Oslo. 1982. 28 p.

181. Катарбинский Т. Трактат о хорошей работе. Москва. 1975.

182. Ковальчук В. Г. Сільськогосподарський кооператив – ситуативний зміст самоуправління. *Збірник наукових праць Подільського державного аграрно-технічного університету*. 2010. Вип. 18. С. 215–218.

183. Чаянов, А.В. Трудовые земледельческие артели или интегральная сельскохозяйственная кооперация. *Вестн. с.х.* 1919. № 1–4. С. 12–14; № 5–6. С. 7–8.

184. Чаянов А.В. Избранные произведения. Сборник / сост. Е.В. Серова. Москва. 1989. 203 с.

185. Сокол Л. М. Дорадництво у забезпеченні сталого розвитку агросфери. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Економіка, аграрний менеджмент, бізнес*. 2015. Вип. 211(1). С. 162–170.

186. Atack J., Bateman F. *To Their Own Soil: Agriculture in the Antebellum North*. Ames: Iowa State University Press, 1987.

187. Зарубежный опыт развития ФХ (на примере США, Канады, Германии, Польши). Электронная библиотека ГГТУ им. П. О. Сухого. URL: https://docviewer.yandex.ru/view/77716604/?*

188. Биба В.А., Корінець Р.Я. Економічні аспекти державної підтримки фермерських господарств України. *Агросвіт*. 2018. № 11. С. 27–32.

189. Биба В.А., Корінець Р.Я. Організаційно-економічні засади підвищення ефективності виробництва сільськогосподарської продукції в фермерських господарствах України. *Економіка та держава*. 2018. № 6. С. 88–92.

190. Папцов А. Г. Механизмы регулирования рынков продукции растениеводства в ЕС. *Экономика сельского хозяйства России*. 2014. № 7. С. 66–71.

191. Борнякова Е. В. Международный опыт государственной помощи сельскому хозяйству. *Вестник Удмуртского университета. Серия «Экономика и Право»*. Вып. 2. № 2–2. 2011. С. 10–15.

192. Папцов А. Г., Набиев Т. Т. К вопросу о роли, сущности и эффективности государственного регулирования аграрного сектора в развитых странах. Доклады Таджикской академии сельскохозяйственных наук. 2014. № 1 (39). С. 41–48.

193. Дж. Ту, Р. Гонсалес. Принципы распознавания образов Мир. М., 1978. 416с.

194. Копитець Н. Г. Ринок яловичини в Україні: сучасний стан та перспективи. *Економіка та управління АПК*. 2015. № 1. С. 59–64.

195. Лозинский С.Р., Руфф О.С. Сравнительная оценка фермерского сектора РФ и США. Образование и аграрная наука в решении социально-экономических проблем развития сельского хозяйства: материалы междунар. науч.-метод. конф., посвящ. 50-летию экон. фак. НГАУ. Новосибирск: НГАУ, 2010. С. 90–95.

196. Школы как система улучшения питания. Продовольствие и питание в школах – новый взгляд. URL: <https://www.unscn.org/uploads/web/news/document/School-Paper-RU-WEB.pdf>

197. Программы школьного питания способствуют укреплению здоровья, повышению уровня образования и развитию. URL: <http://www.fao.org/publications/highlights-detail/ru/c/1107079/>

198. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів : Закон України від 23.12.1997 р. № 771/97-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80/stru>

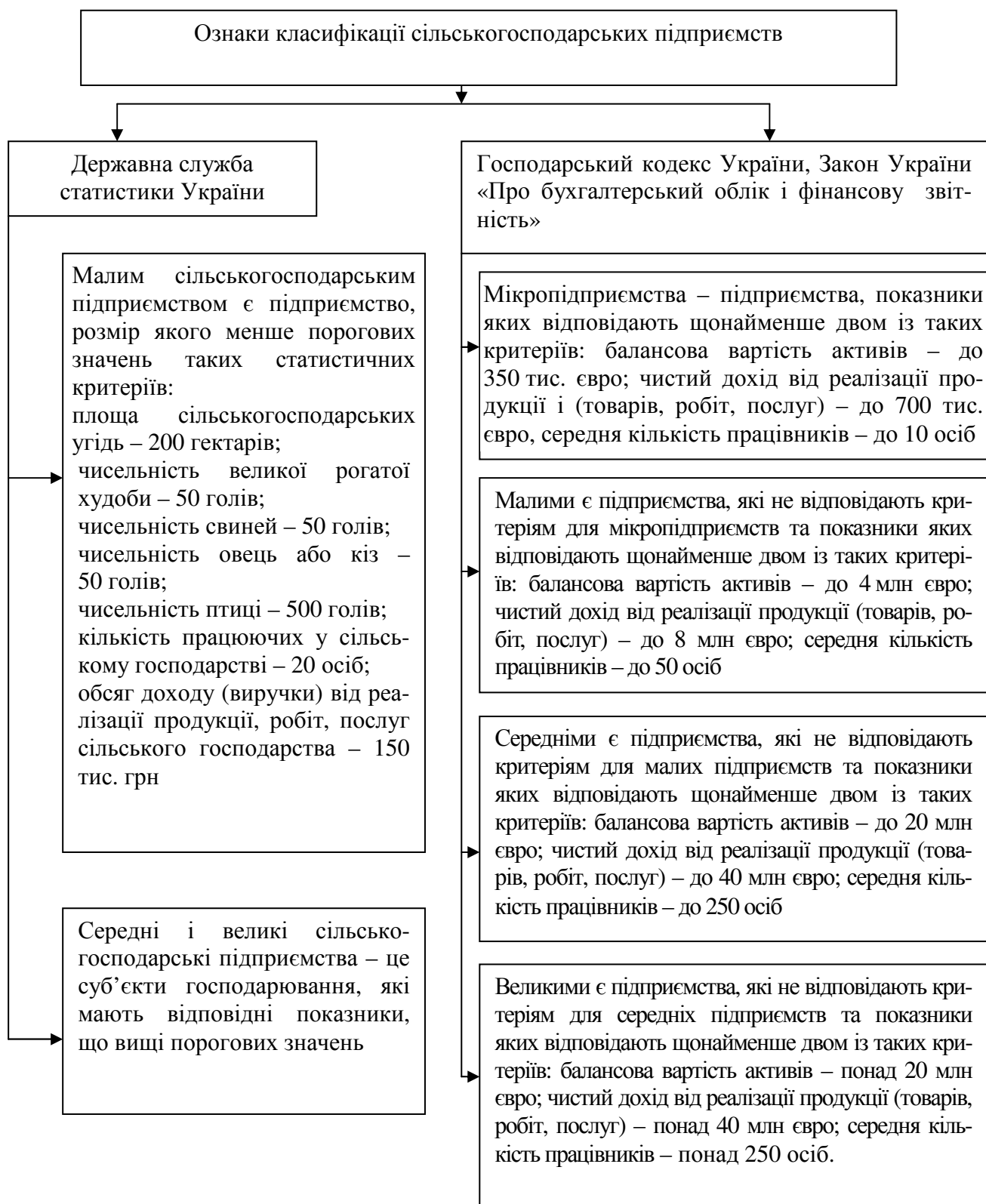
199. Про затвердження Вимог щодо розробки, впровадження та застосування постійно діючих процедур, заснованих на принципах Системи управління безпечністю харчових продуктів (НАССР) : Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 01.10.2012 р. № 590. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1704-12>

200. Загальні тенденції розвитку фермерських господарств в Україні / І. М. Демчак та ін. – К. : НДІ "Укراгропромпродуктивність", 2016. 56 с.
201. Farrel J. Michael. The measurement of Productive efficiency. *Journal of the Royal Statistical Society. Series A, General* 125. Part 2. 1957. P. 252–267.
202. Рада планує спростити для фермерів доступ до земель сільсппризначення. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2465300-rada-planue-sprostiti-dla-fermeriv-dostup-do-zemel-silgosppriznacenna.html>
203. Чаянов А.В. Участковая агрономия и организационный план крестьянского хозяйства. *Крестьянское хозяйство*. М.: Экономика, 1989. С. 52–69.
204. Як ринок землі вплине на агросектор та життя українців? URL: <https://propozitsiya.com/ua/yak-rinok-zemli-vpline-na-agrosector-ta-zhittya-ukrayinciv>
205. Тіньовий ринок землі: скільки коштує пай в Інтернеті? URL: http://www.landukraine.com/news/tinyoviy_rinok_zemli_skilki_koshtuye_pay_v_interneti/
206. Подобай Н.В. Пути повышения эффективности функционирования крестьянских (фермерских) хозяйств в Брянской области. *Экономика сельского хозяйства России*. 2013. № 3. С. 46–56.
207. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: учеб. пособие. М.: Финансы и статистика, 2011. С. 120–121.
208. Шпичак О. М. Економіко-організаційні неузгодженості взаємовідносин у продуктових ланцюгах в умовах інфляційно-девальваційних процесів: напрями врегулювання. *Економіка АПК*. 2015. № 6. С. 85–95.
209. Шпичак О. М. Проблеми ціноутворення в контексті купівельної спроможності населення та інфляційних процесів. *Економіка АПК*. 2016. № 6. С. 59–70.
210. Дrajниця С. А., Забурмеха Є.М. Електронна комерція: світові тренди та прогноз розвитку в Україні. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2018. № 5(2). С. 69–73.
211. Паска І. М. Інфраструктурне забезпечення збутової діяльності та напрями його удосконалення. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 16. С. 18–21.

ДОДАТКИ

Додаток А

Класифікація сільськогосподарських підприємств

Джерело: сформовано за Методичними вказівками щодо складання ф.50-сг, положеннями Господарського кодексу та Закону України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність»

Додаток Б

Групування фермерських господарств за площею землекористування

Показник	2005 р.				2010 р.				2017 р.			
	усього	до загальної кількості, %	площа с.-г. угідь, тис. га	до загальної площі с.-г. угідь, %	усього	до загальної кількості, %	площа с.-г. угідь, тис. га	до загальної площі с.-г. угідь, %	усього	до загальної кількості, %	площа с.-г. угідь, тис. га	до загальної площі с.-г. угідь, %
Господарства, що мали с.-г. угіддя	39542	93,2	3661,2	100,0	37220	89,6	4290,8	100	32032	95,1	4437,9	100,0
У т.ч. площею, га												
до 1	303	0,8	0,3	0,0	341	0,9	0,3	0,0	178	0,5	0,2	0,0
1,1–3	2566	6,5	6,0	0,2	2375	6,3	5,4	0,1	1473	4,4	3,4	0,1
3,1–5	3243	8,2	13,6	0,4	2743	7,3	11,6	0,3	1697	5,0	7,2	0,2
5,1–10	4302	10,9	34,1	0,9	3774	10,0	29,7	0,7	2748	8,1	21,6	0,5
10,1–20	5115	12,9	79,4	2,2	4561	12,1	70,5	1,6	3788	11,2	59,0	1,3
20,1–50	14636	37,0	559,4	15,3	12973	34,4	493,1	11,5	11207	33,3	425,5	9,6
50,1–100	3851	9,7	269,2	7,3	4074	10,8	289,5	6,8	4196	12,5	301,5	6,8
100,1–500	4119	10,4	925,5	25,3	4542	12,0	1042,0	24,3	4727	14,0	1090,1	24,5
500,1–1000	775	2,0	547,7	14,9	1013	2,7	706,0	16,5	1131	3,4	790,4	17,8
1000,1–2000	456	1,2	633,3	17,3	584	1,5	802,6	18,7	628	1,9	864,5	19,5
2000,1–3000	88	0,2	211,8	5,8	128	0,3	309,8	7,2	160	0,5	390,0	8,8
3000,1–4000	48	0,1	166,5	4,5	54	0,14	186,3	4,3	42	0,1	144,1	3,2
більше 4000	40	0,1	214,4	4,9	58	0,15	344,0	8,0	57	0,2	340,4	7,7
Господарства, що не мали с.-г. угідь	2903	6,8	–	–	4304	10,4	х	х	1650	4,9	х	х

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Додаток В

Динаміка технічного забезпечення фермерських господарств України, од.

Показник	Рік					2017 р., % до	
	2013	2014	2015	2016	2017	2013 р.	2016 р.
Трактори – всього	29254	35019	33593	33619	36240	123,9	107,8
Вантажні та вантажно-пасажирські автомобілі	12590	14892	13616	13409	14002	111,2	104,4
Плуги	10034	13938	14281	14067	15253	152,0	108,4
Культиватори	14098	19114	18776	19463	20926	148,4	107,5
Борони	30534	35760	34511	33432	34682	113,6	103,7
у т. ч. дискові	6233	9032	9216	9958	11003	176,5	110,5
Машини посівні та для садіння – всього	16281	19982	19675	19995	21719	133,4	108,6
Комбайни зернозбиральні	7743	8572	8355	8671	9164	118,4	105,7
Техніка для післяурожайних робіт	3184	4722	4937	5219	5834	183,2	111,8
Доїльні установки та апарати	604	736	788	711	747	123,7	105,1
Очищувачі-охолоджувачі молока	129	200	214	210	223	172,9	106,2
Молочні сепаратори	37	42	57	48	46	124,3	95,8
Інкубатори	59	85	64	63	64	108,5	101,6
Машини і механізми для приготування кормів	314	469	468	507	522	166,2	103,0
Роздавачі кормів:							
для великої рогатої худоби	144	193	201	185	196	136,1	105,9
для свиней	69	268	268	327	339	491,3	103,7

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Додаток Д

Динаміка виробництва сільськогосподарської продукції фермерськими господарствами України у постійних цінах 2010 р., млн грн

Показники	Рік							2017 р. у % до	
	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2000 р.	2016 р.
Продукція сільськогосподарства	3125,2	8177,5	11965,8	19091,4	19188,8	18909,3	22101,4	707,2	116,9
у % до всього	2,1	4,6	6,1	7,6	7,6	7,9	8,7	6,6 в.п.	0,8 в.п.
продукція рослинництва	2903,3	7719,2	10840,9	17695,3	17847,0	17565,4	20705,3	713,2	117,9
у % до всього виробництва рослинництва	3,1	6,7	8,7	10,1	10,0	10,4	11,2	8,1 в.п.	0,8 в.п.
у % до всього виробництва продукції ФГ	92,9	94,4	90,6	92,7	93,0	92,9	93,7	0,8 в.п.	0,8 в.п.
продукція тваринництва	221,9	458,3	1124,9	1396,1	1341,8	1343,9	1396,1	629,2	103,9
у % до всього виробництва рослинництва	0,4	0,7	1,6	1,8	1,8	1,9	2,0	1,6 в.п.	0,1 в.п.
у % до всього виробництва продукції ФГ	6,1	5,6	9,4	7,3	7	7,1	6,3	0,2 в.п.	0,8 в.п.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Додаток Е

**Динаміка рентабельності виробництва основних видів
сільськогосподарської продукції фермерськими господарствами, %**

Вид продукції	Рік					2017 р. у в. п. (-, +) до	
	2013	2014	2015	2016	2017	2013 р.	2016 р.
Зернові культури – всього по фермерських господарствах	19,5	9,3	24,2	38,6	38,0	18,5	-0,6
у т. ч. середні	16,8	4,8	25,5	41,2	39,5	22,7	-1,7
малі	22,1	13,6	22,9	36,4	36,7	14,6	0,3
Соняшник – всього	45,4	35,7	40,2	71,5	64,4	19	-7,1
у т. ч. середні	53,1	39,3	42,2	79,8	74,3	21,2	-5,5
малі	39,5	32,6	38,1	63,1	56,2	16,7	-6,9
М'ясо великої рогатої худоби – всього	-7,1	-13,7	-10,1	3,3	-0,1	7	-3,4
у т. ч. середні	-19,2	-33,6	-28,2	-5,4	-8,9	10,3	-3,5
малі	3,2	1,5	7,6	10,7	7,2	4	-3,5
М'ясо свиней – всього	-2,5	-5	1	2,4	-1,2	1,3	-3,6
у т. ч. середні	-4,1	-12,3	-2,8	-6,1	-4,5	-0,4	1,6
малі	-1,4	1,8	6,6	9,7	2,7	4,1	-7
Молока – всього	4,9	21,4	19,7	20,5	23,3	18,4	2,8
у т. ч. середні	6,9	23,5	24	22,9	28,3	21,4	5,4
малі	1,8	16,7	12,6	15,6	15,4	13,6	-0,2

Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Додаток Ж

Групування фермерських господарств (малих, середніх і великих) за рівнем рентабельності зернових за 2017 р., %

Групи за рентабельністю зерна, %	Великі та середні					Малі				
	Кількість господарств	% до усіх господарств	Повна собівартість 1 ц зерна, грн	Ціна 1 ц зерна, грн	Рентабельність, %	Кількість господарств	% до усіх господарств	Повна собівартість 1 ц зерна, грн	Ціна 1 ц зерна, грн	Рентабельність, %
до 0	45	5,5	359,5	300,16	-16,5	3232	15,7	310,5	274,9	-11,5
0,1-20	231	28,1	290,8	316,97	9,0	7635	37,1	280,1	305,5	9,1
20,1-40	175	21,3	249,7	321,39	28,7	3500	17,0	238,2	308,2	29,4
40,1-60	216	26,3	225,3	332,14	47,4	1916	9,3	209,7	312,0	48,8
більше 60	154	18,8	182,3	347,78	90,8	3874	18,8	156,4	328,3	109,9

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Додаток Ж1

Групування фермерських господарств (малих, середніх і великих) за рівнем рентабельності м'яса свиней за 2017 р., %

Групи за рентабельністю м'яса свиней, %	Великі та середні					Малі				
	Кількість господарств	% до усіх господарств	Повна собівартість 1 ц м'яса свиней, грн	Ціна 1 ц м'яса свиней, грн	Рентабельність, %	Кількість господарств	% до усіх господарств	Повна собівартість 1 ц м'яса свиней, грн	Ціна 1 ц м'яса свиней, грн	Рентабельність, %
до -40	81	57,9	4138,3	1749,50	-57,7	124	28,2	4679,0	2241,8	-52,1
від -40 до -20	17	12,1	3121,5	2259,52	-27,6	102	23,2	4110,8	2566,7	-37,6
від -20 до 0	19	13,6	2514,8	2262,17	-10,0	88	20,0	2644,9	2445,4	-7,5
0,1-20	14	10,0	2105,0	2371,08	12,6	74	16,8	2429,7	2438,2	0,4
більше 20	9	6,4	1524,9	2349,17	54,1	52	11,8	1789,4	2515,7	40,6

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Додаток 3

**Динаміка кількості фермерських господарств-виробників основних видів
сільськогосподарської продукції, од.**

Показник	Рік					2017 р. у % до	
	2013	2014	2015	2016	2017	2013 р.	2016 р.
Зернові – всього	826	842	814	815	821	99,4	100,7
Прибуткові	606	530	749	755	776	128,1	102,8
у % до всього	73,4	62,9	92,0	92,6	94,5	21,1 в.п.	1,9 в.п.
Збиткові	220	312	65	60	45	20,5	75
у % до всього	26,6	37,1	8,0	7,4	5,5	-21,1 в.п.	-1,9 в.п.
Соняшник – всього	751	742	742	740	766	101,9	103,5
Прибуткові	701	673	727	723	753	107,4	104,1
у % до всього	92,9	89,7	97,9	97,6	98,3	5,4 в.п.	0,7 в.п.
Збиткові	50	69	15	17	13	26	76,4
у % до всього	7,1	10,3	2,1	2,4	1,7	-5,4 в.п.	-0,7 в.п.
М'ясо великої рогатої худоби – всього	127	129	159	115	112	88,2	97,4
Прибуткові	46	29	82	60	56	121,7	93,3
у % до всього	36,2	22,5	51,6	52,2	50	13,8 в.п.	-2,2 в.п.
Збиткові	81	100	77	55	56	69,1	101,8
у % до всього	63,8	77,5	48,4	47,8	50	-13,8 в.п.	-2,2 в.п.
Свині – всього	190	179	144	139	140	73,7	100,7
Прибуткові	82	63	29	68	59	71,9	86,8
у % до всього	43,2	35,2	20,1	48,9	42,1	-1,1	-6,8 в.п.
Збиткові	108	116	115	71	81	75	114,1
у % до всього	56,8	64,8	79,9	51,1	57,9	1,1 в.п.	6,8 в.п.
Молоко – всього	120	130	117	114	110	91,7	96,5
Прибуткові	75	98	84	87	90	120	102,4
у % до всього	62,5	75,4	71,8	76,3	81,8	19,3 в.п.	5,5 в.п.
Збиткові	45	32	33	27	20	44,4	74,1
у % до всього	37,5	24,6	28,2	23,7	18,2	-19,3 в.п.	-5,5 в.п.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Додаток 31

Динаміка собівартості у розрізі основних видів сільськогосподарських продукції
у фермерських господарствах, грн/ц

Вид продукції	Рік					2017 р. в %	
	2013	2014	2015	2016	2017	2013 р.	2016 р.
Зернові культури – всього	127,64	112,14	133,09	187,88	232,10	181,84	123,54
Відхилення від цілому по корпоративному сектору	-6,31	-13,69	-9,71	-15,79	-14,84	-	-
у т. ч. середні	130,32	120,04	136,7	188,05	236,87	181,76	125,96
малі	125,19	105,46	129,59	187,65	228,03	182,15	121,52
Соняшник – всього	234,84	214,73	260,20	425,01	509,31	216,88	119,83
Відхилення від цілому по корпоративному сектору	-10,05	-15,72	-18,30	4,50	-12,92	-	-
у т. ч. середні	233,86	214,6	266,3	415,64	491,24	210,06	118,19
малі	244,77	219,75	264,16	446,90	536,04	219,00	119,95
М'ясо великої рогатої худоби – всього	1408,18	1288,69	1588,77	2104,94	2210,00	156,94	104,99
Відхилення від цілому по корпоративному сектору	-326,74	-518,29	-504,73	-415,15	-589,57	-	-
у т. ч. середні	1545,15	1583,55	1862	2217,11	2290,47	148,24	103,3
малі	1309,22	1127,98	1389,67	2018,29	2113,48	161,43	104,72
М'ясо свиней – всього	1676,95	1613,57	1808,91	2630,73	2294,66	136,84	87,23
Відхилення від цілому по корпоративному сектору	109,81	64,00	63,71	441,19	-224,70	-	-
у т.ч. середні	1576,43	1675,06	1757,4	2321,06	2386,01	151,36	102,80
малі	1715,18	1664,21	1732,77	2455,12	2486,34	144,96	101,27
Молока – всього	247,57	261,57	287,05	346,80	423,68	171,14	122,17
Відхилення від цілому по корпоративному сектору	-18,62	-41,00	-40,65	-47,98	-52,07	-	-
у т. ч. середні	245,48	266,36	281	346,68	414,78	168,97	119,64
малі	250,77	251,22	297,39	346,63	438,50	174,86	126,50

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Додаток К

**Групування малих, середніх і великих фермерських господарств України
за рівнем матеріальних ресурсів на 1 га сільгоспугідь, грн**

Групи за матеріальними ресурсами на 1 га с.-г. угідь, грн	Середні і великі						Малі					
	Частка підприємств, %	Витрати на 1 га с.-г. угідь, грн	Частка матеріальних витрат у загальних витратах, %	Рентабельність с.-г. продукції, %	у т.ч.		Частка підприємств, %	Витрати на 1 га с.-г. угідь, грн	Частка матеріальних витрат у загальних витратах, %	Рентабельність с.-г. продукції, %	у т.ч.	
					рослинництва	тваринництва					рослинництва	тваринництва
до 4000	32,0	3675	60,3	67,8	69,1	5,3	53,5	2101	60,2	50,7	52,1	0,6
4001-6000	14,9	5799	65,9	65,4	67,9	-13,1	15,9	4993	67,3	53,3	53,6	12,7
6001-8000	12,4	7186	68,6	55,0	56,7	-2,4	10,7	6896	70,7	47,9	49,0	9,7
8001-10000	19,9	8998	71,0	47,5	50,8	1,0	6,4	8993	74,6	56,8	57,8	12,1
10001-12000	8,7	11745	75,4	43,4	46,5	6,0	3,8	10918	76,8	45,5	47,4	1,8
12001-16000	8,1	14926	79,0	36,2	38,1	17,6	3,9	13742	76,1	34,4	35,8	2,2
більше 16000	4,1	32768	87,2	25,9	26,9	20,8	5,7	30796	83,2	20,0	21,7	16,0

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Додаток К1

Групування малих, середніх і великих фермерських господарств за рівнем витрат на добрива на 1 сільськогосподарських угідь, 2017 р.

Групи за витратами на добрива на 1 га с.-г. угідь, грн	Середні і великі						Малі					
	Частка підприємств, %	Витрати на добрива на 1 га с.-г. угідь, грн	Частка витрат на добрива у загальних витратах продукції рослинництва, %	Частка витрат на добрива у матеріальних витратах продукції рослинництва, %	Рентабельність с.-г. продукції, %	у т.ч. рослинництва	Частка підприємств, %	Витрати на добрива на 1 га с.-г. угідь, грн	Частка витрат на добрива у загальних витратах продукції рослинництва, %	Частка витрат на добрива у матеріальних витратах продукції рослинництва, %	Рентабельність с.-г. продукції, %	у т.ч. рослинництва
0	3,6	0	0,0	0,0	51,4	56,0	41,5	0	0,0	0,0	27,4	33,1
до 1500	34,5	796	11,2	17,6	61,9	65,7	31,3	775	11,0	16,2	50,4	53,5
1501-2500	31,2	1956	19,1	28,2	51,1	54,5	12,0	1948	19,8	28,5	49,9	50,5
2501-4000	17,2	3299	25,5	34,7	45,0	47,1	8,1	3164	25,1	33,6	42,7	44,2
4001-5500	7,1	4598	29,9	39,5	46,6	48,9	3,4	4640	28,9	35,9	39,8	40,5
5501-7000	3,2	5865	35,5	45,9	35,2	36,7	1,5	6152	32,1	39,6	35,6	41,5
більше 7000	3,1	11425	48,9	56,5	32,7	33,0	2,2	9870	35,6	42,1	28,4	29,4

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Додаток К2.30

Групування малих, середніх і великих фермерських господарств за рівнем витрат на оплату робіт і послуг сторонніх організацій на 1 га сільськогосподарських угідь, 2017 р.

Групи за витратами на оплату робіт і послуг сторонніх організацій на 1 га с.-г. угідь, грн	Середні і великі					Малі				
	Частка підприємств, %	Частка витрат на оплату робіт і послуг сторонніх організацій у загальних витратах продукції рослинництва, %	Частка витрат на оплату робіт і послуг сторонніх організацій у матеріальних витратах продукції рослинництва, %	Рентабельність с.-г. продукції, %	у т.ч. рослинництва	Частка підприємств, %	Частка витрат на оплату робіт і послуг сторонніх організацій у загальних витратах продукції рослинництва, %	Частка витрат на оплату робіт і послуг сторонніх організацій у матеріальних витратах прод рослинництва, %	Рентабельність с.-г. продукції, %	у т.ч. рослинництва
0	2,9	0,0	0,0	55,5	57,8	29,9	0,0	0,0	41,1	43,8
до 600	31,5	3,8	5,6	56,8	61,8	25,4	3,7	5,5	50,4	52,8
601-1200	26,1	10,3	15,6	63,9	66,8	14,1	10,5	14,8	49,2	50,3
1201-1800	14,4	14,1	19,8	49,7	52,0	8,2	15,5	22,0	45,2	46,1
1801-2400	7,7	17,2	23,8	40,9	43,1	5,6	19,4	26,3	38,5	41,3
2401-3400	8,8	21,4	27,9	44,7	46,5	5,5	26,3	34,8	41,6	42,9
більше 3400	8,5	26,9	32,2	29,0	29,5	11,5	37,8	47,0	31,9	38,1

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Додаток К2

Динаміка закупівельних цін на основні види сільськогосподарської продукції

Вид продукції	Рік					2017 р.у в. п. (-, +)	
	2012	2013	2014	2015	2016	2013 р.	2016 р.
Зернові культури	152,53	122,57	165,3	260,4	320,3	209,99	123,00
Відхилення від цілому по корпоративному сектору	-2,17	-7,33	-14,80	-30,80	-21,10		
у т. ч. середні	152,16	125,83	171,6	265,47	330,43	217,16	124,47
малі	152,86	119,8	159,27	255,96	311,72	203,93	121,78
Соняшник	341,46	291,39	364,8	728,9	837,3	245,21	114,87
Відхилення від цілому по корпоративному сектору	-15,84	-7,71	-19,50	-28,20	-14,30		
у т. ч. середні	357,98	298,91	378,8	747,29	856,26	239,19	114,58
малі	328,8	284,94	350,96	709,25	820,61	249,58	115,70
М'ясо великої рогатої худоби	1308,2	1112,14	1428,3	2174,4	2187,9	167,25	100,62
Відхилення від цілому по корпоративному сектору	63,50	53,74	64,00	104,80	74,70		
у т. ч. середні	1249,01	1583,55	1337,2	2096,71	2086,08	167,02	99,49
малі	1351,12	1144,9	1495,29	2234,25	2265,65	167,69	101,41
М'ясо свиней	1604,84	1529,66	1725,7	2362,4	2361,2	147,13	99,95
Відхилення від цілому по корпоративному сектору	350,74	314,86	224,90	236,20	206,90		
у т. ч. середні	1511,48	1469,6	1707,6	2179,39	2279,43	150,81	104,59
малі	1672,3	1581	1750,1	2516,5	2456,5	146,89	97,62
Молока – всього	259,7	317,54	343,6	417,9	522,4	201,16	125,01
Відхилення від цілому по корпоративному сектору	-6,00	-18,76	-15,20	-16,80	-23,80		
у т. ч. середні	262,43	328,87	348,4	426,16	532,02	202,73	124,84
малі	255,28	293,17	334,86	400,71	506,03	198,23	126,28

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Додаток Л

**Структура реалізація реалізації фермерських господарств у 2017 р.
(на основі опитувань голів фермерських господарств), %**

Розмір господарства	Структура реалізації продукції (у % до загального обсягу продажу)			
	переробним підприємствам	пайовикам у рахунок орендної плати за землю та майнових паїв (часток)	на ринку, через власні магазини, ларки, палатки	іншим господарюючим суб'єктам
Зернові культури				
Малі	1,6	2,3	–	96,1
Середні і великі	3,6	3,2	1,2	92
Соняшник				
Малі	1,7	0,8	0,4	97,1
Середні і великі	6,3	0,3	1,2	92,3
Велика рогата худоба				
Малі	11,2	–	23,1	65,7
Середні і великі	76,1	–	1,2	22,7
Свині				
Малі	6,8	–	45,1	48,1
Середні і великі	78,1	–	0,8	21,1
Молоко				
Малі	34,1	–	36,9	29
Середні і великі	80,2	–	0,3	19,5

Джерело: розраховано автором.

Додаток Л1

**Урожайність основних сільськогосподарських культур
у фермерських господарствах України, ц/га**

Показник	Рік					2017 р. у % до	
	2012	2013	2014	2015	2016	2013 р.	2016 р.
Зернові всього	24,0	32,1	35,3	33,4	39,2	163,33	117,37
Відхилення від в цілому по корпоративному секторі	-9,4	-10,9	-12,2	-10,4	-10,8	114,89	103,85
Середні та великі господарства	27,5	36,4	40,3	37,5	44,2	160,73	117,87
Малі	8,9	15,6	17,1	20,1	23,1	259,55	114,93
Озима пшениця всього	23,4	29,6	35,3	33,4	42,1	179,91	126,05
Відхилення від в цілому по корпоративному секторі	-5,3	-5,9	-6,6	-6,5	-1,6	30,19	24,62
Середні та великі господарства	26,2	33	39,3	36,7	42,3	161,45	115,26
Малі	11,9	12,3	14,8	23,1	25,1	210,92	108,66
Кукурудза на зерно всього	36,2	53,4	48,4	46,5	55,4	153,04	119,14
Відхилення від в цілому по корпоративному секторі	-15,3	-14,7	-18,2	-14,6	-17	111,11	116,44
Середні та великі господарства	40,3	58,7	54	50,4	60,1	149,13	119,25
малі	14,0	25,4	19,9	23,1	25,3	180,71	109,52
Соняшник всього	15,5	20,9	18,2	20,8	21,2	136,77	101,92
Відхилення від в цілому по корпоративному секторі	-2,1	-1,6	-3,1	-1	-2,3	109,52	230,00
Середні та великі господарства	18	24,4	21	24,1	24,0	133,33	99,59
Малі	8,8	11,4	9,9	10,1	13,1	148,86	129,70

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Додаток М

Динаміка державної підтримки фермерських господарств України, млн грн

Показники	Рік					2014 р. в % до	
	2010	2011	2012	2013	2014	2010 р.	2013 р.
Всього	448,2	626,3	934,5	836,6	1186,8	264,8	141,9
у т.ч. середні і великі	219,7	338,2	420,1	390,7	585,9	266,7	150,0
у т.ч. в розрахунку на 1 господарство	267,5	399,8	494,3	453,8	728,7	272,4	160,6
малі	228,5	288,1	514,4	445,9	600,9	263,0	134,8
у т.ч. в розрахунку на 1 господарство	5,6	7,2	12,9	11,2	19,2	342,9	171,4
Бюджетна дотація – всього	93,4	67,3	66,1	45,7	34,4	36,8	75,3
у т.ч. середні і великі	29,8	22,0	9,9	12,7	7,1	23,8	55,9
у т.ч. в розрахунку на 1 господарство	36,3	26,0	11,7	14,8	8,8	24,2	59,5
малі	63,6	45,3	56,2	33,0	27,3	42,9	82,7
в т.ч. в розрахунку на 1 господарство	1,6	1,1	1,4	0,8	0,9	56,3	112,5
ПДВ – всього	354,8	559	868,4	790,9	1152,4	324,8	145,7
у т.ч. середні і великі	189,9	316,2	410,2	378,0	578,8	304,8	153,1
у т.ч. в розрахунку на 1 господарство	231,3	373,7	482,6	439,0	719,9	311,2	164,0
малі	164,9	242,8	458,2	412,9	573,6	347,8	138,9
у т.ч. в розрахунку на 1 господарство	4,1	6,1	11,5	10,4	18,3	446,3	176,0

Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

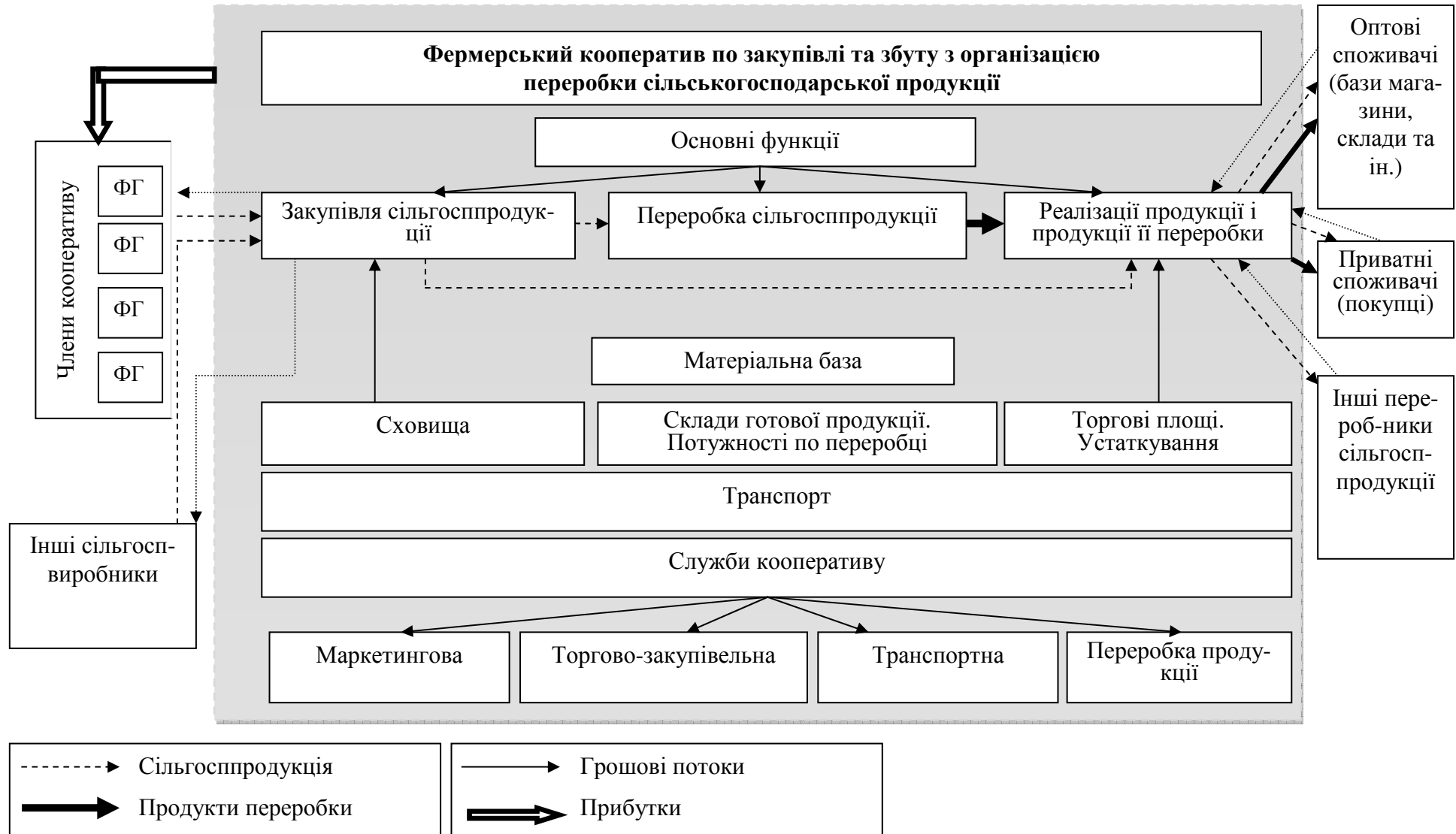
Додаток М.1

Порівняльна характеристика систем оподаткування фермерських господарств України

Загальна система	Спрощена система	
	зі сплатою ЄП у третій групі	зі сплатою ЄП у четвертій групі
Умови застосування для новостворених підприємств		
Без обмежень	Без обмежень	Сільгосптоваровиробники, у яких частка доходу, отриманого від реалізації сільгосппродукції власного виробництва та продуктів її переробки за попередній податковий (звітний) рік, становить не менше 75 % загальної суми доходу за цей же період
Об'єкт оподаткування		
Прибуток, який визначається шляхом коригування фінрезультату до оподаткування, визначеного у фінзвітності, на різниці, передбачені ПК	Дохід, отриманий протягом звітного періоду на розрахунковий рахунок та в касу господарства	Площа сільгоспугідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень) та/або земель водного фонду (внутрішніх водойм, озер, ставків, водосховищ), що перебуває у власності сільгосптоваровиробника або надана йому в користування, у т. ч. на умовах оренди
База, оподаткування		
Грошовий вираз об'єкта оподаткування, тобто прибуток у грошовій формі	Дохід, виражений у грошовій формі	Нормативна грошова оцінка 1 га землі з урахуванням коефіцієнта індексації, визначеного станом на 1 січня базового податкового (звітного) року
Ставка податку		
18%	3 % (для платників ПДВ) або 5 % (для неплатників ПДВ)	Залежить від виду і розташування сільгоспугідь. Ставки встановлено п. 293.9 ПКУ
Звітний період		
Квартал, півріччя, три квартали, рік	Квартал	Календарний рік – для подання звітності, календарний квартал – для сплати податку
Від сплати яких податків звільняються		
	1. Податок на прибуток, 2. ПДВ для єдинників, які обрали ставку 5 %. 3. Земельний податок, крім податку за земельні ділянки, що не використовуються у господарській діяльності	1. Податок на прибуток. 2. Земельний податок. Однак потрібно сплачувати податок за земельні ділянки, що не використовуються для ведення сільгосптоваровиробництва. 3. Рентна плата за спецводокористування
Заборонені види діяльності		
	Перелічені в п. 291.5 ПКУ	

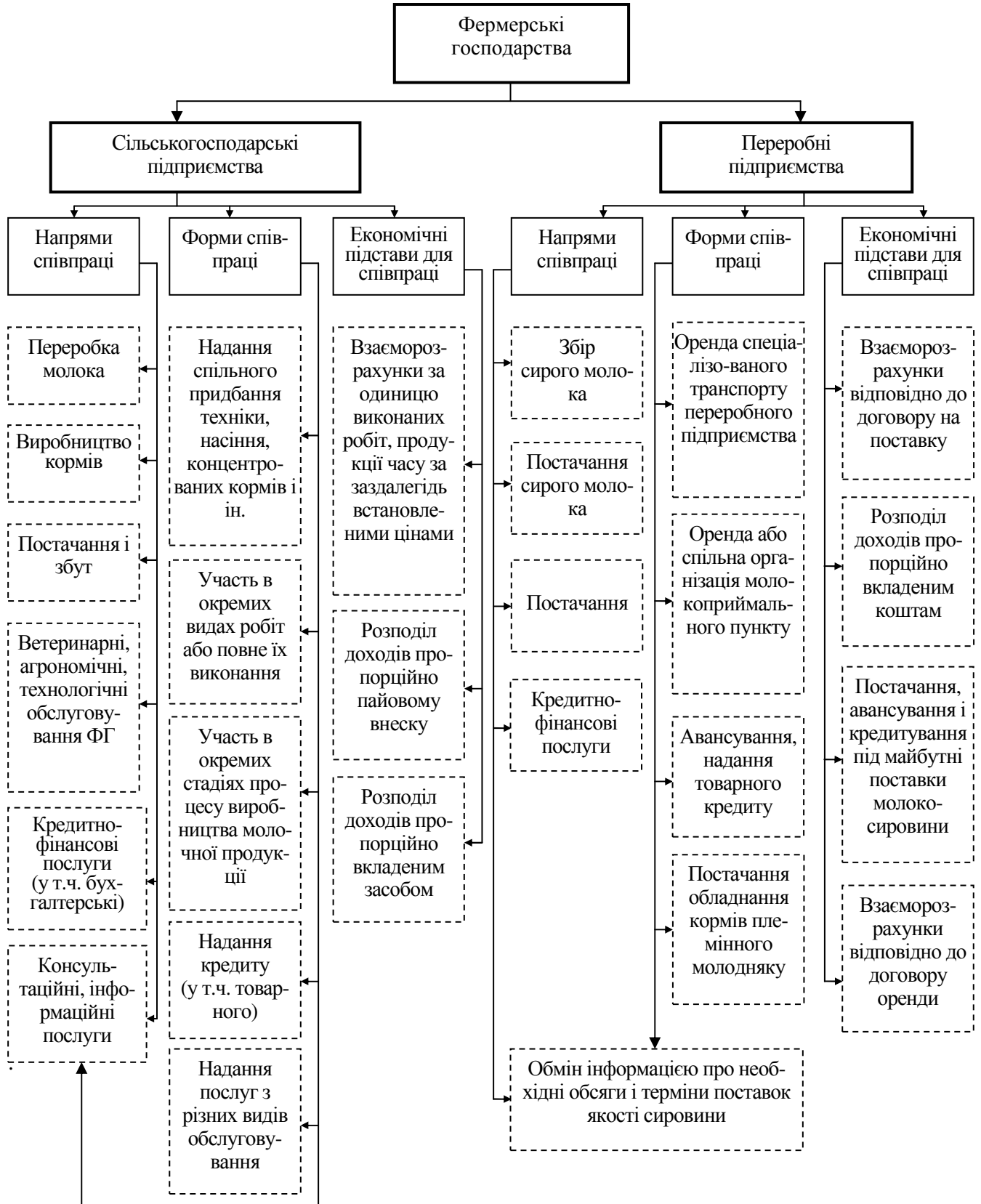
Джерело: складено на основі Податкового кодексу України (ПКУ).

Схема функціонування заготівельно-збутового кооперативу

Джерело: розроблено автором.

Напрями кооперування фермерських господарств з виробництва тваринницької продукції

Джерело: розроблено автором.

Схема організації інформаційно-консультаційного супроводу діяльності малих форм господарювання та кооперативів

Джерело: розроблено автором.

Додаток П.1

Групування (кластеризація) малих фермерських господарств України за 2017 р.

Показник	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 3	Кластер 4	Кластер 5
	6201	1898	2960	1575	15
Площа, га	127	276	75	181	3197
Кількість працівників	3	5	3	4	132
Члени ФГ	1	1	1	1	1
Наймані працівники	1,6	3,5	1,7	3,0	131,0
Частка найманих працівників	62,0	76,5	62,6	73,9	99,9
Дохід на 1 га с.-г. угідь, грн	10798	12803	12280	13294	6621
Прибуток на 1 га с.-г. угідь, грн	3269	3929	2776	3871	1405
Витрати на 1 га, грн	8705,0	9635,0	11102,7	10716,7	12849,5
Рентабельність, %	43,4	44,3	29,2	41,1	26,9
Частка у доходах, %					
продукція рослинництва	90,3	97,1	78,6	95,3	60,4
зернові	41,0	46,7	18,8	42,1	32,7
соняшник	45,7	34,3	0,7	13,0	21,7
картопля	0,0	0,3	1,9	1,0	0,0
овочі	2,5	1,8	0,1	1,0	0,0
цукрові буряки	0,0	0,3	1,0	1,0	0,1
плодові, ягідні культури	0,0	0,1	7,5	0,2	0,1
виноград	0,0	0,0	0,7	0,1	0,0
інша продукція рослинництва, не згадана вище	1,0	13,6	48,0	37,0	5,8
Продукція тваринництва – всього	7,3	1,1	21,0	3,4	38,0
худоба та птиця (у живій вазі) – всього	1,1	0,9	13,5	1,5	16,4
велика рогата худоба	0,0	0,1	4,4	0,6	11,7
свині	0,0	0,3	9,0	0,9	4,0
вівці, кози	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0
птиця	1,0	0,5	0,0	0,0	0,0
інші види худоби	0,1	0,0	0,0	0,0	0,7
молоко	0,0	0,2	7,4	1,6	21,1
інша продукція тваринництва, не згадана вище	6,2	0,1	0,1	0,3	0,6
Послуги в рослинництві та тваринництві	2,4	1,7	0,4	1,2	1,6

Джерело: розраховано автором.

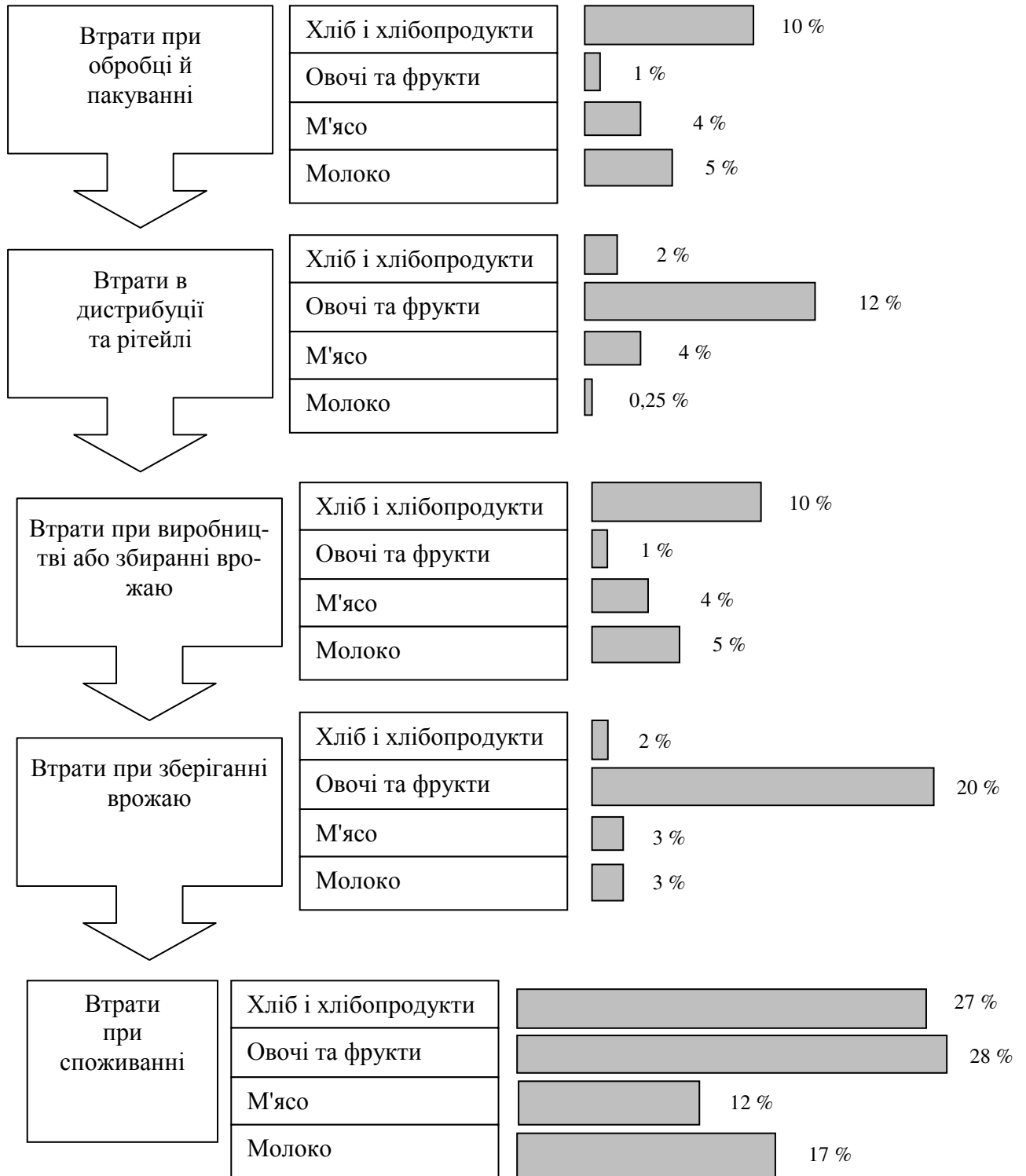
Додаток П.2

**Основні напрями взаємодії суб'єктів аграрного підприємництва,
органів державної та місцевої влади й управління**

Джерело: розроблено автором.

Рівень втрат основних видів продовольства у процесі товароруху від виробника-фермерського господарства до споживача

Джерело: побудовано автором.

Додаток Р.1

**Ефективність реалізації основних видів сільськогосподарської продукції
фермерськими господарствами у розрізі маркетингових каналах**

Продукція	Собівартість, грн/т	Переробним підприємствам		Пайовикам в рахунок орендної плати за землю та майнові паї		На ринку, через власні магазини, ларки, палатки		Іншим господарюючим суб'єктам	
		ціна, грн/т	рентабельність, %	ціна, грн/т	рентабельність, %	ціна, грн/т	рентабельність, %	ціна, грн/т	рентабельність, %
Зернові культури	1837,1	3001	63,36	1909,7	3,95	2406,1	30,97	2965,3	61,41
Олійні культури	3807,1	7505,9	97,16	4404	15,68	6967,3	83,01	7549,9	98,31
Цукрові буряки	534,8	796,6	48,95	-				741,4	38,63
Картопля	1936,6	1604,7	-17,14	2149,2	10,98	1939,8	0,17	2522,3	30,24
Велика рогата худоба	25208,3	21051,4	-16,49	17943,5	-28,82	15902,4	-36,92	21100,5	-16,30
свині	21951,6	24301,7	10,71	21982,8	0,14	23653,2	7,75	24487,1	11,55
птиця	989,39	16480,1	66,57	15372,8	55,38	17556,5	77,45	21599,8	118,31
Молоко і молокопродукти	320,96	4336,8	35,12	3593,2	11,95	4637,6	44,49	4530,7	41,16

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

**КИЇВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ АГРОПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ**

Вул. Велика Васильківська, 13, Київ, 01004 kancelaria.daprkoda@gmail.com Тел.: (044) 234-63-24

Від 19.07.2018 № 02-02.3-1/-1357

**Білоцерківський національний
аграрний університет**

Довідка

**Про використання результатів дисертаційного дослідження
Биби Валентини Анатоліївни**

Результати дисертаційного дослідження Биби В.А. були використанні при розробці комплексної Програми «Розвиток сільського господарства та сільських територій Київської області на 2018-2019 роки» в частині оцінки виробничого потенціалу фермерських господарств та перспектив їх подальшого розвитку.

Заслужують на увагу та прийняті до впровадження методичні підходи оцінки ефективності державної підтримки фермерських господарств Київської області на поворотній основі.

Директор департаменту

С.М.Шупик

УЗИНСЬКА МІСЬКА РАДА
Білоцерківського району
Київської області

09161, вул. Незалежності, 16/1, м. Узин, Білоцерківський р-н., Київська обл., тел. (0456) 32-11-55
uzyn_gov@ukr.net Код ЄДРПОУ 04054990

06.11.2019р.

№ 03-10-105

на № _____

від _____

Довідка

Про використання результатів дисертаційного дослідження на тему:
«Організаційно-економічні аспекти розвитку фермерських господарств в
Україні» аспірантки БНАУ Биби Валентини Анатоліївни

Результати дисертаційного дослідження Биби Валентини Анатоліївни щодо забезпечення дієвої взаємодії органів місцевого самоврядування (голів ОТГ) та фермерських господарств в організації постачання сільськогосподарської продукції та продовольства дошкільним та шкільним закладам освіти, які фінансуються за рахунок коштів Узинської об'єднаної територіальної громади. Використані пропозиції автора щодо запровадження механізму контролю якості сільськогосподарської продукції та формування ціни на неї, а також пропозиції по укладанню довгострокових угод на постачання.

Розвиток проекту програми «Шкільне харчування», основою якої є забезпечення продуктами харчування шкільних і дошкільних закладів, місцевими фермерськими господарствами обговорено та схвалено на сесії Узинської ОТГ.

Міський голова

В.Ю. Гринчук

БІЛОЦЕРКІВСЬКА РАЙОННА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

УПРАВЛІННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ

пров. Ковальський 14, офіс 67, м. Біла Церква, Київська область, 09117, тел./факс: +38(04563)51336
E-mail: bcapr@ukr.net, веб-сайт: www.bcrda.gov.ua, Код в ЄДРПОУ 32571320

№ 03-01/21-20

на № _____ від _____

Довідка

Про використання результатів дисертаційного дослідження на тему:
«Організаційно-економічні аспекти розвитку фермерських господарств в
Україні» аспірантки БНАУ Биби Валентини Анатоліївни

Результати дисертаційного дослідження Биби Валентини Анатоліївни щодо створення сільськогосподарського кооперативу малих фермерських господарств з метою підвищення ефективності використання машино - тракторного парку при проведенні агротехнічних операцій та збуту сільськогосподарської продукції були використанні при розробці бізнес-плану створення міжфермерського кооперативного об'єднання в Білоцерківському районі.

Запропоновані автором заходи по створенню сімейних фермерських господарств на базі високотоварних ОСГ знайшли своє відображення в Стратегічній програмі розвитку сільського господарства Білоцерківського району до 2025р.

Начальник управління

О. ІЛЬЧЕНКО

Темченко М.Д.

Довідка

Про використання результатів дисертаційного дослідження на тему:
«Організаційно-економічні аспекти розвитку фермерських господарств в
Україні» аспірантки БНАУ Биби Валентини Анатоліївни

Результати дисертаційного дослідження Биби Валентини Анатоліївни щодо розвитку несільськогосподарської діяльності фермерськими господарствами були використанні при розробці Стратегічного плану розвитку «Зеленого туризму» на базі ФГ «КАЛИНА» Рокитнянського району, що забезпечить цілорічну зайнятість членів фермерського господарства і зростання доходів.

Вважаємо, що є слушними і своєчасними є пропозиції автора щодо розвитку торгівлі продукцією фермерського господарства, що сприятиме підвищенню ефективності виробничо-господарської діяльності та створить додаткові робочі місця.

Директор
ФГ «Калина»

Темченко М. Д.

Довідка

Про використання результатів дисертаційного дослідження на тему:
«Організаційно-економічні аспекти розвитку фермерських господарств в
Україні» аспірантки БНАУ Биби Валентини Анатоліївни

Результати дисертаційного дослідження Биби Валентини Анатоліївни щодо обґрунтування напрямів оптимізації виробничої програми фермерських господарств на основі включення в структуру посівних площ «нішових» сільськогосподарських культур. Економічне обґрунтування виробництва «нішових культур», зокрема гороху, нуту та квасолі впроваджено у ФГ «ОСТРІВСЬКЕ». Автором розроблено бізнес-план розвитку органічного землеробства в малих фермерських господарствах Рокитнянського району, яким є ФГ «ОСТРІВСЬКЕ». Продукція даного господарства буде реалізуватиметься в подальшому в спеціалізованих магазинах міст Біла Церква та Київ.

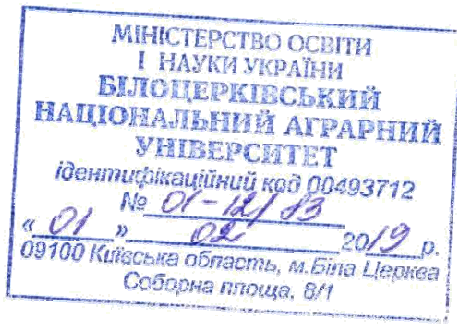
Економічно обґрунтовано інструменти державної підтримки розвитку тваринництва, зокрема м'ясного скотарства, в фермерських господарствах.

На нашу думку, це б сприяло відродженню галузі м'ясного скотарства та вівчарства в малих фермерських господарствах та забезпечення створення додаткових робочих місць у сільських населених пунктах.

Директор
ФГ «Острівське»

[Handwritten signature]
Голова Д.О.

Затверджую:
Проректор з освітньої, виховної та міжнародної діяльності
Т.М. Димань

_____ р.

АКТ

**про впровадження результатів наукових досліджень дисертаційної роботи
в освітній процес економічного факультету
Білоцерківського національного аграрного університету**

Ми, що нижче підписалися, декан економічного факультету, професор Паска Ігор Миколайович, завідувач кафедри менеджменту, доцент Гринчук Юлія Сергіївна, даним актом засвідчуємо використання результатів наукових досліджень Биби Валентини Анатоліївни в освітньому процесі кафедри менеджменту при викладанні студентам економічного факультету Білоцерківського НАУ дисциплін: «Аграрний менеджмент», «Організація виробництва», «Планування діяльності».

Декан економічного факультету,
професор

І.М. Паска

Завідувач кафедри менеджменту, доцент

Ю.С. Гринчук

